

A photograph of a vast green field, likely a meadow or pasture, under a clear blue sky. In the middle ground, a yellow tractor is visible, moving across the field. In the foreground, a large black bird is in flight, its wings spread wide. The background shows a line of trees and distant hills. The overall scene is peaceful and rural.

Супруненко О.Б.

Курган з уторським некрополем
у пониззі Псла

Центр пам'яткознавства Національної Академії
наук України і Українського товариства
охорони пам'яток історії та культури

Інститут археології
Національної Академії наук України

Державне підприємство
"Науково-дослідний центр
"Охоронна археологічна служба України"

Центр охорони та досліджень пам'яток
археології управління культури Полтавської
облдержадміністрації

Супруненко О.Б.,

за участю

Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В.

Курган з угорським некрополем у пониззі Псла

Старожитності околиць Комсомольська

Частина VI

Київ-Полтава
Видавництво ПП "Друкарня "Гротеск"
ВЦ "Археологія"
2007

УДК 902/904 (477)
ББК 63.48 (4 УКР. — 4 Пол.)
С 89

Затверджено до друку Вченою радою Центру пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури,
прот. № 10 від 11 грудня 2007 р.

Науковий та відповідальний редактор — доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної Академії наук України **Моця О.П.**

Рецензенти:

Гаврилюк Н.О., доктор історичних наук, голова Польового комітету
Інституту археології Національної Академії наук України
Козак Д.Н., доктор історичних наук, професор, заступник директора
Інституту археології Національної Академії наук України
Тимова О.М., кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник,
директор Центру пам'яткознавства Національної Академії наук України і
Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури

Супруненко О.Б.,

за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В.

С 89 Курган з угорським некрополем у пониззі Псла: Наукове видання. — Київ-Полтава: Вид-во ПП "Друкарня "Гротеск", ВЦ "Археологія", 2007. — 108 с.: іл. — Сер. "Старожитності околиць Комсомольська", частина VI. — (Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Інститут археології НАН України. Державне підприємство НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).

У дослідженні наводиться опис та культурно-хронологічна характеристика поховальних комплексів кургану поблизу с. Дмитрівка у пониззі р. Псел, в околицях м. Комсомольськ Полтавської області, вивченого у ході охоронних археологічних робіт в зоні спорудження металургійного комбінату ТОВ "Ворскла Сталь".

Публікуються матеріали досліджень близько 30 поховань та ін. об'єктів доби енеоліту, бронзового і раннього залізного віків, впускних поховальних комплексів середньовічної епохи — унікального дитячого некрополю давніх угрів часу їх перебування у Середньому Подніпров'ї.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, викладачів вищої і середньої школи, краєзнавців.

ББК 63.48 (4 УКР. — 4 Пол.)

ISBN 978-966-8999-14-7

© Супруненко О.Б., 2007
© Доповн.: Кулатова І.М., Маєвська С.В., Шерстюк В.В., 2007
© Додатки: Артем'єв А.В., Журавльов О.П., 2007
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2007
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2007
© Інститут археології НАН України, 2007

Зміст

Передмова	4
Охоронні дослідження на території будівництва металургійного комбінату “Ворскла Сталь”	6
Група курганів I біля кутка Прядки	8
Розкопки кургану №1 групи I на Чирвиному горбі	10
Стратиграфічні та планіграфічні спостереження	11
Знахідки в орному шарі насипу	14
Поховання та інші об’єкти	16
Деякі результати досліджень кургану на Чирвиному горбі	77
Давньоугорські знахідки на Полтавщині	79
Післяслово	89
Резюме	90
Література та джерела	91
<i>Додатки:</i>	
Маєвська С.В. Дослідження зразків текстилю з поховань давньоугорського часу кургану №1 на Чирвиному горбі в пониззі Пела	96
Журавльов О.П. Визначення кісток тварин, виявлених під час розкопок кургану	98
Артем’єв А.В. Аналіз антропологічних матеріалів, виявлених під час досліджень кургану №1 на Чирвиному горбі	99
Список скорочень	107

Передмова

Фінальний етап ранньосередньовічної історії Південно-Східної Європи пов'язаний із появою на історичній арені угрів, або мадяр. Дослідники встановили їх належність до угро-фінської мовної групи народів, вважаючи останніх за уродженців Південноуральських степів, які ще в середині IX ст. називалися Великою Угорщиною (Толочко, 1999, с.25). Вже Плано Карпіні та Вільгельм Рубрук у середині XIII ст. вважали батьківщиною угрів степи на схід від Волги (Путешествие, 1957, с.48, 57, 72).

Більшість учених практично одностайна у висновках, що з VI-VII ст. мадяри почали поступово просуватися на захід. Їх шлях проліг через Башкирію, Середнє Поволжжя, Подоння – до країни Леведії (Данилевский, Грот, 1883, с.224-254; Иванов, 1996, с.192-198). Локалізація Леведії (Лебедії) й досі має чимало невизначеностей, бо останню розташовують на захід від Волги, на східній межі володінь Хозарського каганату, між Доном і Дунаєм, Сіверським Дінцем і Дніпром, у передстепях між Києвом та Воронежем тощо (К.Грот, І.Ерделі, В.Мавродін, Е.Мольнар та ін.) (огляд точок зору: Толочко, 1999, с.26; Приходнюк, 2001, с.101). Часом Леведію ототожнюють з Ателькузу – новим місцем проживання угрів напередодні переселення до «нової батьківщини» – десь між Дніпром і Дунаєм (Мольнар, 1955, с.127). Варто нагадати думку М.І.Артамонова, що «мадяри прорвалися прямо у степи Причорномор'я, і невдовзі, під тиском хозар відійшли на західний край хозарських володінь, у межиріччя Дніпра і Дунаю, в Ателькузу» (Артамонов, 1962, с.344). Про це йдеться й у письмових джерелах часу візантійсько-болгарських воєн 836-837 рр., коли мадяри жили у країні Ателькез (угор. «межиріччя»), розташованій поблизу Дунаю. Звідти їх 895 р. витіснили за Карпати болгари і печеніги, спонукавши «придбати» «нову батьківщину» у центрі Європи (Приходнюк, 2001, с.101).

Щодо Леведії, то аналіз чималої кількості джерел та численних публікацій, здійснений П.П.Толочком, дозволив обмежитися висновком про її розташування на схід від Ателькузу, на землях, що межували з Хозарією (Толочко, 1999, с.26). За

Константином Багрянородним відомо про те, що мадяри «жили разом із хозарами на протязі трьох років» (Багрянородный, 1989, с.159). Відомо, що покинути Леведію угрів змусили саме печеніги, звідки перші двома великими групами переселилися до Персії та, на чолі зі зверхником Леведією, до Ателькез (Там же, с.159, 161).

Певно, шлях під час переселення до нових земель проходив безпосередньо через Подніпров'я, де мадяр зустрічали 839 р. посланці Русі у Візантію. Під 882 р. літопис зберіг першу згадку про «гори угорські» у Києві, а 898 р. угри з'явилися біля міста і «стали вежами» неподалік від нього (Літопис Руський, 1989, с.13, 14). Ці історичні факти, скоріше за все, відображають кілька «хвиль» переселень на шляху до Подунав'я. Якщо перше переміщення до Ателькузу на початку другої третини IX ст. здійснювалося у Нижньодунайські лівобережні степи, за покровительства хозарського кагана, і, вірогідно, включало населення однієї з орд (Плетніва, 2003, с.114), то друге – було міграцією певних груп, на нашу думку, угорського населення з Леведії, стривоженого просуванням у Лівобережні Подніпровські передстепи печенігів.

Про військові і суто мирні контакти слов'янського населення з уграми, збір данини останніми, за дорученням хозар, напади на окремі городища існує досить значна література (Хвольсон, 1869, с.25-28; Шушарин, 1961, с.132-149; 1971, с.95; 1997, с.180-288; Артамонов, 1962, с.338-344; Москаленко, 1965, с.130-132; Новосельцев, 1965, с.389-390; Эрдели, 1984, с.20-25; 1986, с.310-346; 2000, с.141-142; Седов, 1987, с.236-239; Толочко, 1999, с.27-30; Приймак, 1998, с.93-103; 2007, с.93-97; Комар, Сухобоков, 2004, с.159-173; та ін.).

Дослідники вважають, що після відходу більшості угрів за Карпати 895 р., у Середньому Подніпров'ї ще залишалася певна кількість мадяр, частина з яких і могла з'явитися під Києвом 898 р. (Приходнюк, 2001, с.101). Напевне, цими «відвідувачами» київських околиць були насельники Наддніпрянського терасового лісостепу – просторів Леведії, витіснювані печенігами з життєдайних передстепів узбережжя Дніпра. Адже окраїнні лісостепові малозаселені простори межиріччя Са-

мари і Псла, до пониззя Сули, ідеально відповідали господарському ладу маляр, котрі займалися кочовим скотарством і плужним землеробством.

Отже, в цих районах має бути виявлена і переважна більшість віцілїтих старожитностей угрів, залишених упродовж середини – останньої чверті ІХ – початку Х ст. Час їх проживання у Подніпров'ї обмежений, на думку С.О.Плетнєвої, віком лише одного покоління – 25-30 роками (Плетнєва, 2003, с.114). Цілковито можливо, що незначна частина маляр переправлялася через Дніпро й у першій половині та середині Х ст., а невеликі контингенти угрів могли перебувати у васальній залежності від окремих правителів печенігів, увійшовши до складу їх кочових орд.

Аналіз доволі нечисленних поховальних малярських пам'яток в Україні, здійснений О.М.Приходнюком, охопив не більше 10 комплексів і склад предметів двох скарбів (Приходнюк, 2001, с.101-106). Ще про три інших поховання згадує дещо раніше в своїй праці П.П.Толочко (Толочко, 1999, с.31-32). Можливо, до числа ранніх угорських комплексів належить і поховання кочівників сивашівського типу, досліджені на р.Молочній у Запорізькій обл. експедицією на чолі з В.В.Огрошченком та Ю.Я.Рассамакіним (Орлов, Рассамакін, 1996, с.102-116), кілька поховань з охоронних розкопок та випадкових знахідок на території Донецької, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей, відомі за науковою звітністю й оглядовими публікаціями (Ратнер, 1984, с.10, 57-58; Орлов, 1985, с.105; Орлов, Смиленко, 1986, с.226; Орлов, Рассамакін, 1996, с.102; Каталог, 1993, с.53; Тоцев, Ельников, Дровосекова, 2003, с.38-97). Назвемо й окремі «пізні» угорські поховальні комплекси першої половини Х ст. з Поїнгуля в Кіровоградській обл. та Прикарпаття (Fettich, 1937; Орлов, 1984, с.24-44; Бокій, Плетнєва, 1988, с.99-115; Плетнєва, 2003, с.110-114).

Угорські речі на слов'янських городищах, зокрема, Пастирському, Новотроїцькому й ін., також поодинокі, обмежуються у переліку прикрасами і зразками озброєння (Ляпушкін, 1958, с.28-30, 52, 157, 159, рис.16, табл.1; Приймак, 1998, с.93-98; 2007, с.93-94; Приходнюк, 2001, с.102, рис.104:1-10; Комар, Сухобоков, 2004, с.168-169), як і на городищах Подоння (Москаленко, 1956, с.93, рис.32; Толочко, 1999, с.31). Згадаємо ще про знахідку внутрішнього вушка керамічного казана з Опішнянського городища на Середній Ворсклі (Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с.33), виготовленого в угорських традиціях.

Тому виявляється, що матеріальна культура угрів середини ІХ – початку Х ст., коли вони су-

сїдили зі слов'янами у передстєпах Подніпров'я, крім окремих прикрас, озброєння та дорогоцінного посуду, значно краще відома за поховальними старожитностями території Угорщини Х-ХІ ст., виявленими на схід від Дунаю (Ерделі, 1986, с.111-121; Полескі, 1996, с.159; Толочко, 1999, с.32).

Зважаючи на це та на виняткову рідкість угорських поховань у Східноєвропейських степах і лісостєпах, публікація нових, нещодавно виявлених поховальних комплексів, має бути актуальною і цікавою для дослідників давніх етапів угорської історії. Не менше значення вона має і для вивчення історії та археології доби становлення Давньої Русі, ранішніх етапів історичного розвитку України, на теренах якої позначився й угорський «слід». Публікація таких матеріалів конче необхідна і для дослідників історії стародавнього мистецтва.

Відкриття невеликого некрополю давніх угрів у пониззі Псла, що належить до часу їх переселення у Паннонські степи, окресленого літописними повідомленнями, свідченнями інших джерел, є своєчасною і доволі важливою археологічною знахідкою. Симптоматично, що на 2007 рік вона в Україні не єдина.

Таким чином, результати охоронних досліджень невеликого кургану на Чирвиному горбі поблизу с.Дмитрівка під Комсомольськом на Полтавщині в цілому отримують значно ширший науковий зміст. Значення такого відкриття підсилюється і тим, що в окрузі, на відстані 50-70 км (пониззя Ворскли і Сули), за останні два десятиліття виявлені ще два поховання угрів останньої чверті ІХ ст. (Приймак, Супруненко, 1994, с.81-85; Старожитності Кременчука, 2004, с.108-109, рис., фото на кол. вкл. 1; Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с.32, 57, 69; Пуголовок, 2003, с.103-104; 2006, с.106-107). Їх публікація, доповнена новими фактичними матеріалами, істотно розширює джерелознавчу базу досліджень давньоугорських старожитностей.

Здійснити певні кроки у вивченні цієї проблематики і має на меті пропонується читачеві робота, оприлюднена друком як чергове наукове видання серії «Старожитності околиць Комсомольська» (частина VI). Разом із давньоугорськими поховальними пам'ятками в ній знайшли висвітлення результати досліджень ще понад 20 об'єктів епох енеоліту, бронзового і раннього залізного віків, частина з яких також викликає науковий інтерес у фахівців і претендує на ознайомлення загалу шанувальників стародавнього минулого України, Середнього Подніпров'я і Полтавщини зокрема.

Охоронні дослідження на території будівництва металургійного комбінату “Ворскла Сталь”

Наприкінці травня – на початку червня 2007 р. Полтавська археологічна експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі — ЦОДПА) і ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України*, провела дослідження кургану у складі групи насипів на ділянці будівництва металургійного заводу ТОВ «Ворскла Сталь», поблизу м. Комсомольськ Полтавської обл. (рис. 1; 2; 3).

Територія розкопок розташована за 8 км на північний захід – захід від м. Комсомольськ, між сс. Дмитрівка, Прядки – Кияшки, Солонці і Колгоспна Гора Дмитрівської сільради м. Комсомольськ Полтавської обл. та територією ПС 330 кв «Кременчук» (рис. 1).

Пропонована читачеві робота вводить у науковий обіг культурно-хронологічно атрибувані комплекси з охоронних археологічних досліджень, яким передували розвідкові обстеження на зазначеній території (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2003-зв., 64 арк.; Супруненко, Кулатова, за участі Артем'єва, Маєвської, Мироненка, 2004-зв., 1, 258 арк.; II, 158 арк.; Супруненко, 2005-зв., 77 арк.; Супруненко, Кулатова, Гавриленко, 2006, с. 346-348*), а також оприлюднює друком давньоугорські знахідки, виявлені на Полтавщині за останню чверть століття.

Загальні характеристики території та ділянки досліджень, її опис — опущені, а при бажанні — можуть бути запозичені із опублікованих результатів попередніх обстежень (*Супруненко, 2006, с. 98-114*).

Дослідження кургану велися на знос, із застосуванням землерийної техніки (бульдозерів

Т-20 і Т-130) (рис. 11), а також вручну — при вивченні поховань, інших об'єктів під курганим насипом чи поза його межами (рис. 21).

Для стратиграфічних спостережень на кургані залишені три, зорієнтованих у напрямку північ-південь, бровки, в т.ч. центральна, шириною 0,8 м (рис. 4). Всі вказівки на глибини, крім випадків, обумовлених у тексті окремо, подані від рівня „0” — репера, за який прийнята сучасна вершина кургану — його умовний центр (УЦ).

Антропологічні визначення за кістковими залишками похованих здійснені ст. науковим співробітником ЦОДПА, асистентом Української медичної стоматологічної академії *А.В. Артем'євим*, визначення решток текстилю та нетканих органічних матеріалів провела викладач Полтавського політехнічного коледжу Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» *С.В. Маєвська*, визначення остеологічних матеріалів здійснив кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник Інституту археології НАН України *О.П. Журавльов*.

Колекція знахідок надійшла на постійне зберігання до Комсомольського історико-краєзнавчого музею, частина знахідок, — в т.ч. предмети з давньоугорських комплексів з наявністю дорогоцінних металів, — до Полтавського краєзнавчого музею, матеріали природничого характеру зберігаються в антропологічній лабораторії Центру.

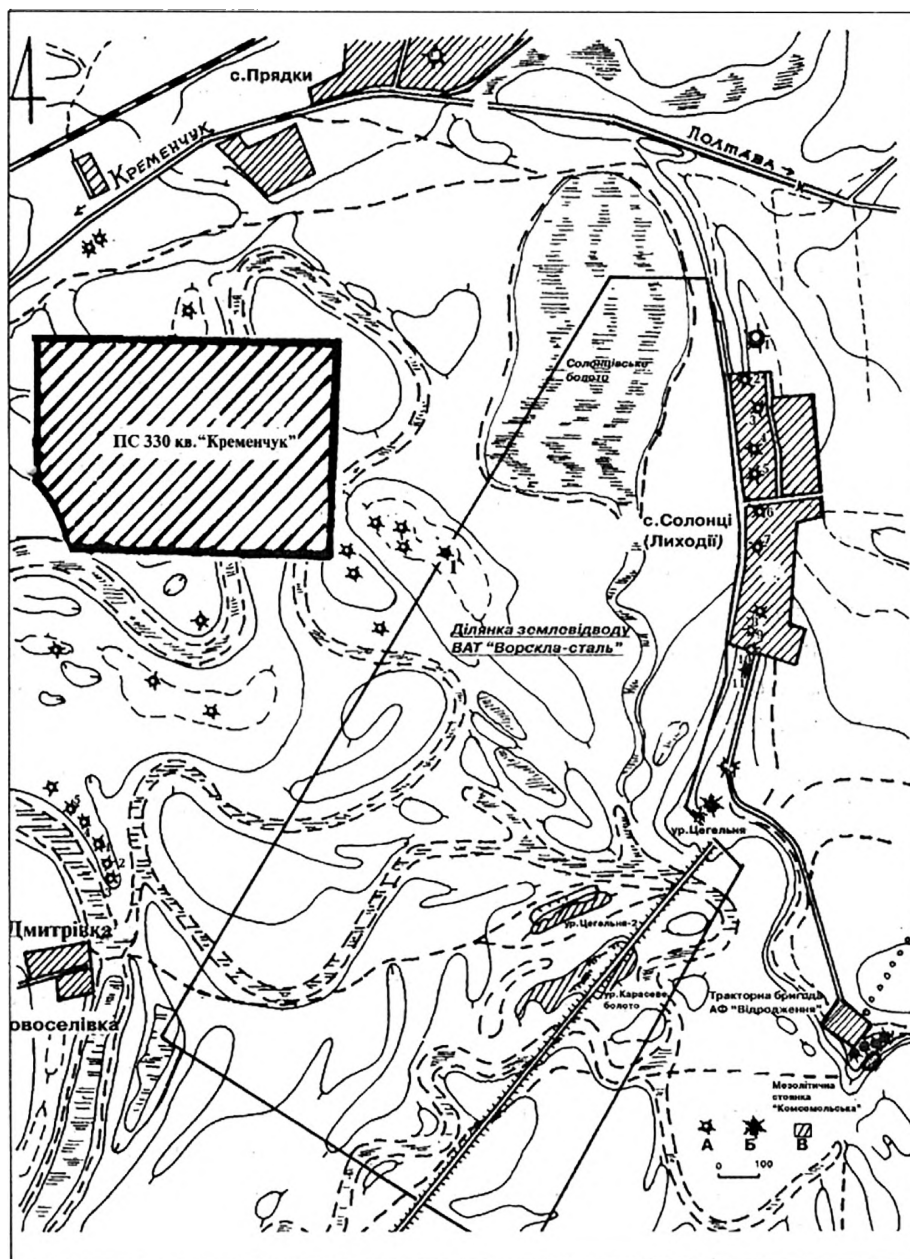
Дослідження кургану викликали певний інтерес масмедіа. Публікації про ці розкопки з'явилися у місцевій, обласній та центральній пресі (*Крук, 2007, с. 7: фоторепортаж; Кури-*

*Керівник експедиції — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Заслужений працівник культури України *Супруненко О.Б.*, склад експедиції: зав. відділом охорони пам'яток археології ЦОДПА *Кулатова І.М.*, наукові співробітники *Мироненко К.М.*, *Шерстюк В.В.*, мол. наукові співробітники *Сидоренко О.В.*, *Маєвська С.В.*, *Льченко О.І.*, *Тимошук А.І.*, *Петров В.О.*, ст. лаборанти *Сидоренко О.О.*, *Радченко М.О.*, *Волостнікова Л.В.* та ін., а також співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею *Лямкін В.В.*

Рис. 1. Дмитрівка, с.
 Схема розташування
 дослідженого кургану (1)
 в зоні будівництва
 металургійного
 комбінату ВАТ "Ворскла
 Сталь".

Умовні позначення:
 А — кургани; Б — досліджені
 кургани; В — місцезнаход-
 ження.

лов, 2007, с.1, 17; Ейсмонт, 2007, с.5; Оленіч, 2007, с.1, 4; Константинов, 2007, с.7; Діденко, 2007, с.1; Унікальні поховання, 2007, с.3; Осипчук, 2007, с.5; Кочубей, 2007, с.14), у передачах радіомовлення. Ряд центральних та місцевих українських, кілька іноземних телеканалів присвятили їм окремі сюжети новин чи передач та ін. В мережі «Інтернету» з'явилося чимало нісенітниць про знахідки з досліджень. Загалом, увага преси, як і червнева спека, заважали проведенню рятувних розкопок.

Насамкінець зазначимо, що основна частина роботи підготовлена О.Б.Супрунечком, описи двох комплексів доби раннього заліз-

ного віку підготовлені І.М.Кулатовою, частини поховань доби ранньої і пізньої бронзи — В.В.Шерстюком, дослідження текстильношкіряних матеріалів із середньовічних угорських поховань виконані С.В.Маєвською. В якості додатків до роботи долучені характеристики антропологічних та палеозоологічних матеріалів, укладені А.В.Артем'євим і О.П.Журавльовим, загальний аналіз текстильних знахідок підготовлений С.В.Маєвською. Графічні ілюстрації до видання виконані Т.В.Менчинською та Г.В.Коваленко, за участі О.Б.Супрунечка, фотографічні — переважно останнім і М.О.Радченком.

Група курганів I біля кутка Прядки

Група курганів I (Чирвинська) розташована за 1,1 км на південь від кутка Прядки (використовується і назва Підлужжя, або Підлужне) с.Дмитрівка Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ Полтавської області, за 0,2-0,3 км на південний схід від силової підстанції ЛЕП 330 кв «Кременчук», на останці другої надзаплавної тераси лівого берега Чирвинської стариці, відомого серед місцевих жителів як Чирвин (Чирвинський) горб, що прилягає до масиву підвищення другої тераси лівого берега р.Псел та має відносну висоту 3,4 м над рівнем заплави (рис.2:1; 3). Абсолютна висота

Обмірні дані курганів включені до таблиці:

№ п/п	Висота (м)	Діаметр, розміри (м)	Стан насипу
1	0.55	22x25	Дуже розораний, розгорнутий бульдозером
2	0.40	14	Дуже розораний
3	0.70	20x35	Вирівняний бульдозером, розораний, видовжений у плані
4	0.35	12	Дуже розораний, ледь помітний

останця — 70,43 м (у Балтійській системі висот).

Група курганів виявлена археологічною експедицією ЦОДПА влітку 2006 р. В її складі більш-менш чітко проглядалися лише два кургани з 4-х розораних насипів, розміщених компактно, широтно витягнутим скупченням, близьким у плані до чотирикутника, розташованим на панівному підвищенні останця серед боліт і стариць (рис.2-3; 10). Їх опис не встиг потрапити до публікації результатів весняних розвідок 2005 р. (Супруненко, 2006, с.99, 108, рис.100:14).

Кургани було оглянуто під час коригування місця розташування майданчика майбутнього заводу, а при землевідведенні ділянки під прокладання обвідного каналу для стоку ґрунтових вод необхідність дослідження од-

ного з насипів стала очевидною. Окомірна оцінка стану збереження кургана не впевнювала в отриманні істотних результатів: висота — трохи більше 0,4 м і діаметр 20-25 м. Географічні координати місцезнаходження кургану — 49°07'11,1" північної широти, 33°38'36,4" східної довготи (Супруненко, Шерстюк, 2007, кол. вкл.).

Обстеження курганів у кінці травня 2007 р. дозволили встановити, що північно-західніше зазначеного вище насипу, на незначному підвищенні останця, розташовані ще три кургани зі складу групи I (№№ 2-4), що прилягають до зони будівництва. Всі вони розорані, «згладжені» бульдозерами під час вирівнювання угідь для сільськогосподарських робіт у 1960-х та спорудженні ліній електропередач поряд із підстанцією у 1970-х рр. (рис.2). Два менші кургани (№№ 2 і 4) — ледь помітні на тлі вкритого різнотрав'ям плато останця і тяжіють до його надсхилля, а найбільший (№ 3) — зберіг обриси оплилого «довгого» насипу овальної форми, при висоті в 0,7 м (рис.2:3).

Разом із тим, оглядом частини навколишніх підвишень, що прилягали до останця з південного заходу і сходу, розташованих на 1-2 м нижчих пагорбах надзаплави, виявлено ще два археологічні об'єкти, які охарактеризовані нижче.

Група курганів II (Друга Чирвинська) розташована за 0,6 км на південний захід — південь від кутка Прядки с.Дмитрівка Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ Полтавської області, за 0,02-0,03 км на південь від ПС 330 кв «Кременчук», на нижчій прилеглій частині останця другої надзаплавної тераси лівого берега Чирвинської стариці, за 0,1-0,2 км на південний захід від ур. Чирвин (Чирвинський) горб, що має відносну висоту 1,6 м над рівнем заплави (рис.2:11). Абсолютна висота підвищення в районі цієї групи — 68,36 м.

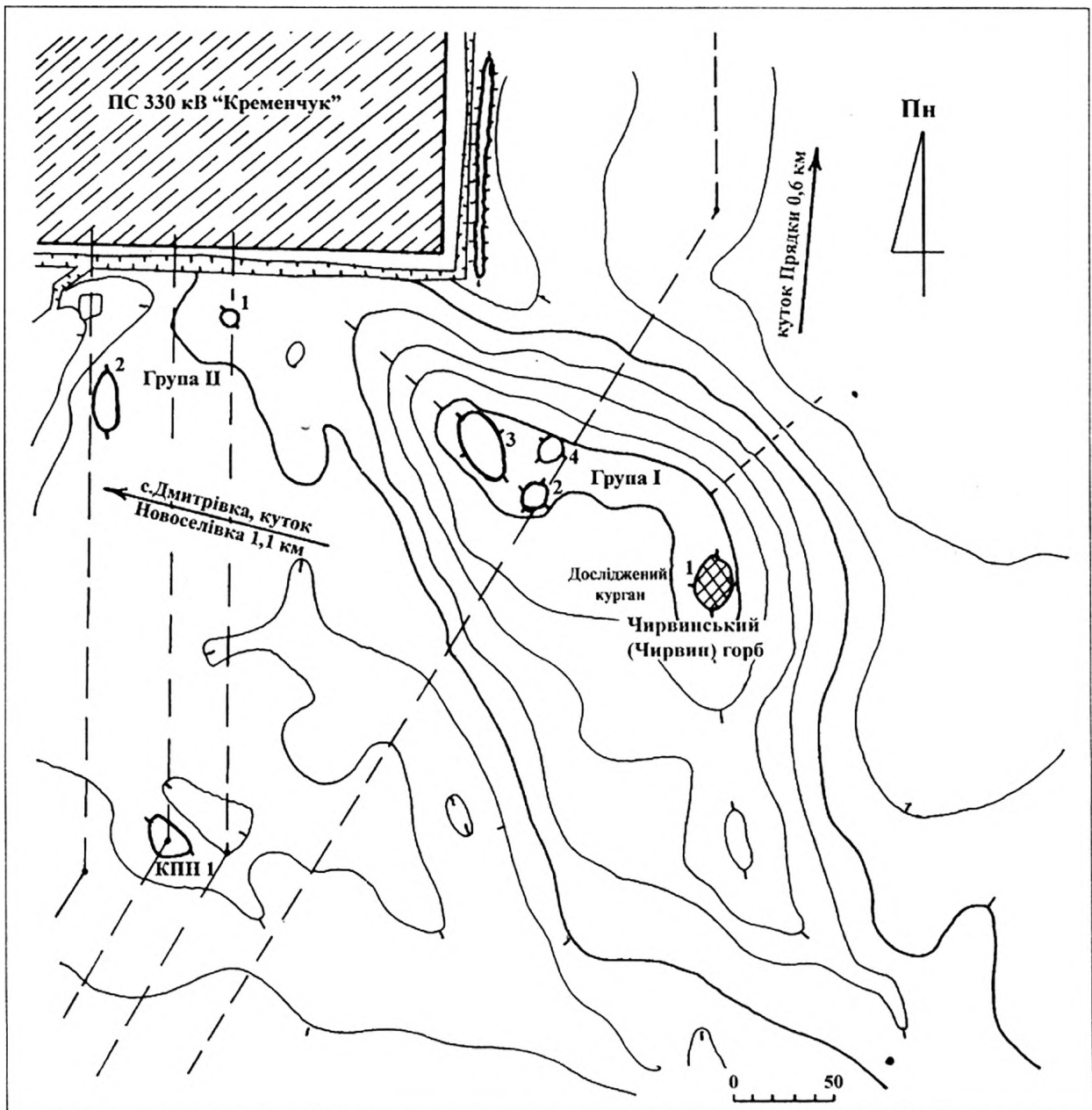

Рис.2. Дмитрівка, с., ур.Чирвин горб. План розташування курганів груп I та II.

Складається з двох задернованих, у ХХ ст. розорюваних, курганів, згрупованих з південного боку від огорожі силової підстанції. Перший з курганів має висоту — 0,6 м, діаметр — 12 м, другий більший і «довгий» (північ — південь) — відповідно 10-12х28 м та заввишки 0,5-0,6 м (рис.2:II). Кургани пошкоджені розорюванням, мають оглибілі насипи, на першому, з північного сходу, встановлена опора ЛЕП.

Курганоподібний насип I знаходиться за 0,8 км на південний захід від кутка Прядки, за

0,55 км на південь від огорожі підстанції, на невиразному мису останця надзапlavної тераси стариці, за 0,45 км на південний захід від ур.Чирвин горб, висотою 1,2 м над рівнем заплави. Абсолютна висота насипу — 68,02 м. Це напівовальне у плані підвищення, розміром 15х25 і висотою 0,55 м, задерноване. На вершині споруджена опора високовольної лінії електропередач. Якщо це курган, то він розгорнутий бульдозером у 1970-х рр. (рис.2: кнп.І).

Розкопки кургану № 1 групи I на Чирвиному горбі

Курган № 1 був розташований у південно-східній частині вузького мису останця, за 0,3 км на південний схід від відповідного кута огорожі енергетичного підприємства — ПС (підстанції) 330 кв «Кременчук» (рис. 1: I; 2: I). Нагадаємо, що абсолютна висота останця — 70,43 м, відносна — від рівня оточуючої заплави — 3,40 м; абсолютна висота кургану — 70,48 м у південній частині, відносна — над рівнем плато мису — 0,48 м (*Результати тахіометричної зйомки 1:500 см, виконаної 2005 р. Підприємством «Донбасгеоінформ»*). В будь-якому разі ці дані не досить істотно відрізняються від результатів нівелювання, в т.ч. з використанням GPS «Garmin eTrex». До речі, на планшетах геодезичної зйомки курган не окреслений як підвищення, що в цілому відобразило характер руйнувань насипу у 1960-х та 1970-х рр. Саме ця топооснова використана для створення схеми розташування групи курганів I (рис. 2), відкоригованої за допомогою GPS.

Рис. 3. Дмитрівка, с., ур. Чирвин горб.
Вигляд кургану № 1, з північного сходу.
На задньому плані — ПС 330 Кв
"Кременчук" та опори ЛЕП.

У кургані досліджено 25 поховань та 3 ями (ранньонеолітичні — 3, епохи пізнього енеоліту — 5, ямного часу — 2, катакомбні — 5, культури багатовапикової кераміки — 1, зрубні — 4, початку раннього залізного віку — 1, скіфського часу — 1, давньоугорські — 3, а також ями катакомбного — 2 і скіфського часу — 1). Більшість досліджених поховань належала дітям.

Відзначимо загальну стратиграфічну ситуацію природньо та антропогенно сформованих нашарувань на місці кургану. Поверхню частину розораного насипу вкривав орний шар — сіро-коричневий супісок — деградований внаслідок інтенсивної оранки дерновий шар лучного ґрунту, потужністю 0,25-0,35 м. Похований ґрунт, залягаючи на глибинах 0,45-0,60 м від рівня УЦ кургану, зберігав виразні характеристики лучного супіщанистого чорнозему на перших 5-10 см, а далі переходив у сіро-коричневого кольору супісок (товщина шару 0,2-0,4 м). Він підстилався тонким прошарком світло-коричнюватого супіску-передматерика (товщина 0,20-0,25 м), під яким залягав світложовтий (нижче — палевого кольору) пісок, умовно прийнятий за материк (простежений до глибини 2,5 м). З глибиною цей пісок світлішав — до світло-палевого і білого кольорів (рис. 4).

Курган був помітний на тлі різнотрав'я, що з'явилося за останнє десятиліття відсутності оранки, мав розтягнуту, овальну в плані форму, діаметр 22x25 м та нівельовану традиційними методами висоту 0,55 м (рис. 3-4; 10). На поверхні виявлені дрібні уламки ліпного посуду пізньоямного, переважної більшості — катакомбного і зрубного часу, окремі черепки доби раннього залізного віку з характерними домішками в тісті, відщепи і чешуйки кременю, в т.ч. з подряпинами металом, а також кілька індивідуальних знахідок.

Стратиграфічні та планіграфічні спостереження

При дослідженні кургану, його насип був знятий повністю, з ділянками на 2-5 м навкруги. У залишених для стратиграфічних спостережень бровках отримані підтвердження спорудження кургану, принаймні, у не менше, ніж чотири етапи, до певної міри зафіксовані у профілях перетину центральної бровки та планіграфічними спостереженнями (рис.4).

Насип кургану споруджувався з поверхневого ґрунту — сіро-чорного і коричнюватого супіску, з використанням шматків лучного дерну та підстилаючого його прошарку сіро-коричнюватого супіску-передматерика.

В основі насипу знаходився невеликий *первісний насип*, зведений на пануючому підвищенні плато мису, висотою 0,2 м, над енеолітичним похованням 11 (рис. 4: п.11). Від цього насипу, ймовірно, висотою 0,20-0,25 м, практично не збереглося слідів, окрім овальної форми плями обмазки підвищення мулом, нанесеної із незначним зміщенням поверх зазначеного поховання. Вірогідні розміри такого насипу навряд чи перевищували 2х3 м. Спорудження первісного насипу було здійснене за 0,3-1,0 м на північ від групи більш давніх, на наш погляд, ранньоенеолітичних поховань 10, 19 і 26, які вже існували на краю плато мису біля природного підвищення. На час будівництва вони ще, певно, мали сліди якихось зовнішніх ознак, типу горбків ґрунту чи каміння на стародавній денній поверхні.

Зі влаштуванням також енеолітичного («засухинського»?) поховання 4 цей насип певним чином підсилався і міг мати діаметр 5-6 м, при висоті до 0,5 м. Проте, більш-менш помітних слідів цієї споруди прослідкувати не вдалося. Її існування можна припустити за місцезоташуванням енеолітичних захоронень. До цього насипу «впускалися» й кілька

дитячих енеолітичних поховань, зокрема, середньостогівського часу поховання 18, що перерізало яму поховання 10, та постмаріупольське — поховання 23.

Ймовірно, що центр первісного кургану став місцем влаштування впускного дитячого пізньоямного поховання 12, а північна поля — місцем впуску ще одного дитячого ямного поховання 8, влаштованого у глибокій підпрямокутній ямі, зі значним материковим викидом навкруги, кільцевої форми, діаметром 4,0х4,5 м, сліди основи якого вдалося простежити у центральній бровці та на рівні стародавнього горизонту (рис.4: п.8).

Після здійснення поховання 8 курган був досипаний, а його насип «отримає» діаметр близько 12 м (*насип I*). Про висоту цієї надмогильної споруди судити важко. Межі насипу I окреслені в реконструкції, скоріше, за планіграфією пізніших впускних поховань (рис.4: I).

Центр, східна й південна поли насипу I, за фінальної доби раннього бронзового віку, стали місцем влаштування групи катакомбних поховань донецької (поховання 22) та інгульської культур, спорудження останніх супроводжувалося жертвовними ямами круглої чи видовженої в плані форм (поховання 16, 17, 24, ями 1 та 2). Вірогідно, що об'єкт із назвою «поховання 20» був однією з вищезгаданих ям (умовно, яма 4) (рис.4: п.20). Катакомбний етап існування кургану завершився підсиленням його насипу і спорудженням *насипу II*. Хоча в стратиграфічному плані факти про це виявилися майже відсутніми. Лише у південній частині кургану, де траплялися переважно знахідки уламків катакомбного ліпного посуду, простежений масив основи катакомбного насипу II, зведеного з використанням мулистого кільця досипки, влаштованого з метою «стягування» піщаного насипу від розпов-

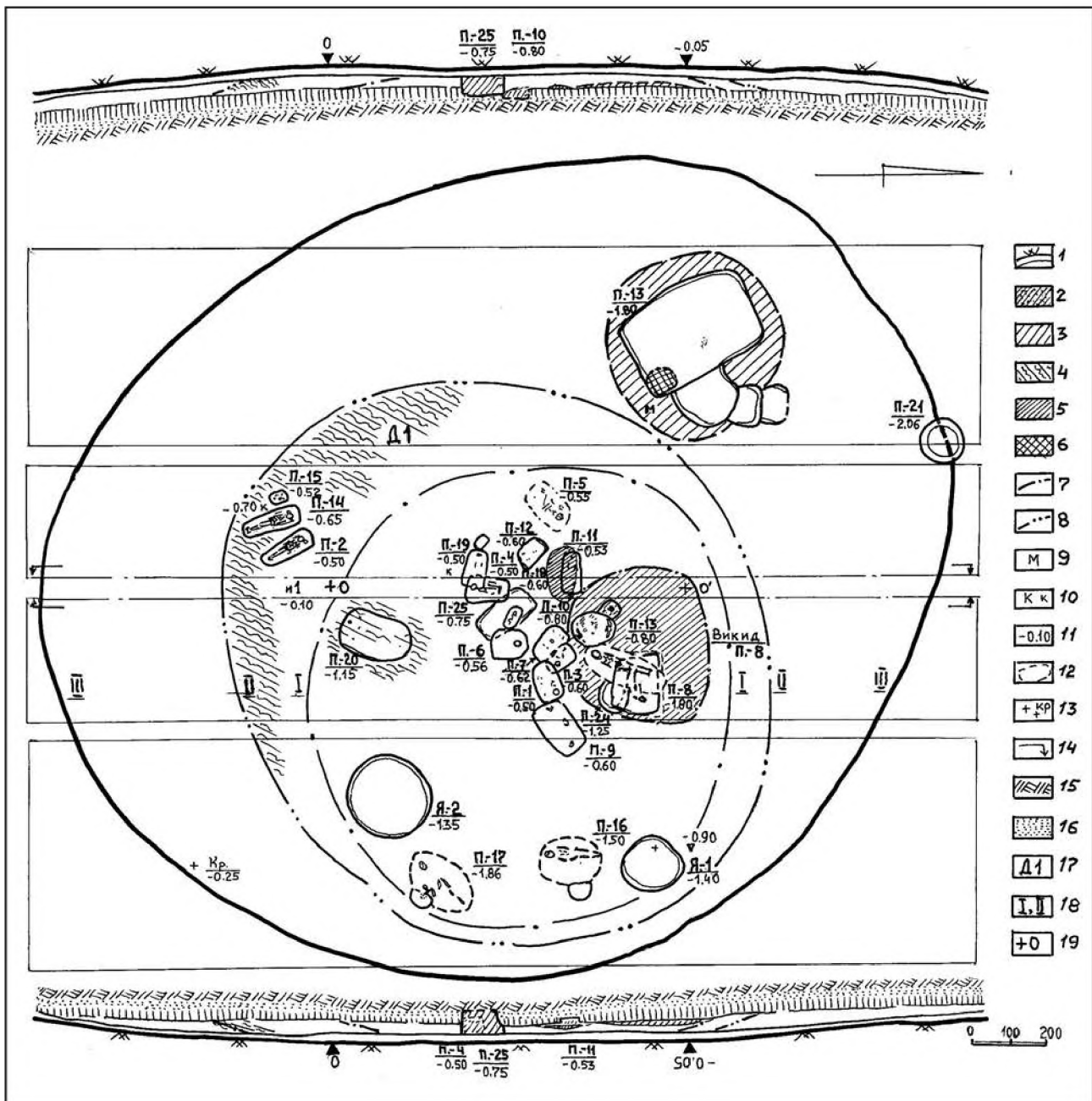

Рис. 4. Дмитрівка, с., ур. Чирвин горб. Курган № 1. План та профілі центральної бровки.

- 1 — дерн; 2 — супіщане заповнення ям; 3 — материковий викид; 4 — мулиста досипка; 5 — мішаний викид;
 6 — грабіжницький перекоп; 7 — реконструйована межа насипу I; 8 — реконструйована межа насипу II;
 9 — монета; 10 — уламки кераміки; 11 — вказівники глибин; 12 — контури катакомб; 13 — вироби з кременю;
 14 — зафіксовані профілі бровок; 15 — материк; 16 — пісок; 17 — мулиста досипка 1; 18 — номери насипів;
 19 — умовний центр, репер.

зання. Реконструйовані лінійні параметри насипу II подані з урахуванням зазначеної знахідки та на основі планіграфічних спостережень. Вони дають можливість припустити, що діаметр насипу II був у межах 14-17 м, а споруджувався він, імовірно, у кілька прийомів (рис.4:II). В цілому подібна конструкція катакомбної досипки та «стягування» насипу шаром мулу відзначена в кількох курганах

округи, особливо добре простежена в кургані № 1 групи II поблизу с.Солонці (Супруненко, 2007, с.68, рис.69).

Наступний етап існування кургану пов'язаний зі впуском у центрі поховання 25 культури багатоваликової кераміки (бабинської) та влаштуванням на вершині невеликого некрополю зрубної культури доби пізнього бронзового віку (поховання 3, 5-7). Важко

стверджувати напевне, чи здійснювалося у цей час більш-менш помітне досипання насипу II. Вірогідніше за все, існування зрубного могильника призвело до проведення суто локальних земляних робіт біля вершини насипу (рис.4).

Завершило етап існування насипу II влаштування у центрі кургану впускного дитячого поховання I початкової доби раннього залізного віку, яке могли залишити нащадки ранньочорноліських переселенців на Лівобережжя Дніпра (Кулатова, Лямкін, 2007, с.51). Дані для більш точного датування цього поховального комплексу відсутні, якщо не зважати на випадкову знахідку дволопатевого наконечника стріли ромбічного типу, виявленого у рештках насипу.

За скіфської епохи край північно-західної поли насипу II споруджується велика поховальна камера підпрямокутної форми, з трьома сходинками ступінчастого входу з північного боку (поховання 13). Простежені сліди мішаного викиду кільцевої форми навколо ями, діаметром до 4,5 м (рис.4:п.13), що лежав на стародавньому горизонті. Вірогідно, зазначена камера так і залишилася пустою — кенотафом, хоча її влаштування призвело до підсипання кургану і спорудження насипу III дослідженої поховальної споруди (рис.9: III). Цей насип формувався з дернин, взятих з околу — зі схилів мису. Діаметр насипу III, овальної в плані форми, «зріс» до 22х25 м. Північна пола насипу III перекривала круглу в плані і пусту яму 3 (умовно, у польовій докумен-

тації, — «поховання 21»), споруджену також, вірогідно, за скіфської доби (Супруненко, Кулатова, Шерстюк, 2007-зв., арк.14).

Позначення кургану на російській військово-топографічній карті 1850 р., «верстовці» Полтавського губернського земства 1902 р. та картах Корпусу військових топографів 1918-1926 рр. впевнює у його висоті на час їх підготовки — понад 1,5 м.

Описаний насип III і був обраний для влаштування у південно-західному його секторі, за доби середньовіччя, невеликого дитячого некрополю угорського напівкочового населення кінця IX - початку X ст. (поховання 2, 14 і 15) (рис.4), що видовженим рядком, протяжністю майже у 2 м, з орієнтацією з північного сходу на південний захід, завершував період використання кургану для здійснення поховань.

Після появи на прилеглий території хуторів українського населення XIX-XX ст. курган почав поступово руйнуватися. У 1960-х рр. насип розгортається бульдозером у вигляді видовженої «плями» ґрунту 20х30-35 м, і з того часу розорюється. Ймовірно, що курган ще раз «рівнявся» під час спорудження опор ліній електропередач до ПС 330 кв «Кременчук» у 1970-х рр. Наслідок цієї діяльності на початку XXI ст. більш ніж очевидний — від кургану залишився невеличкий пагорб, висоту якого в 0,55 м не зафіксували навіть геодезисти у 1972-1976 рр., під час суцільної топографічної зйомки території області для карти масштабу 1:10000 см.

Знахідки в орному шарі насипу

1. *Кільце* — від ременів вузди — залізне, ковальської роботи, овальної форми, виготовлене з круглого у перетині дроту, діаметром 5,2x5,6 см, з діаметром стрижня 0,45-0,60 см (рис.5). Знахідка виявлена у південно-західному секторі кургану, за 1,8 м на південний захід від репера, на глибині 0,25 м (кут 243° від УЦ), в орному шарі. Гіпотетично, може належати до складу інвентаря одного з *давньоугорських* впускних поховань (поховання 2 або 14), вміщеного у заповнення ями, значна частина якого винесена розгортанням насипу та оранкою.

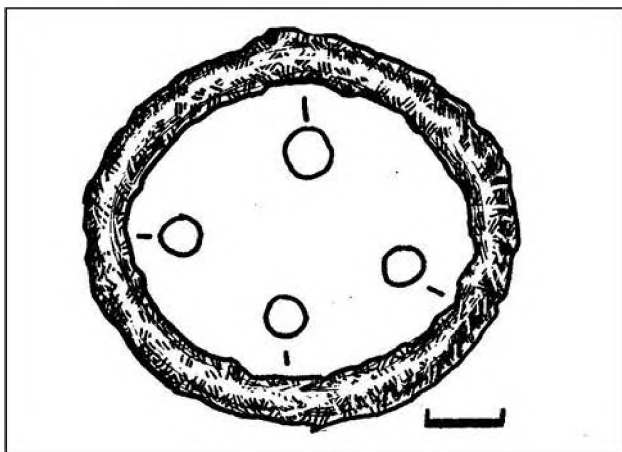

Рис.5. Курган № 1. Насип, орний шар. Кільце від вузди. Залізо.

2. *Наконечник стріли* — втульгастий дволопатевий, з видовженим симетричним пером ромбічного типу, т. зв. типу Енджа-Жаботин, з рештками втраченого шипа, — бронзовий, литий. Довжина — 4,8 см, ширина пера — 1,1 см, діаметр втулки зовнішній — 0,5 см, внутрішній — 0,37 см (рис.6). Виявлений на межі південно-східного та південно-західного секторів кургану, за 1,2 м на південь від репера, на глибині 0,1 м (кут 180° від УЦ), в орному шарі. Вірогідно, міг входити до складу

інвентаря впускного поховання 1 доби раннього залізного віку, і був винесений оранкою. Датується останньою третинною VIII — першою половиною VII ст. до н.е., більш характерний для групи *чорногорівських* старожитностей *доби раннього залізного віку* степових і передстепових просторів України (Полін, 1987, с.20-21, рис.3:6; Махорых, 2005, с.78, рис.22:68).

Рис.6. Курган № 1. Наконечник стріли, з орного шару. Бронза.

3. *Нуклеус* двоплощинний, сплющений, близької до призматичної форми, розміром 1,5x2,7x1,4 см, з сіро-коричневого напівпрозорого кременю, ранньонеолітичної епохи (рис.7:1). Виявлений у південно-східному секторі кургану, за 4,1 м на північний схід від репера, на глибині 0,2 м (кут 23° від УЦ), в орному шарі. Міг належати до складу інвентаря одного з *ранньонеолітичних* поховань (наприклад, поховання 10 або 26), вміщеного у заповнення ями, яке виявилось винесеним розгортанням насипу й оранкою.

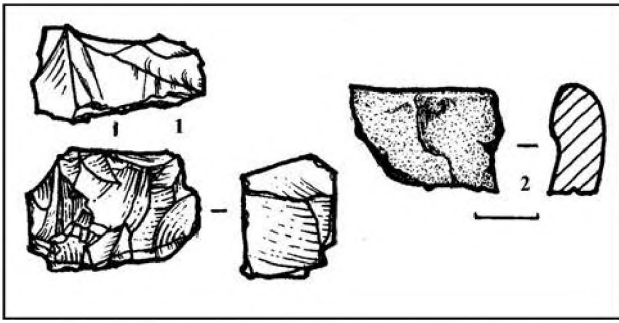

Рис.7. **Курган № 1.** Нуклеус (1) та вінце ліпного горщика зрубного часу (2), з орного шару. *Кремійнь, кераміка.*

4. *Монета* білонова, карбування СРСР, — «20 копеек», 1929 р., Ленінградський монетний двір. Стан збереження — 4 (рис.8). Виявлена у північно-західному секторі кургану, за 10,5 м на північний захід від репера, на глибині 0,25 м (кут 310° від УЦ), в орному шарі. Пов'язується із часом спроби *пограбування скіфської могили* — кенотафа 13, сліди прокопування заповнення якої круглим колодязем зверху відзначені під час досліджень. Новітнє грабіжництво у Кременчуцькій окрузі наприкінці 1920-х рр. було не таким вже і рідкісним явищем, а остаточно зникло напередодні фіналу примусової колективізації та голодомору (Чиркова, 1998, с.121-124; Супруненко, 2007, с.86, 93).

4. *Фрагмент* верху ліпного *горщика* банкового типу, із потовшеним, загнутим до се-

Рис.8. **Курган № 1.** Насип, поряд з похованням 13. "20 копеек" СРСР 1929 р. Реверс. *Срібло (білон).*

редини краєм та невеликим рельєфним виступом назовні під вінцем, поверхнею чорного кольору, *зрубного часу* (рис.7:2). Виявлений у північно-західному секторі кургану, на глибині 0,2 м, за 11,5 м на північний захід від репера (кут 341° від УЦ). Розміри уламка — 1,6x2,3x0,8 см.

5. *Скол* напівпрозорого *кременю* сіро-коричневого кольору аморфної форми, без слідов використання, розміром 1,2x2,5x0,4 см, виявлений на південно-східній полі кургану, у південно-східному секторі насипу, на глибині 0,25 м, за 8 м на південний схід від репера (кут 124° від УЦ) (рис.4:+).

Знахідки засвідчують значну ступінь руйнування насипу за новітньої епохи та пошкодження оранкою кількох поховань.

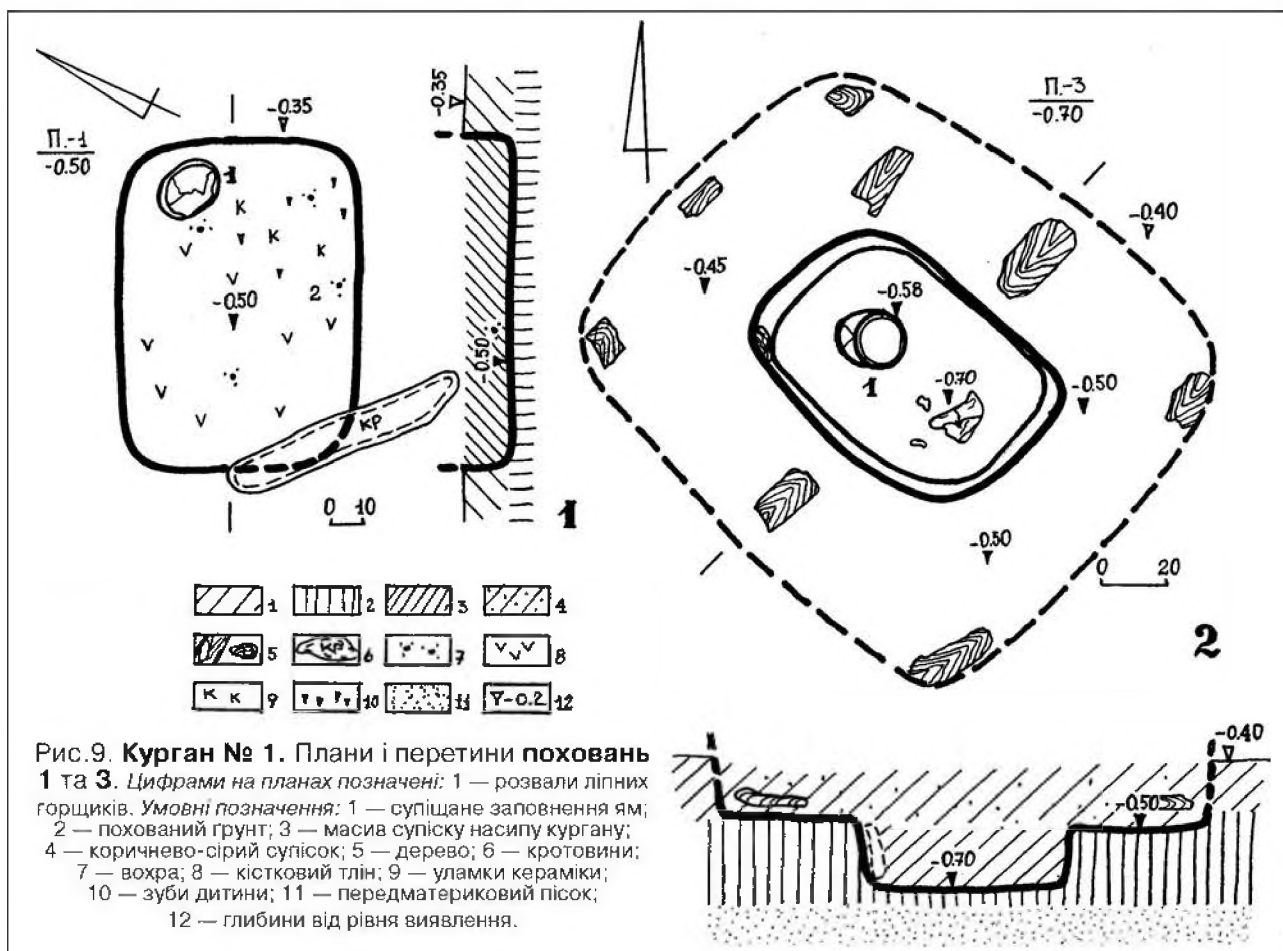

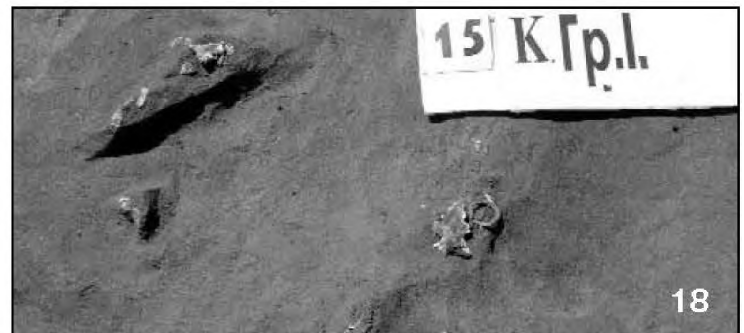
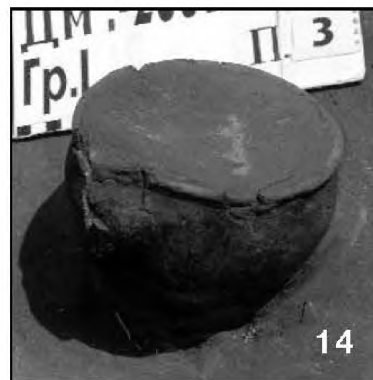
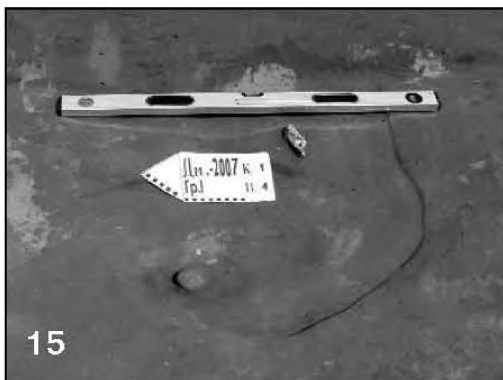
Поховання та інші об'єкти

Поховання 1 (доби раннього залізного віку, впускне у насип П) виявлене у північно-східному секторі кургану, за 6,05 м на північний схід від репера (кут 24° від УЦ). Впущене з рівня поверхні насипу П (рис.4:п.1). Поховальна яма прямокутної форми, зі скругленими кутами, досліджувалася з рівня переддення, виявленого під орним шаром, — з 0,35 м від УЦ. Розміри ями — $0,75 \times 1,05$ м; стінки закруглені біля дна; орієнтація — північний схід — південний захід (рис.9:1). Глибина від рівня УЦ — 0,5 м. Стінки вертикальні, рівні; дно вирівняне. Заповнення сіро-коричневе, супіщане, місцями мішане — від діяльності землерийів. Південно-західний кут — знищений ногою (рис.9:1).

Збереглися сліди скелету — у вигляді кісткового тліну, рештки розвалу черепа у північно-східній частині ями, зуби (рис.12). За одонтологічним визначенням, вони належали *дитині*, у віці 9-10 років, можливо, *хлопчику*, який, на наш погляд, лежав посеред ями, зігнано на правому боці, скоріше за все, з піднятими ногами, головою на схід — північний схід.

У заповненні збереглися кілька крупнок мінеральної фарби темно-червоного кольору, виготовленої із залізного кварциту, поодинокі вуглини. У північно-східному кутку виявлений розвал нижньої частини ліпного горщика з дещо ввігнутим до середини сплющеним дном та кілька уламків його сті-

Дмитрівка, с., ур.Чирвин горб. Курган №1.

- Рис.10. Вид угорчизца з півночі.
 Рис.11. Початок досліджень. З півдня.
 Рис. 12. Поховання 1. Фрагмент. Розвал горщика. Із заходу.
 Рис. 13. Поховання 3. З південного заходу.
 Рис. 14. Поховання 3. Ліпний горщик.
 Рис. 15. Поховання 4. Із заходу.
 Рис. 16. Поховання 6. Зі сходу
 Рис. 17. Поховання 6. Ліпна чаша.
 Рис. 18. Поховання 15. Зі сходу.

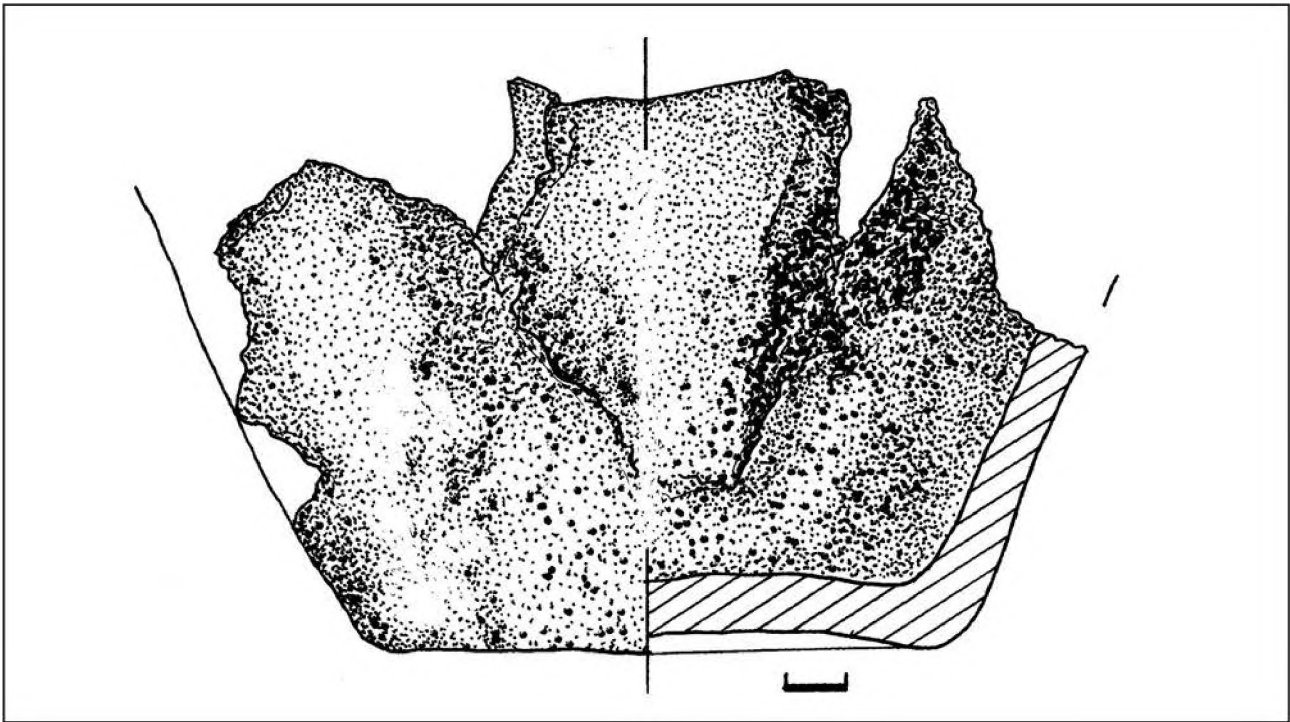

Рис. 19. Курган № 1. Поховання 1. Нижня частина ліпного горщика.

нок (рис.9:1/1). Верхня частина посудини знесена оранкою.

Цілком ймовірно, що саме з цього поховання походить вже описаний вище бронзовий ромбічний наконечник стріли VIII-VII ст. до н.е. (рис.6), виявлений у поверхневому шарі за 7 м на південь.

Знахідка. Нижня частина ліпного *горщика* з розширеним тулубом, звуженими донизу стінками, дещо ввігнутим до середини посудини дном, без закраїни (рис.19). Поверхня вирівняна, шерехата, майже не випалена. В тісті — значні домішки крупного кварцового піску, окремі включення шамоту, що характерно для місцевого посуду початкової доби раннього залізного віку (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко, 2006, с.59-66, 71; Супруненко, Шерстюк, 2006, с.125-126). За формою, посудина має деякі спільні риси з керамікою чорногорівської групи передскіфського часу (Махорьх, 2005, с.94, рис.38).

Діаметр збереженої частини тулуба — 17,5 см, діаметр дна — 9,0 см, збережена висота — 5,6 см, реконструйована за уламками, — 9,3 см, товщина стінок — 0,7 см, денця — 0,8 см (рис.19).

Поховання належить до числа дитячих захоронень початку *раннього залізного віку*, вірогідно, залишених нащадками ранньочор-

ноліських переселенців на Лівобережжі Дніпра першої третини I тис. до н.е.

Яма поховання перекривала з південно-східного боку частину зрубного впускного поховання 3 (рис.4).

Поховання 2 (*угорське, впускне*), впушене до насипу III у південно-західному секторі кургану, за 1,3 м на південний захід від репера (кут 217° від УЦ), з рівня поверхні насипу (рис.4 п.2; 20:1; 27). Досліджувалося з глибини 0,45 м від УЦ, безпосередньо під орним шаром (рис.20:1).

Знаходилося у підпрямокутній, з незначно скругленими кутами, ямі (верхня частина — знесена внаслідок розгортання кургану у 1960-ті рр.), спорудженій у масиві насипу і похованому ґрунті, дещо розширеній в північно-західній частині. Яма мала розміри — 0,43-0,51 x 1,4 м, глибину — 0,60 м, була орієнтована довгою віссю з північного заходу на південний схід (рис.20:1; 27). В основі стінки ями — рівні й вертикальні, дно — також рівне. Яма виявилася заповненою щільним супіском сіро-коричневого кольору, що не містив решток перекриття (рис.20:1).

Посеред ями, за її довгою віссю, була покладена дитина, у випростаному на спині по-

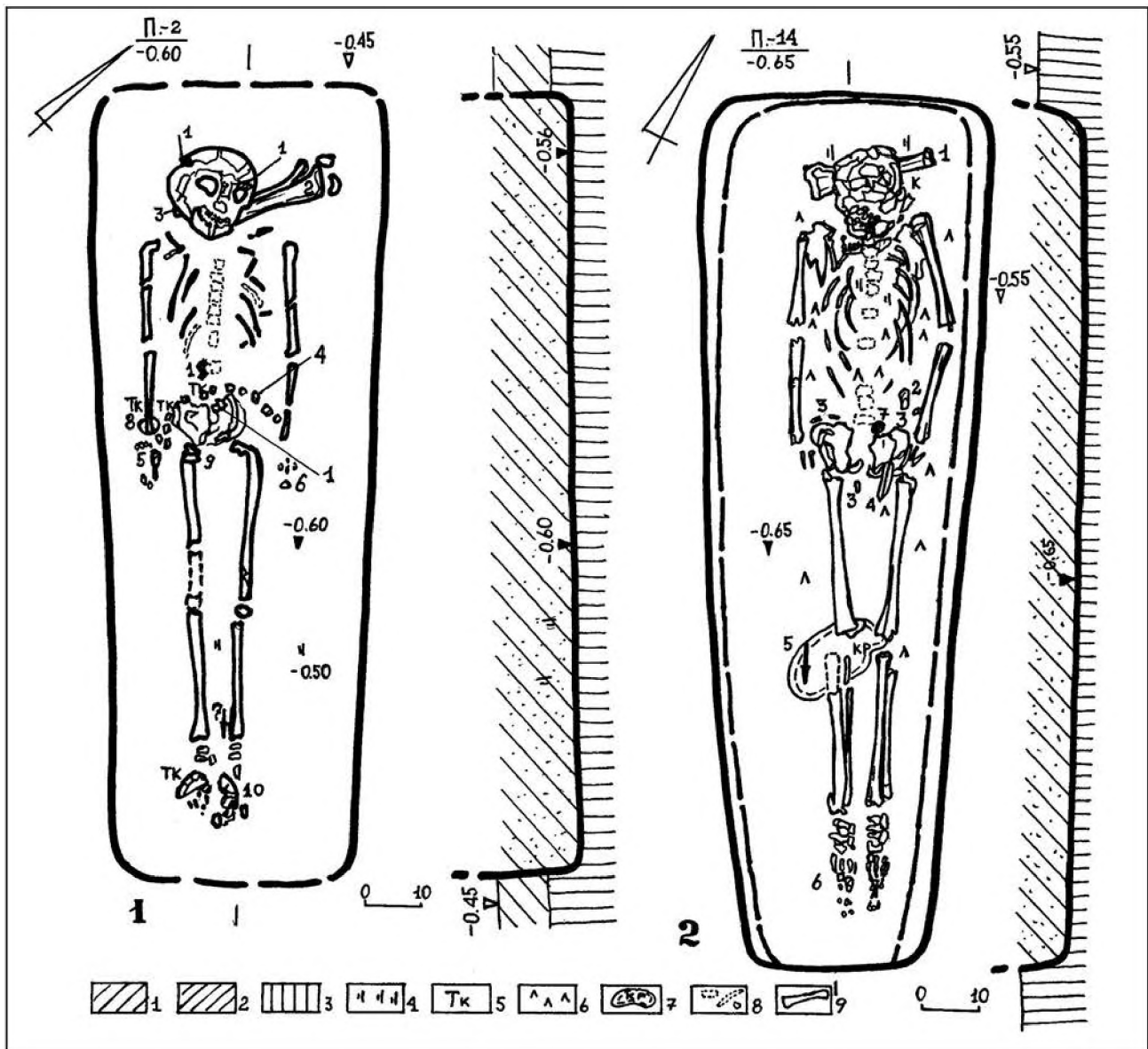

Рис.20. Курган № 1. Плани і перетини поховань 2 (1) та 14 (2).

Цифрами на плані 1 позначені: 1 — золоті деталі маски; 2 — стегнова кістка бика; 3 — золоті сережки; 4 — срібно-бронзові бляшки поясного набору; 5 — рештки залізного ножа у піхвах; 6 — перстень бронзовий, вкритий сріблом;

7 — розвал залізного наконечника стріли; 8 — браслет бронзовий, вкритий сріблом; 9 — срібний наконечний ремня і розвал залізної пряжки; 10 — уламки срібних прикрас взуття; тк — залишки текстилю; на плані 2: 1 — стегнова кістка коня; 2 — наконечник ремня; 3 — срібні бляшки до поясу; 4 — розвал залізного ножа в піхвах; 5 — наконечник стріли залізний; 6 — розвали срібних прикрас взуття; 7 — сплющена кулька із суглинку.

Умовні позначення: 1 — ґрунт насипу; 2 — супіщане заповнення; 3 — похований ґрунт; 4 — вуглини; 5 — залишки тканин; 6 — рештки зотлілої кошми; 7 — нори, кротовини; 8 — кістковий тліч; 9 — кістки.

ложенні, лицем на схід, з витягнутими вздовж тулуба руками, з викладеними кистями рук, долонями вниз, випростаними ногами, стопи яких лежали також витягнуто у повздовжньому напрямку (рис.20:1; 27). В головах, вірогідно, під грубою плетеною підстилкою типу *циновки*, виготовленою зі стебел трав'янистих рослин, знаходилася стегнова кістка молоді особи коня свійського (рис.20:1:2; 28), що виконувала функції своєрідної подушки і

була основою для запасу напутньої м'ясної їжі. Кістка стегна жеребця мала сліди прожарювання на вогні.

Скелет належить *дитині*, у віці 8-9 років, з рядом рис одонтологічного блоку, притаманних *дівчинці*. Хоча комплекс супутніх речей, скоріше, засвідчує протилежне — чоловічу стать дитини. На це вказують і деякі аналогічні знахідки у чоловічих похованнях Угорщини X ст.

21

22

23

24

Дмитрівка, с., ур. Чирвин горб. Курган №1.

Рис. 21. Поховання 2. Робочий момент. Огляд розкопок керівництвом ТОВ "Ворскла Сталь". Зліва направо: генеральний директор ТОВ "Ворскла Сталь" В.М. Білоус, директор з капітального будівництва А.М. Кожемяко, начальник тресту "Одесатрансбуд" Г.Ф. Колопенюк, О.Б. Супруненко, керівник відділу земельних ресурсів В.М. Поляков.

Рис. 22. Поховання 3. Горщик ліпний.

Рис. 23. Поховання 6. Чаша ліпна.

Рис. 24. Поховання 4. Уламок розтирача. Граніт.

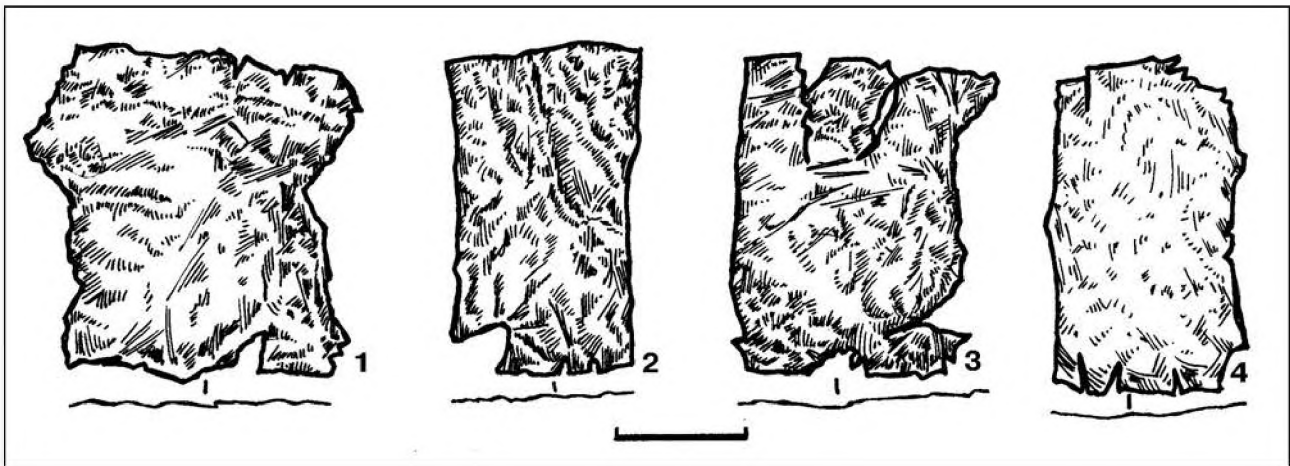

Рис.25. Курган 1. Поховання 2. Нашивні деталі поховальної маски. Золото. Прорисовка.

Поховання вирізнялося доволі багатим інвентарем. Так, на розвалі скроневих кісток черепа, на одній з очних западин, а також ближче до тазових кісток скелету, виявлені підпрямокутної форми шматочки тонкої золотої фольги від посмертної маски — накладок на очі, ніс і рота, котрі на час здійснення поховання були нашиті на легку шовкову тканину, яка вкривала обличчя. Сліди цієї тканини простежені на зворотному боці платівок (рис.20:1:1).

Біля черепа і під ним знайдені невеликі золоті круглі розімкнуті сережки, виготовлені з тонкого дроту (рис.20:1:3).

На правій руці похованої знаходився платівчастий бронзовий браслет, з розімкнутими кінцями, вкритий ззовні тонким листом срібла (рис.20:1:8; 28-30). На металі браслету збереглися два однотипні шматочки шовкової тканини від одягу (рис.20:1:8:тк). На безіменному пальці лівої руки був надітий широкоплатівчастий бронзовий перстень, із розімкнутими кінцями, також плакований ззовні тонким листом срібла (рис.20:1:6; 28-30).

Найбільш вишуканим елементом убору дитини був пояс з деталями набору — бронзовими, вкритими срібною фольгою, орнаментованими бляшками двох типів, кожна із двома, одна — з трьома штифтами (рис.20:1:4); накладним тонким срібним платівчастим наконечником (рис.20:1:9) із залишками тканини та шкіри поясу, а також підвішеним до поясу праворуч невеликим залізним ножем у шкіряно-текстильних піхвах, обгорнутих смужками срібної фольги (рис.20:1:5). Всі ці деталі

поясного набору виявлені на кістках тазу та на верхній частині правої стегнової кістки чи поряд із нею (рис.29-30). Певно, пояс було покладено зверху до поховання на тіло дитини, адже під кістками тазу і хребцями бляшки не виявлені.

Прикраси поясу зберегли під собою кілька дрібних фрагментів текстилю різних типів (рис.20:1:тк). Варто відзначити, що поряд із наконечником ремня були знайдені уламки залізних стриженьків від прямокутної форми рамки пряжки, розміром близько 2,1x3,4 см, допоміжні деталі кріплення якої та язичка, якщо він був, виявити не вдалося.

В ногах знаходилося кілька дрібних вуглин. Поряд із лівою гомілковою кісткою виявлений розвал залізного черешкового наконечника стріли, покладеної вздовж довгої вісі могили та лівої ноги, вістрям до стоп дитини (рис.20:1:7).

На кістках стоп ніг знаходилися розвали великих і менших за розмірами видовжених тонких срібних пластин із фольги, що слугували зовнішніми прикрасами шкіряного взуття на носку і нижній частині халявки, й які з внутрішнього боку зберігали відбитки шкіри типу сап'яну та окремі обривки текстилю (рис.20:1:10:тк, шк; 45).

Прикраси і залишки коштовних тканин від багатого одягу, рештки вишуканого взуття й ін. речі засвідчують досить високий майновий статус родини, дитина якої була похована на некрополі край поли кургану.

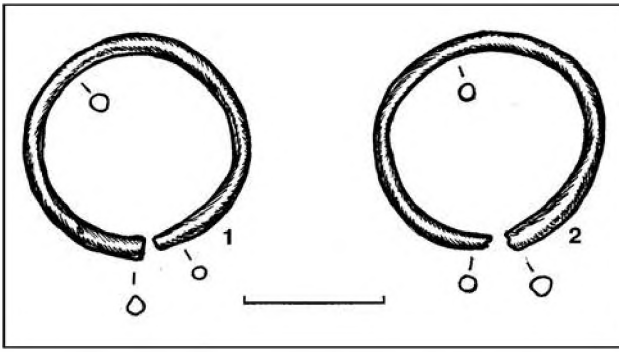

Рис.26. Курган № 1. Поховання 2.
Серезки. Золото. Прорисовка.

Вироби із золота

1. Шматочки тонкої золотої фольги підпрямокутної форми — деталі й прикраси посмертної маски із шовку, що були накладками з коштовного металу на очі, ніс і рот (рис.25:1-4; 31), 4 од.

Це листочки тонкої (0,010-0,012 мм) фольги підпрямокутної в плані форми, два з яких (менші), що мали дещо скруглені назовні чи ввігнуті до середини довші боки, призначалися для накривання очей (рис.25: 2, 4; 31: 2, 4), а дві інші — для рота, з наявністю повздовжніх розрізів по коротших краях (рис.25:3; 31:3), та для носа (рис.25:1; 31:1). Останній фрагмент фольги мав надриви, нерівні краї і був вигнутий у вигляді заovalеного виступу, з невеликими прогинами в основі, на кшталт відбитку ніздрів дитини. До речі на ньому й після очищення та часткового розпрямлення помітні сліди цієї деформації (рис.31:1).

Всі шматочки були пожмаканими, з численними згинами, по краях мали розриви. Ці розриви з'явилися від падіння заповнення на пришиту до тканини фольгу. Проколів від голки на кожному шматочку металу налічувалося від 4 до 6 (рис.25:1-4). На зворотному боці фольги відзначені відбитки тонкої шовкової тканини від маски чи легкого покривала (опис зразка текстилю 8 див. нижче).

Розміри накладок на очі — 1,25-1,45x2,5 см і 2,45x2,55 см, вага, відповідно, — 0,29 та 0,25 г (рис.25:2,4; 31:2,4;), на ніс — 1,8-2,5x2,4 см, вага — 0,51 г (рис.25:1; 31:1), на рот — 1,65-1,64x2,40 см, вага 0,33 г (рис.25:3; 31:3).

Відомо, що важливою деталлю поховального обряду давніх мадяр було покриття об-

личчя масками — своєрідним саваном (*Приходнюк, 2001, с.105*). Виготовлялися вони з тканини чи шкіри та мали накладки переважно з дорогоцінних металів (*Фодор, 1993, с.168-175*). Подібні маски на території Угорщини з'явилися наприкінці IX ст. (*Dienes, 1963, s.109-111*). До Подунав'я їх принесли із собою угри зі степів Поволжжя і Приуралля, де такі маски мали розповсюдження у VIII — на початку XI ст. (*Халикова, 1976, с.153; Казаков, 1968, с.232-233*). Є знахідки решток масок і в Середньому Подніпров'ї, зокрема, в угорських поховальних комплексах сусідньої Дніпропетровської області — Манвелівці та Коробчиному (*Чурилова, 1986, с.261-266; Приходнюк, Чурилова, 2001*). Варто вказати, що золоті накладки від маски на очі та рот походять з чоловічого поховання X ст. поблизу Hajduboszormenteny в Угорщині (*The Ancient Hungarians, 1996, p.225, fig.1*). Знахідка ж решток маски у похованні в Дмитрівці на Полтавщині є найпівнічнішим пунктом виявлення подібних речей в Україні.

2. Серезки круглої форми, із незначно розімкнутими, прямо зрізаними кінцями, один з яких завужений, виготовлені з тонкого золотого дроту (рис.26; 32), 2 од.

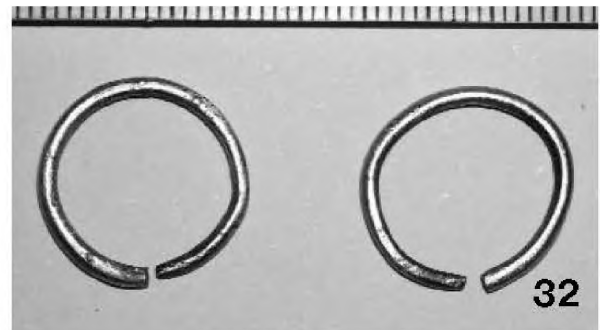
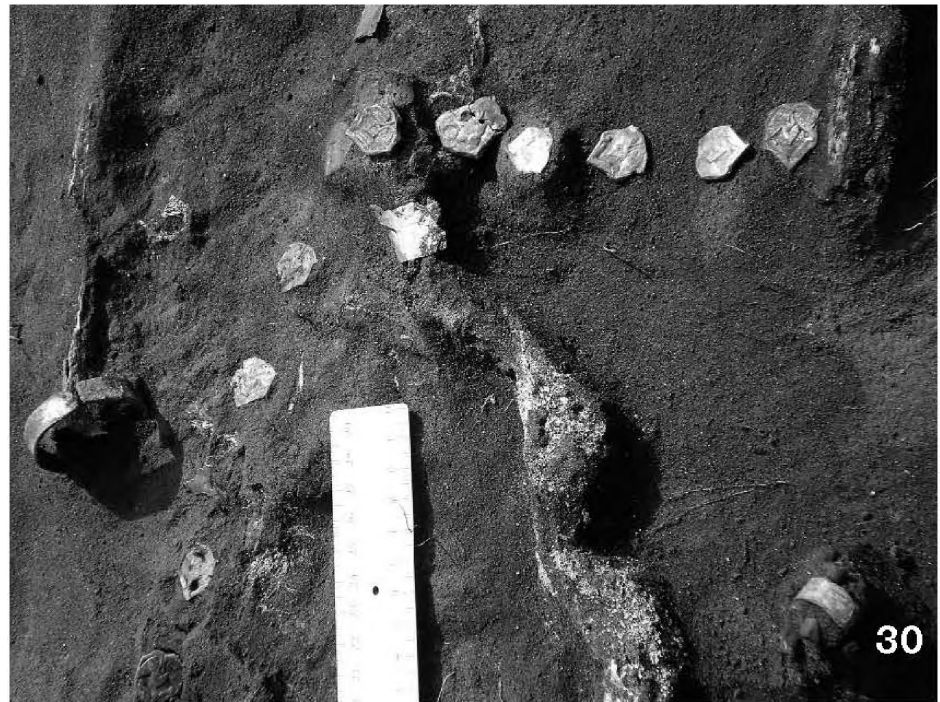
Діаметр кілець — 1,5 та 1,6 см, діаметр дроту — 0,10-0,12 см, вага прикрас — 0,79 та 0,81 г (рис.26;32).

Належать до досить поширених типів прикрас, відомих як у поволзьких могильниках IX — початку XI ст. з угорськими захороненнями (*Плетнёва, 1981, с.167, рис.52:79*), так і масово в мадярських жіночих і чоловічих могилах Подунав'я (*Nepper Ibohya, 2002, tab. 25:8-9; 46:7; 67:1; 74:1; 115:3; 137:11-12; 188: 5-6; 189:14,17; 190: 1-4; 241:21,22; 242:11*). Поєднання срібних накладок на очі та золотих серезок відзначене й у похованні 6 з Hajduboszormenteny-Bodaszolo-Budoskut (*The Ancient Hungarians, 1996, p.167-168, fig.1-4*).

Комбіновані прикраси з мідного сплаву та срібла

3. Масивний *платівчастий* гладенький браслет, із розімкнутими — потоншеним і потовщеним кінцями, виготовлений із мідного

Дмитрівка, с., курган №1. Поховання 2.

Рис.27. Вигляд з південного сходу.

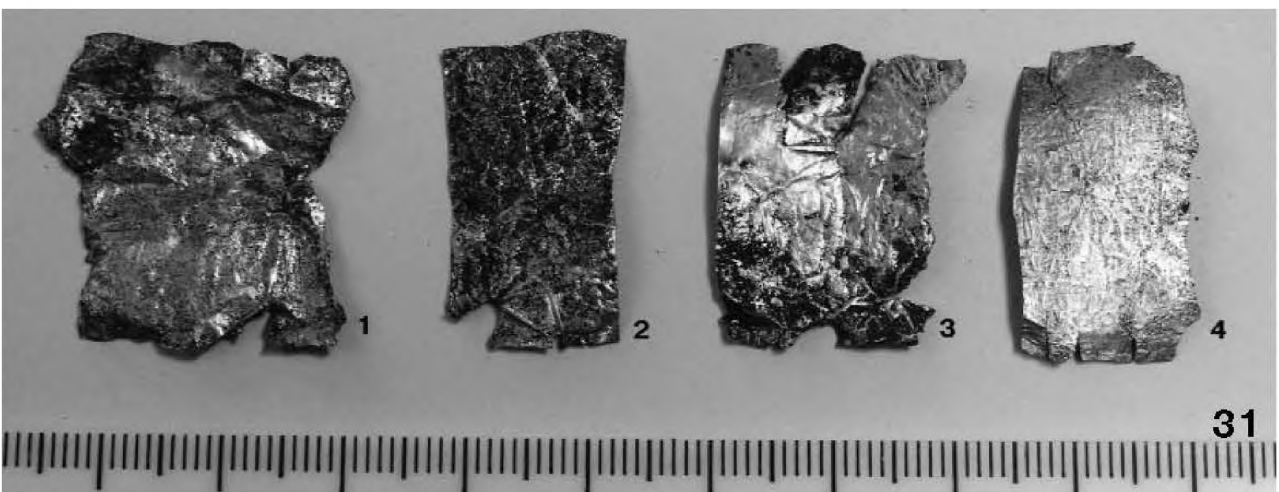
Рис.28. Фрагмент. Зі сходу.

Рис.29. Фрагмент. З південного сходу.

Рис.30. Деталі поясного набору та прикраси.
З південного сходу.

Рис.31. Нашивні деталі поховальної маски. Золото.

Рис.32. Сережки. Золото.

сплаву, вкритий ззовні тонким листом срібла (рис.33:2), який незначно загнутий за внутрішні краї прикраси (рис.35-36). Один із кінців браслета трохи закруглений, інший — прямозрізаний. Декорування прикраси сріблом здійснене нашвидкоруч, без старанного вирівнювання фольги, навіть зі втратами (рис.35-36). 1 од.

Діаметр браслета — 3,8x4,0 см, ширина — 1,0-1,1 см, товщина смуги металу — 0,20-0,25 см, загальна вага прикраси — 12,65 г (рис.33:2; 35-36).

Бронзові пласкі дитячі браслети належать до досить поширених предметів поховального інвентарю (*Nepper Ibolya, 2002, tab. 46:5,6; 85:7; 104: 2,3*), зокрема, подібна прикраса, обтягнута золотою фольгою, походить з жіночого поховання в *Heves-Kapitanyhegy (The Ancient Hungarians, 1996, p.392-393, fig.4)*.

4. *Перстень* з мідного сплаву широкоплатівчастий, із розімкнутими кінцями, вкритий ззовні тонким листом срібла, який неохайно та нерівномірно загнутий за внутрішні краї прикраси (рис.33:1; 37). 1 од. Ширина персня нерівномірна, кінці смужки металу обрубані. Вкривання прикраси сріблом здійснене також нашвидкоруч, без вирівнювання фольги, що призвело до її розривів і втрат (рис.37).

Діаметр — 1,6x1,8 см, ширина платівки — 0,8-0,9 см, товщина смужки металу — 0,12-0,15 см, загальна вага прикраси — 2,23 г (рис.33:1).

5. Деталі поясного набору — *прикраси ремня* — *бляшки* бронзові литі, вкриті срібною фольгою, орнаментовані, двох типів, кожна із двома, одна — із трьома штифтами для закріплення на ремені (рис.20:1; 4; 29-30). На внутрішньому боці бляшок виявлені фрагменти тканини (див. опис нижче — *зразок 2*) та шкіри (*зразок 3*):

а) *бляшки поясні*, у вигляді видозміненого геральдичного щита п'ятикутної форми, із незначними виступами зверху та помітним загостренням донизу, декоровані рельєфним зображенням у рослинному картуші зі стилізованим трилисником, утвореним пагоном, двома листочками та бутонем квітки (рис.34:1-13). Бляшки відлиті з мідного сплаву (бронзи?) у двох формах: з деталізованими та майже

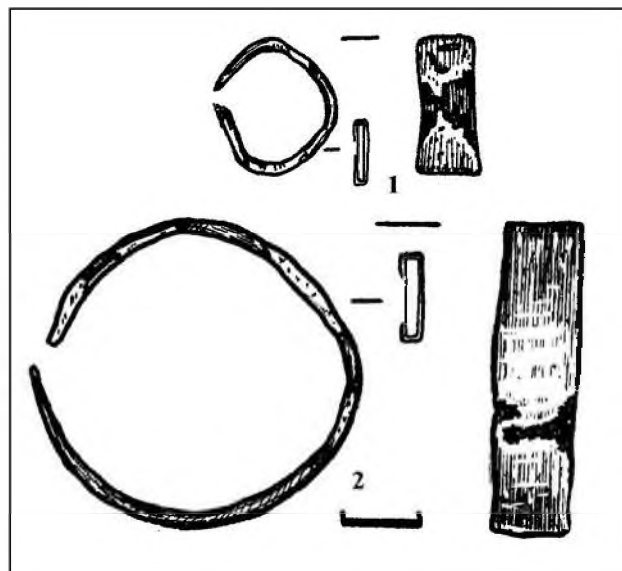

Рис.33. Курган № 1. Поховання 2. Прикраси. Перстень (1) та браслет (2). Мідний сплав, срібло.

відсутніми прожилками листочків; злегка пророблені ювелірним штихелем. Зверху прикраси вкриті тонкою срібною фольгою, неохайно загнутою по краю зі зворотного боку прикрас, прогладженою лошцилом задля «прорисовки» візерунку (рис.38-40). Всі бляшки мають по два штифти для кріплення, розміщені вздовж довгої вісі виробів (рис.34; 39). Знаходилися на ремені загостренням донизу. Висота — 2,2-2,4 см; ширина — 1,6-1,7 см; товщина щитка — 0,23-0,26 см; довжина штифтів — 0,2-0,5 см; їх діаметр — 0,1-0,2 см; вага — від 1,44 до 2,72 г (рис.34:1-13; 40). 13 од.;

б) *бляшка до поясу*, у вигляді широкого видозміненого геральдичного щита п'ятикутної форми, із загостренням донизу, декорована рельєфним зображенням у рослинному картуші зі стилізованим трилисником — листя та бутон квітки (рис.34:14; 40). Бляшка відлита з мідного сплаву, без деталізованих прожилок листочків; злегка пророблена ювелірним різцем. Зверху прикраса вкрита тонкою срібною фольгою, загнутою по краю зі зворотного боку прикраси і прогладженою лошцилом. Має три штифти для кріплення, розміщені вздовж довгої вісі виробу, у вигляді рівнобедреного трикутника, основою догори. Знаходилася посередині ремня, загостренням донизу. Висота — 2,3 см; ширина — 1,95 см; товщина щитка — 0,2 см; довжина штифтів

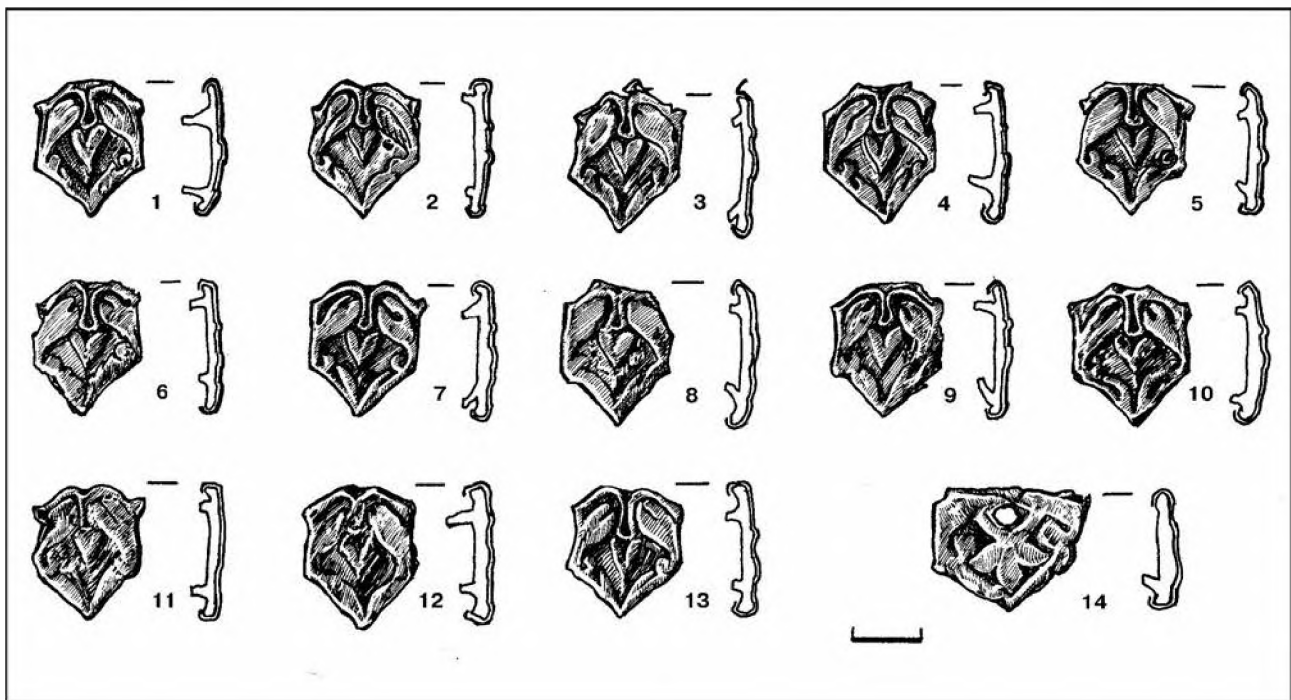

Рис.34. Курган № 1. Поховання 2. Прикраси поясу — бляшки. Бронза, срібло.

— 0,2-0,3 см; їх діаметр — 0,2 см; вага — 2,31 г (рис.34:14; 40). 1 од.

Набір прикрас поясу досить специфічний. На думку О.В.Комара, він не має прямих аналогій ні в Приураллі, ні в Угорщині. Останнє цілком закономірне, з огляду на час появи таких виробів. Від прикрас “танкеївського” стилю на бляшках залишилося лише точне відтворення рослинного декору, де ще читаються окремі листки та квіти. В той же час, загальна композиція — центральні квітка та листок, обрамлена двома листками знизу, в різних стилізаціях є досить характерною для бляшок саме X ст. (*люб’язне повідомлення О.В.Комара*). З аналогій бляшкам дмитрівського поясу, що демонструють розвиток форми і стилю набору, необхідно назвати вироби з поховання 2 з Retkozberencs-Paromdomb (*The Ancient Hungarians, 1996, p.167-168, fig.1-4*) та зруйнованого поховання з каталогу Хампеля (*Hampel, 1905, taf. 412, D.4*) в Угорщині.

Вироби зі срібла

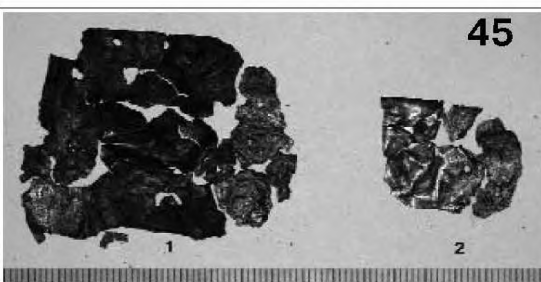
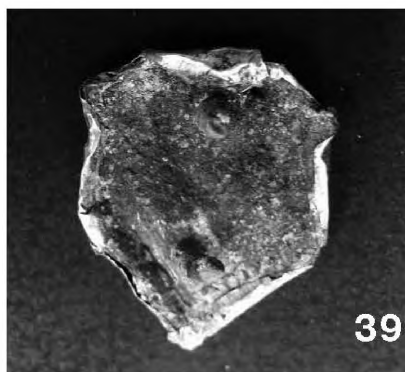
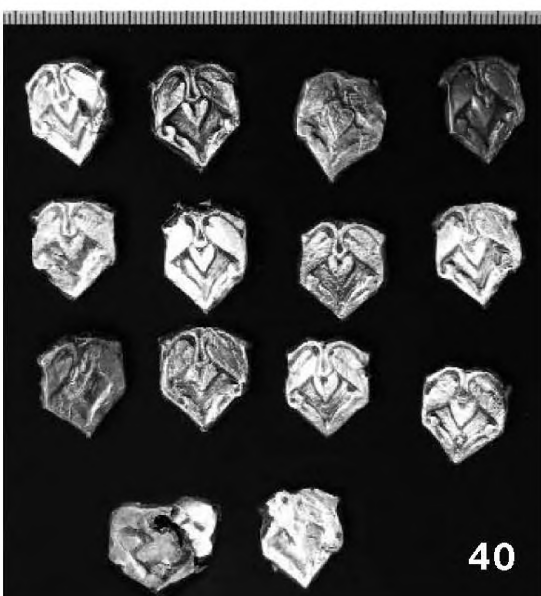
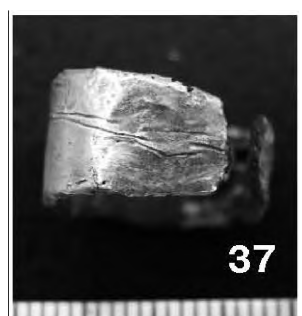
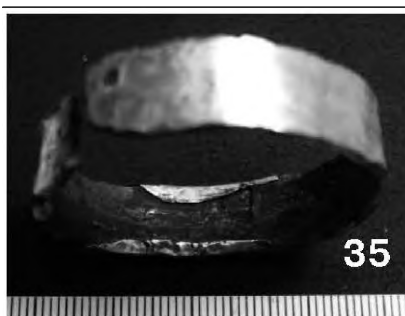
6. Наконечник ремня накладний платівчастий, виготовлений з листа тонкої срібної фольги (рис.41-42; 46), — деталь поясного набору, із залишками тканини та шкіри поясу (рис.42). Має підпрямокутну, дещо виг-

нуту у перетині форму, з ледь вигнутим завершенням донизу. Верхня частина закруглена, з отвором для пришивання. Край незначно загнутий на зворотній бік (рис.41; 46). 1 од. Зі внутрішнього боку збереглися шматочки шкіри від поясу та волокна тканини (рис.42).

Наконечник із втратами, правий бік знищений корозією (рис.41). Розміри: довжина — 4,1-4,2 см, ширина — 1,8 см, товщина фольги — 0,07-0,12 мм, діаметр отвору для пришивання — 0,6x0,9 мм (рис.41-42; 46).

7. Розвали великих і менших за розмірами видовжених тонких срібних пластин (фактично, фольги), прямокутної і напівовальної форми, які були прикрасами шкіряного взуття — його носка і нижньої частини халявки (рис.20:1; 10). Збереглися в розвалах, з дрібних окислених фрагментів. Вдалося реконструювати з фрагментів одну з великих прямокутних пластин, розміром 3,4x4,7 см, та одну напівовальну, розміром 2,1x2,5 см. 2 од., в уламках (рис.45; 49:1-2). На прикрасах взуття є проколи від нашивання на текстильну основу, закріплену на сап’яні — по 6-12 отворів, діаметром 0,02-0,05 см. Товщина фольги — 0,08-0,10 мм. Апробовані кілька уламків фольги, виготовлені зі срібла 700-720°. Метал дуже корозований (рис.45).

Дмитрівка, с., курган №1. Поховання 2.

Рис.35-36. Браслет.

Рис.37. Перстень.

Рис.38-39. Поясна бляшка та її зворотній бік.

Рис.40. Бляшки. *Бронза, срібло.*

Рис.41-42. Наконечник ременя.

Лицевий та зворотній боки.

Рис.43. Ніж у піхвах. Розвал. *Залізо, срібло, шкіра, тканина.*

Рис.44. Ніж у піхвах та платівки срібної фольги від декору останніх. *Залізо, срібло, шкіра, тканина.*

Рис.45. Розвали прикрас взуття. *Срібло.*

В цілому, реконструкція, за розвалами бляшок та шкіряного тліну нижньої частини взуття, ймовірно, з низькими халявами, виглядає таким чином (рис.49:3). Під час дослідження склалося враження, що носок прикрашений трьома овальними шматочками фольги різних розмірів, стопа — чотирма прямокутними платівками, а обідок халявки — смужкою з напівовальних платівок більших і менших розмірів, розміщених по колу попережно (рис.49:3; 53).

Вироби із заліза та срібла

8. Ніж залізний, у шкіряно-текстильних піхвах, обгорнутих смужками срібної фольги (рис.20:1:5) — деталь поясного набору (рис.43-44; 48).

Ніж залізний невеликий односичний, черешкового типу, з прямою спинкою й уступом в основі, прямим лезом, з руків'ям, утвореним двома колодочками тонких дерев'яних накладок з вільшини, примотаних до черешка тканиною з волокнами рослинного походження і полотняного переплетення, закріплених на краю черешка та в основі леза двома вузькими смужками срібної фольги в 1,5-2 обороти (рис.43-44; 48).

Ніж мав шкіряно-текстильні піхви, також скріплені двома більш широкими смужками срібної фольги, до більшої з яких кріпилося просте вушко, за яке піхви підвішувалися до поясу (рис.48). Піхви в основі мали шар тонкої тканини з волокон рослинного походження сатинового переплетення, поверх якої знаходився шар тонкої шкіри (рис.48). Зверху ця шкіра була обмотана тонким щільним шовком, стягнутим в усті піхов шкіряним подвійним «комірцем». Поверх, під устям, тканина додатково була стягнута широкою (2,0-2,2 см) полосою срібної фольги, внизу піхов — ще однією смужкою тонкого срібла (ширина 1,1-1,2 см) в 1,5 обороти (рис.43-44; 48).

Розміри ножа: довжина збережена — 10,1 см; довжина реконструйована — 11,5 см; довжина черешка — 4,1 см; довжина леза — 7,2 см; ширина леза — 1,0-1,1 см; товщина леза — 0,2 см; перетин черешка — 0,3x0,4 см

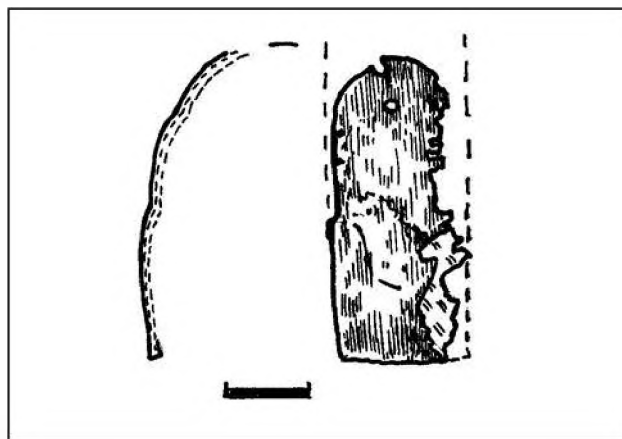

Рис.46. Курган № 1. Поховання 2. Наконечник рем'я. Прорисовка. Срібло, шкіра, сліди тканини.

(рис.48). Розміри піхов: довжина — 7,6 см; ширина — 1,7 см; товщина — орієнтовно, 0,7 см. Зберігся у розвалі, в т.ч. 3 уламки залізного ножа, деталі срібних прикрас-стяжок, шматочки шовку, шкіри тощо (рис.44).

Вироби із заліза

9. Уламки залізних стриженьків від прямокутної форми рамки *пряжки*, розміром близько 2,1x3,4 см, що мали перетин — 0,3x0,4 см. Допоміжні деталі кріплення пряжки та її внутрішні елементи виявити не вдалося.

10. Розвал *наконечника стріли* залізного черешкового (рис.20:1:7). Найближчі паралелі має з килеподібними наконечниками, з розширенням пера у нижній частині довжини (рис.47), 34-го типу за класифікацією О.Ф.Медведева (*Медведев, 1966, с.63, табл.12:34*), що побутували у VIII-IX, і, можливо, X ст., та відомі, зокрема, на Танкеївському могильнику у Поволжжі (*Генинг, Халиков, 1964, с.72-85*). Є знахідки подібних наконечників і на Новотроїцькому городищі (*Ляпушкин, 1958, рис.9: 8, 12; 62:5; табл.93: 16, 17*), які можна пов'язувати з функціонуванням давньоугорського могильника на майданчику городища чи мадярським нападом на сіверянське поселення (*Приймак, 1997, с.48-51; 1998, с.93-103; 2007; зр.: Комар, Сухобоков, 2004, с.168-169*). Правда, від «класичних» вістер стріл 34-го типу, цей наконечник відрізняється трохи довшим пером і наявністю його незначного звуження до основи.

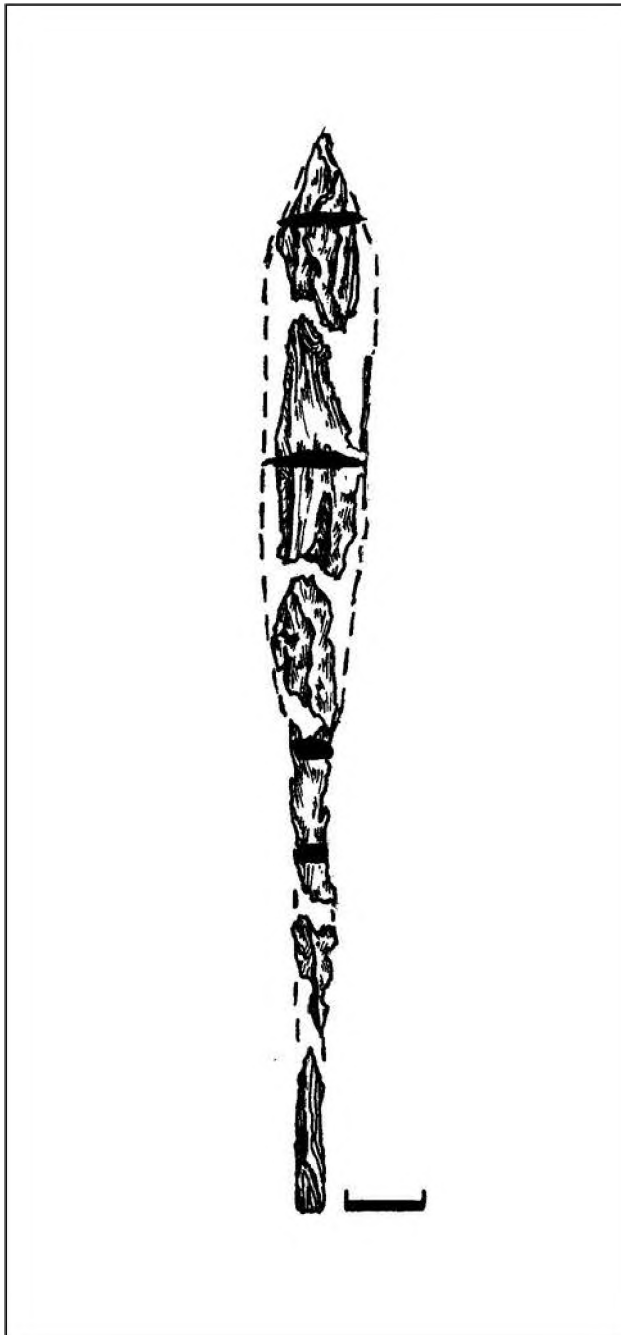

Рис.47. Курган № 1. Поховання 2.
Наконечник стріли, в розвалі. Залізо

Реконструйована довжина наконечника — 12,1 см; ширина пера максимальна — 1,5 см; ширина пера в основі — 0,9-1,0 см; довжина черешка — 4,2 см; товщина ромбоподібного у перетині пера — 0,2 см; перетин підпрямокутного у перерізі черешка — 0,20-0,25х0,30-0,40 см (рис.47). Збереглися й два уламки круглого древка стріли, довжиною 1,3-2,3 см, перетином 0,4х0,4 см, та відбитки цього древка на частині черешка (рис.47). Матеріалом виготовлення древка була гілка яблуні-дички.

Фрагменти органічних матеріалів та виробів з них

Дерево

Зразок 1 (древко стріли). Розмір: 1,3х0,4х0,4 мм, перетин — круглий. Волокна — крупні, рівної структури, добре промальовані. Колір — жовтувато-коричнево-рожевий, досить рівномірний. Лінії деревини — чіткі, трохи ущільнені, характерні для яблуні дикої (*Malus sylvestris* L.).

Зразок 2 (відбитки на руків'ї ножа). Стан збереженості — поганий, дрібні фрагменти з накіп'яними рештками тканини. Волокна (за найбільшим фрагментом) — крупні, рівної структури, добре промальовані. Колір — темно-коричневий, досить рівномірний, на зламі значно світліший, майже жовто-коричневий. Лінії деревини — чіткі, мало ущільнені, легко відділяються від основної маси деревини, різуться впоперек волокон, що вказує на приналежність деревини крушині вільхоподібній, або вільшині (укр. нар.) (*Frangula alnus* L.).

Безпосередньо при дослідженні поховання виявлені кілька зразків *текстилю* та два *шкіри*. Вони вивчалися як на місці розкопок, із застосуванням мікроскопу МКС-10 (з макс. збільш. 400^x), так і в органолептичній лабораторії хімічних технологій НТУ «Харківський політехнічний інститут». Всі інші зразки досліджені під час камеральної обробки матеріалів розкопок.

Текстиль

Зразок 1. Два шари тканини (виявлені на лицьовому боці кількох бляшок, що знаходилися на кістках скелету), тобто, тканини одягу.

Тканина 1. Візуальний огляд: Фрагмент тканини, розміром 0,5х0,7 см, темно-брунатного кольору, неправильної форми, без особливостей відтінку і слідів нерівномірного профарбовування.

Краї деструктуровані, слідів обробки чи кромки немає. Механічних пошкоджень іншого характеру не виявлено. Чітко прослідковується різниця між нитками основи (товщими) та підкання (тоншими). Слідів додаткового прикрашання тканини не виявлено.

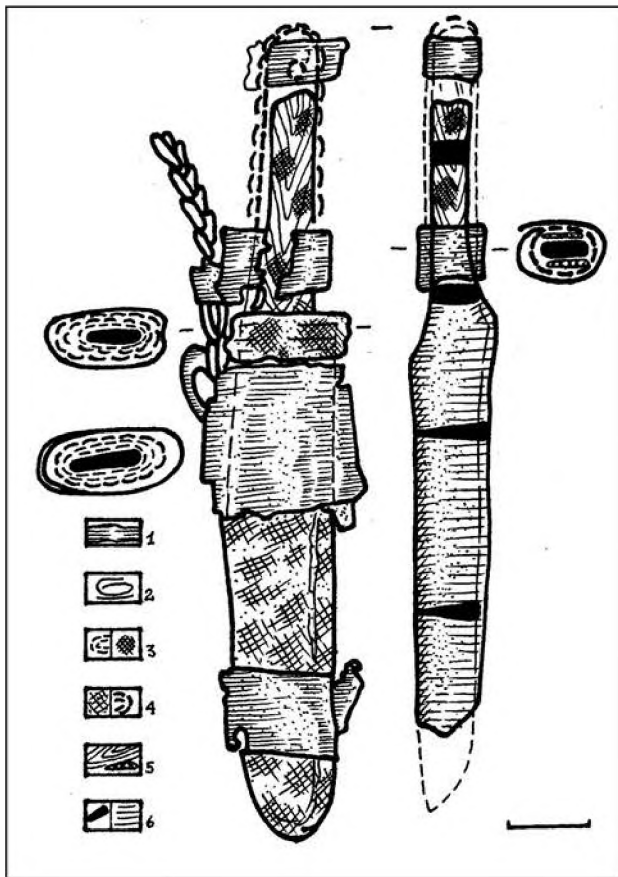

Рис. 48. Курган № 1. Поховання 2.

Ніж у піхвах. Прорисовка з реконструкцією.

Умовні позначення: 1 — срібло, фольга; 2 — срібна фольга у перетині; 3 — рештки тканини; 4 — залишки шкіри; 5 — залишки дерева; 6 — залізо.

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження виявило, що нитки мають характерний шовково-золотистий блиск поверхні. Рівномірність блиску свідчить про відсутність попередньої хімічної обробки на етапі розмотування коконів та прядіння волокна. Це дозволяє припустити, що основою технології попередньої обробки волокна був термічний вплив на нього (Кукин, Соловьев, Кобляков, 1989, с.32, 36-37), й є непрямим свідченням застосування китайських технологічних прийомів в обробці.

Виявлений також факт наявності складної структури пряденої нитки основи: вона є шовковою ниткою другого порядку, Z-кручення, і складається з двох ниток першого порядку, S-кручення (Сидоров, 1930, 12 с.), з кроком кручення приблизно 5 оборотів на 1 см, аналогічних нитці підткання. Тонина нитки першого порядку складає лише 0,3 мм, нитка прядена з 50 одиничних шовкових волокон.

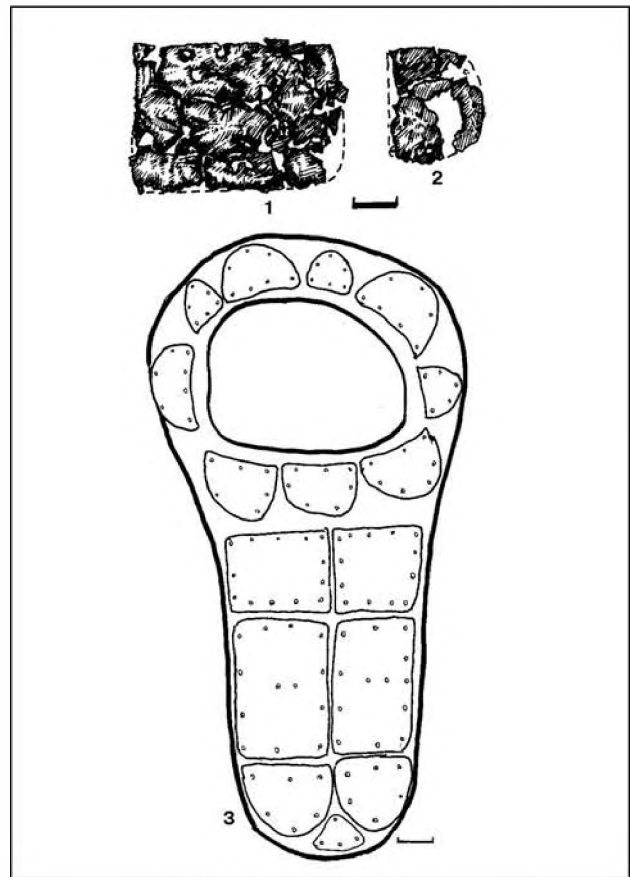

Рис. 49. Курган № 1. Поховання 2.

1, 2 — розвали платівок — прикрас взуття.

Срібло. Прорисовка;

3 — схематична реконструкція розміщення прикрас взуття.

Характеристика текстилю. Переплетення просте полотняне з розрідженим підтканням і щільним розміщенням ниток основи. Щільність тканини (основа x підткання) — 16x20 ниток. Отже, ця тканина відноситься до другого сорту (Давидан, 1981, с.100-113).

Тканина 2. Знаходилася між срібною накладкою бляшки та шаром тканини 1. Візуальний огляд: фрагмент напівпрозорої тканини, розміром 0,30x0,35 см, жовто-брунатного кольору, неправильної форми. Нитки надзвичайно тонкі, при надавлюванні кришаться, розсипаючись на дрібний порошок. Краї деструктуровані, слідів обробки чи кромки немає. Механічних пошкоджень іншого характеру та слідів додаткового прикрашання чи фарбування тканини не виявлено.

При мікроскопічному дослідженні тканина була зруйнована від термічного впливу лампи підсвічування.

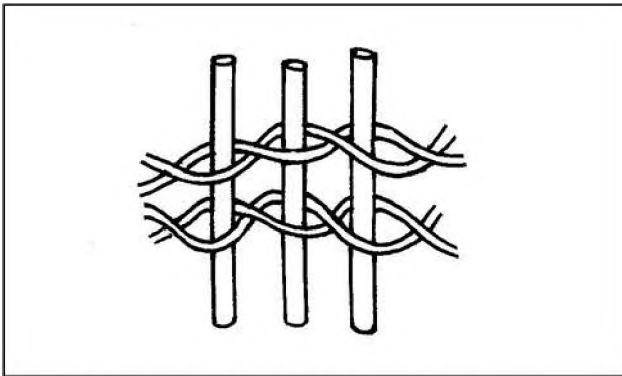

Рис.50. Курган № 1. Поховання 2.
Схема переплетення зразка тканини 2
від одягу.

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження надало дані про волокно та характер ткання текстилю. Наявний шовковий золотистий блиск. Тонина ниток основи і піткання різна. Припустимо, що товщі нитки є нитками основи. Тоді тонина нитки основи складає 0,2 мм, а нитки піткання — 0,07 мм. Кручення як ниток основи, так і ниток піткання — нульове (І-кручення), що свідчить про китайське походження текстилю.

Характеристика текстилю. Переплетення складне, «вісімкою» (рис.50). Такі особливості ткання передбачають використання ткацького верстату з двома човниками. Щільність ткання (основа х піткання) — 32х40 ниток. Таким чином, ця тканина відноситься до першого сорту (Давидан, 1981, с. 100-113).

Зразок 2. Два шари тканини (зворотний бік бляшки, що знаходилася на поясі, малюнком від тіла похованої).

Візуальний огляд: Фрагмент тканини, розміром 0,3х0,8 см, темно-брунатного кольору, неправильної форми, без особливостей відтінку і слідів нерівномірного профарбовування.

Краї деструктуровані, слідів обробки чи кромки, механічних пошкоджень іншого характеру немає. Чітко прослідковується різниця між нитками основи (товщими) та піткання (тоншими). При спалюванні нитки відчувається запах паленого пера, що дозволяє припустити, що тканина виготовлена з шерсті. Слідів додаткового прикрашання не виявлено.

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження виявило, що тканина (обидва шари є аналогічними, за структурою, і відрізняються лише ступенем зношеності нитки, що може бути наслідком органічних реакцій у процесі розпаду тіла людини) має досить просту структуру як текстилю, так і пряденої нитки. Волокна мають восковистий блиск, нитки першого порядку, Z-кручення, з кроком кручення 24-25 оборотів на 1 см нитки. Тонина нитки шару, що знаходився ближче до тіла похованої, — 0,3 мм (нитка піткання) та 0,5 мм (нитка основи).

Характеристика текстилю. Переплетення просте полотняне, з розрідженим пітканням і основою. Щільність ткання (основа х піткання) — 24х35 ниток. Тканина відноситься до першого сорту (Давидан, 1981, с. 100-113).

Зразок 3 (зворотний бік бляшки, між бронзовою основою прикраси ременю та залишками шкіри поясу, що знаходилася на тілі похованої — біля руки, візерунком вгору).

Візуальний огляд: Фрагмент тканини розміром 0,3х0,4 см, темно-брунатного кольору, неправильної форми. Добре помітно різницю відтінків нитки основи і піткання.

Краї деструктуровані, слідів обробки чи кромки, механічних пошкоджень іншого характеру немає. Чітко простежується різниця між нитками основи (товщими) та піткання (тоншими). При спалюванні нитки основи (товщої) відчувається запах паленого пера, що дозволяє припустити, що для її прядіння використано шерстяні волокна. Нитка піткання згорає швидко, відчутного запаху не даючи.

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження виявило, що тканина має просту структуру як текстилю, так і пряденої нитки. Волокна нитки основи мають восковистий блиск, нитки першого порядку, S-кручення, з кроком кручення 17 оборотів на 1 см нитки. Тонина нитки основи 0,5 мм. Залишків барвника не виявлено, хоча нитка основи залишає стійке враження темнішої за нитку піткання. Залишковий відтінок її значно темніший за шовкову нитку піткання.

Волокна нитки піткання мають характерний шовковий золотистий блиск, нитка першого порядку, S-кручення, з кроком кручення — 6 оборотів на 1 см нитки. На окремих лініментах шовку є залишки барвника, який умовно можна вважати синім чи синьо-зеленим. Виявлена накладена нитка (можливо, шерстяна), тониною 0,7 мм, S-кручення, з кроком кручення — 7 оборотів на 1 см нитки. Нитка переходить через отвір між нитками основи і піткання з одного боку тканини на інший, де зруйнована. Можливо, це є свідченням наявності вишивки.

Характеристика текстилю. Переплетення просте полотняне, з щільним розміщенням ниток піткання й основи. Щільність ткання (основа х піткання) — 24x32 ниток. Таким чином, ця тканина відноситься до першого сорту (Давидан, 1981, с.100–113).

Цікавою особливістю цього зразка текстилю є можливий варіант різного фарбування ниток основи і піткання, що повинно було давати ефект «переливу» кольору тканини, особливо помітний при використанні в костюмі великої кількості драпіровок та м'яких складок. Подібний ефект відзначається у відомих ліонських шовках XV–XVI ст. (Каминская, 1977, с.44–45).

Зразок 4 (внутрішня сторона зворотного боку браслету, обернена до дна ями).

Візуальний огляд: Фрагмент тканини, розміром 0,5x0,7 см, брунатного кольору, неправильної форми. Краї деструктуровані, слідів обробки чи кромки, механічних пошкоджень іншого характеру немає. Чітко простежується різниця між нитками основи (товщими) та піткання (тоншими).

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження виявило, що тканина має просту структуру як текстилю, так і пряденої нитки. Волокна нитки основи мають золотистий шовковий блиск, нитки першого порядку, Z-кручення, з кроком кручення 4–5 оборотів на 1 см нитки. Тонина нитки основи 0,4 мм. Волокна нитки піткання мають характерний шовковий золотистий блиск, нитка першого порядку, I-кручення. Тонина нитки піткання — 0,2 мм.

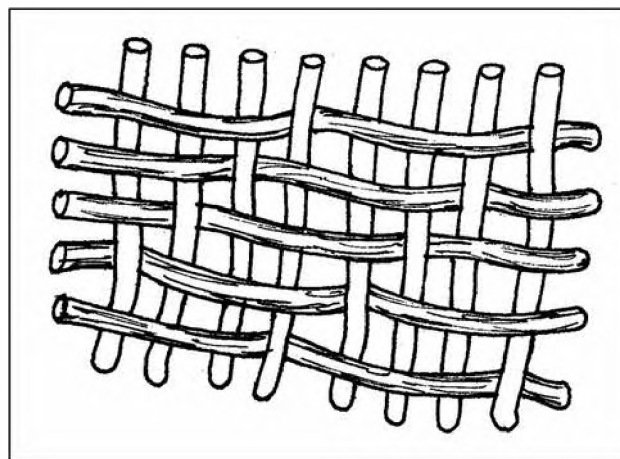

Рис.51. **Курган № 1. Поховання 2.** Схема сатинового переплетення зразка шовку, за відбитком з леза ножа.

Характеристика текстилю. Переплетення просте полотняне, з вільним розміщенням ниток піткання й основи. Щільність ткання (основа х піткання) — 28x34 ниток. Ця тканина відноситься до першого сорту (Давидан, 1981, с.100–113).

Вартим уваги у цьому зразку текстилю є наявність залишків пігменту світло-жовтого кольору на нитках (і основи, і піткання), поверх якого нанесено відтиск золотистого кольору, з металевим блиском, що не профарбовує нитки під плетінням, і має досить чіткі межі. В інших місцях на тканині є сліди окислу металу зеленкуватого кольору, що облущується з текстильної структури лусочками. Якщо другий факт можна пояснити як залишки окисленого металу браслету на тканині, то перший — може бути лише слідами нанесення малюнку на тканину (щось на зразок набійки, розпису і т.п.) при її виготовленні, або ж під час виготовлення костюму похованої.

Зразок 5, збережений на руків'ї ножа.

Візуальний огляд: Фрагмент тканини, розміром 0,57x0,80 см брунатного кольору, підпрямокутної форми, із заovalеним краєм, що знаходився ближче до леза. Краї деструктуровані, слідів обробки чи кромки, механічних пошкоджень іншого характеру немає. Чітко просліджується різниця між нитками основи (товщими) та піткання (тоншими).

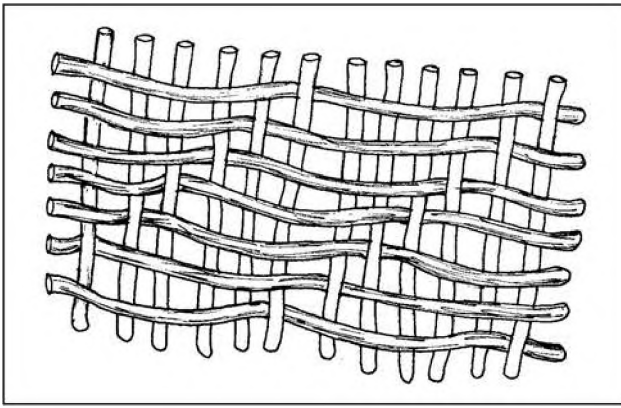

Рис.52. **Курган № 1. Поховання 2.** Схема сатинового переплетення шовку, за відбитком на накладці поховальної маски.

Окремі нитки при органолептичному дослідженні дали запах паленого паперу, а вміщений у дим лакмусовий папірець вказував на кислу реакцію. Це дозволяє припустити рослинне походження волокон нитки.

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження виявило, що тканина має просту структуру як текстилю, так і пряденої нитки. Волокна нитки основи матові, першого порядку, S-кручення, з кроком кручення 2 обороти на 1 см нитки. Тонина нитки основи 0,4 мм. Волокна нитки піткання матові, нитка першого порядку, S-кручення. Тонина нитки піткання — 0,3 мм.

Характеристика текстилю. Переплетення просте полотняне, з вільним розміщенням ниток піткання й основи.

Зразок 6, прикиплий до леза ножа.

Тканина 1. Візуальний огляд: Фрагмент тканини, розміром 2,7х0,8 см, брунатного кольору, підпрямокутної форми, згорнений у трубочку. Краї деструктуровані, слідів обробки чи кромки, механічних пошкоджень іншого характеру немає. Окремі нитки при органолептичному дослідженні давали запах паленого паперу, а вміщений у дим лакмусовий папірець вказував на кислу реакцію. Це дозволяє припустити рослинне походження волокон нитки.

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження виявило, що тканина має просту структуру пряденої нитки. Волокна основи і піткання не мають значної різниці в струк-

турі. Волокна нитки матові, першого порядку, Z-кручення, з кроком кручення — 0,3 обороти на 1 см нитки. Тонина нитки основи 0,6 мм.

Характеристика текстилю. Переплетення сатинове 1:3 (ліве) (рис.51), з щільним розміщенням ниток піткання й основи. Щільність тканина (*основа х піткання*) — 25х28 ниток.

Тканина 2. Візуальний огляд: Фрагмент тканини, розміром 2,7х0,8 см брунатного кольору, підпрямокутної форми, згорнений в трубочку. Краї деструктуровані, слідів обробки чи кромки, механічних пошкоджень іншого характеру немає. Чітко простежується різниця між нитками основи (товщими) та піткання (тоншими).

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження виявило, що ця тканина має просту структуру як текстилю, так і пряденої нитки. Волокна нитки основи мають золотистий шовковий блиск, нитки першого порядку, S-кручення, з кроком кручення 2 обороти на 1 см нитки. Тонина нитки основи — 0,3 мм. Волокна нитки піткання мають характерний шовковий золотистий блиск, нитка першого порядку, I-кручення. Тонина нитки піткання — 0,15 мм.

Характеристика текстилю. Переплетення просте полотняне, з вільним розміщенням ниток піткання й основи. Щільність тканина (*основа х піткання*) — 30х36 ниток. Ця тканина відноситься до першого сорту (*Давидан, 1981, с.100-113*).

Зразок 7 (відбиток на срібній трубчастій деталі піхов ножа).

Тканина 1. Візуальний огляд: Фрагмент тканини розміром 1,3х0,4 см, брунатного кольору, неправильної форми. Краї деструктуровані, слідів обробки чи кромки, механічних пошкоджень іншого характеру немає.

Окремі нитки були спалені при органолептичному дослідженні. Відчувався запах паленого пера, а вміщений у дим лакмусовий папірець вказував на лужну реакцію. Це дозволяє припустити тваринне походження волокон нитки.

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження виявило, що тканина має прос-

ту структуру пряденої нитки. Волокна основи і підкання не мають значної різниці в структурі. Волокна нитки з восковистим блиском, першого порядку, із Z-крученням, з кроком кручення — 3 обороти на 1 см нитки. Тонина нитки основи — 0,4 мм. Матеріал — шерсть (?).

Характеристика текстилю. Переплетення просте полотняне, з щільним розміщенням ниток підкання й основи. Щільність ткання (основа х підкання) — 24х30 ниток.

Тканина 2. Візуальний огляд: Фрагмент тканини, розміром 0,4х0,9 см, світло-брунатного кольору, неправильної форми. Краї деструктуровані, слідів обробки чи кромки, механічних пошкоджень іншого характеру немає.

Окремі нитки, спалені в органолептичному дослідженні, давали запах паленого паперу, а вміщений у дим лакмусовий папірець вказував на кислу реакцію. Це вказує на рослинне походження волокон нитки.

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження виявило, що тканина має просту структуру як текстилю, так і пряденої нитки. Різниці між нитками основи і підкання не встановлена. Волокна нитки матові, нитка першого порядку, S-кручення, з кроком — 2 обороти в 1 см нитки. Тонина нитки — 0,6 мм.

Характеристика текстилю. Переплетення — рогожка 3х2, з вільним розміщенням ниток підкання й основи. Щільність ткання (основа х підкання) — 16х24 ниток.

Зразок 8 (з відбитку на золотій фользі, знятий з черепа похованої). *Візуальний огляд:* Відбиток тканини на металі з окремими збереженими волокнами, що виявлені між кістками черепа та металеву накладкою, взятими для органолептичного дослідження і зруйнованими в його ході.

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження дало такі результати: волокна нитки мають золотистий шовковий блиск, нитки першого порядку, I-кручення. Тонина нитки 0,4 мм.

Характеристика текстилю. Переплетення сатинове 1:5 (ліве) (рис.52), з щільним розміщенням ниток підкання й основи. Щільність ткання (основа х підкання) — 27х44 ни-

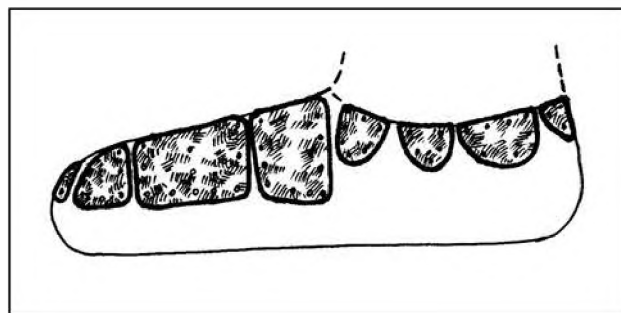

Рис.53. Курган № 1. Поховання 2.
Реконструкція розміщення прикрас на взутті.

ток. Тканина відноситься до першого сорту (Давидан, 1981, с.100-113).

Зразок 9. Тканина та окремі текстильні волокна з-під наконечника поясу.

Тканина 1 (на наконечнику, зверху шкіри). *Візуальний огляд.* Фрагмент тоненької тканини, розміром 0,5х0,8 см, темно-брунатного кольору. Нитки надзвичайно тонкі, при підсушуванні розпадаються на пил. Краї деструктуровані, є залишки пружка. Найвні механічні пошкодження, у вигляді розриву круглої форми ниток основи і підкання, можливо, сліди кріплення якоїсь прикраси. Слідів фарбування чи прикрашання тканини не виявлено.

При мікроскопічному дослідженні тканина була зруйнована від термічного впливу лампи підсвічування мікроскопу.

Характеристика волокна. Мікроскопічне дослідження виявило, що волокна мають характерний золотисто-шовковистий блиск. Тонина ниток основи і підкання різна (по основи — більша). Тонина ниток основи складає 0,2 мм, підкання — 0,06 мм. Кручення ниток основи і підкання нульове (I-кручення).

Характеристика текстилю. Переплетення — просте полотняне. Кромка (пружок) є наслідком додаткового полотняного переплетення на 5 ниток основи. Щільність ткання (основа х підкання) — 30 х 42 нитки. Таким чином, ця тканина відноситься до першого сорту.

Тканина 2 (під накладкою наконечника та шаром шкіри).

Повний аналог тканини 1, лише можна відзначити на лініментах шовку залишки фарбника рожевого кольору.

Виявлені у похованні близько десятка фрагментів залишків текстилю різної структури та складу, дозволяють зробити деякі попередні припущення щодо використання цих тканин у різних елементах костюму похованої дівчинки-мадярки.

Зразок 1 (обидві тканини) є залишками сорочок (тканина 1 і 2), влягнених безпосередньо на дитину. *Зразок 2* ймовірно, є рештками покривала, яким вкривали дитину безпосередньо в могилі. *Зразок 3* може бути рештками тканини, що прикрашала пояс. *Зразок 4*: є припущення, що це залишки рукава чи манжети рукава сорочки. Рукава повинні були виглядати з-під одягу, тому певним чином декорувалися. *Зразок 5*: тканина, що вкривала колодочку ножа. *Зразок 6*: Тканина 1 — залишки текстильної обшивки піхов. Тканина 2 — рештки підкладки піхов ножа. *Зразок 7*: Тканина 1 — залишки текстильного шнура, що прикрашав ремінь чи використовувався для підвішування до ремня ножа чи ін. деталей поясного набору. Тканина 2 — рештки текстильної прикраси шнура. *Зразок 8*: залишки покривала — основи маски, наклеєної на обличчя дитини. *Зразок 9*: можливо, одна й та сама тканина, що може відноситися як до складу костюму, так і до покривала, яким було вкрито дитину.

Шкіра

Зразок 1 (піхви ножа). Тонка, низькоякісна, але добре оброблена нефарбована шкіра, обернена від металу до тіла міздровим боком, що передбачало пришивання для носіння поясу текстильної підкладки. Товщина збереженої шкіри коливається від 1,2 до 2,2 мм. Слідів фарбування чи шліфування не виявлено. Верхній шар шкіри мав щільну структуру, що могла бути зумовлена високою якістю дубіння. Стан збереженості поганий. Шкіра рихла, не може бути розрізана, швидко розсипається при підсушуванні.

Зразок 2 (взуття) — майже повна аналогія шкіри ремню, але має добре збережені сліди фарбування темно-вишневого кольору та обробки поверхні, у вигляді попереднього шлі-

фування, що може бути побічним наслідком дубіння («червоне» дубіння). Шліфованим виявився і міздровий бік цього зразка (обернений до ніг), що дає підстави вважати його сап'яном. Збережена товщина шкіри — 2,4 мм, досить рівномірна на різних фрагментах.

Зразок 3 (шкіра поясу, під наконечником). Тонка, низькоякісна, проте, добре оброблена фарбована шкіра, обернена від металевих прикрас до тіла міздровим боком, що передбачало пришивання для носіння поясу текстильної підкладки. Товщина збереженої шкіри коливається від 1,2 до 2,2 мм. Наявні сліди фарбування у мікротріщинах синім фарбником (індіго-?). Верхній шар шкіри має щільну структуру, що може бути зумовлене високою якістю дубіння.

Досліджений поховальний комплекс належить до кола *угорських* старожитностей фінального часу перебування мадяр в Ателькузу і входить до складу невеликого дитячого некрополю напівкочового населення кінця IX - початку X ст. — завершення історичного етапу перебування утрів у Середньодніпровських степах і передступах (*Супруненко, Маєвська, 2007, с.43*).

Поховання 3 (*зрубне, впускне*), впусне у насип II у північно-східному секторі кургану, за 6,3 м на північний схід від репера (кут 14° від УЦ), з рівня поверхні насипу II (рис.4.л.3). Досліджувалося з рівня 0,40 м від УЦ, безпосередньо під орним шаром (рис.9:2).

Здійснене посеред трапецієподібної в плані ями заплічок, влаштованої на глибині 0,45-0,50 м, на рівні похованого ґрунту, у масиві насипів I і II. Яма заплічок мала розміри — 1,30-1,45x1,70 м, була орієнтована за довгою віссю — північний захід — південний схід (рис.9:2). В основі заплічок простежувалися рештки струхлого накатника, викладеного поперек ями. Він складався з вузьких плах, довжиною 1,3-1,4 м, шириною 10-12 см, не встановленої товщини. Заплічки і яма були заповнені сіро-коричневим щільним супіском, з переважанням у заплічках світлішого однорідного супішаного ґрунту.

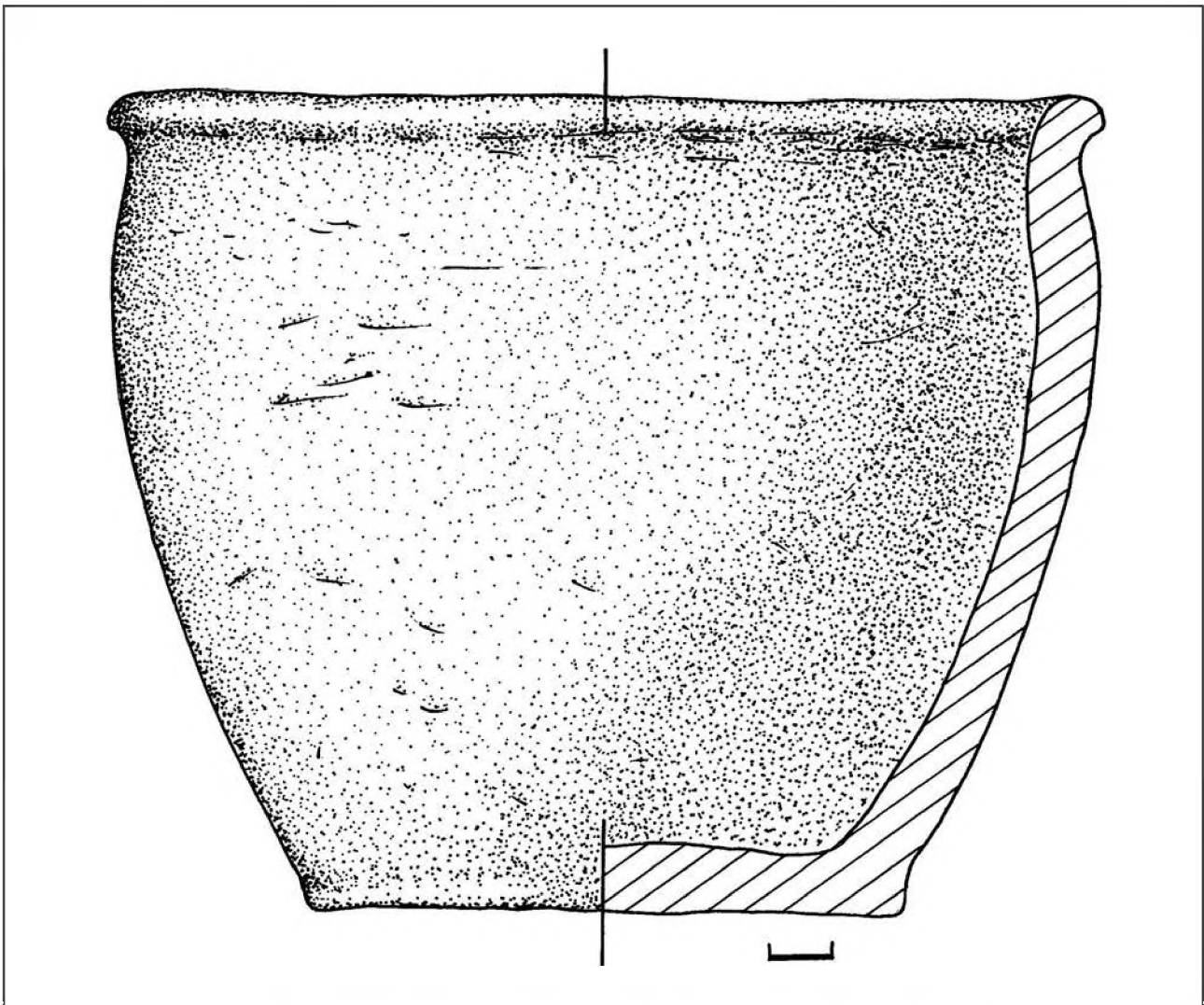

Рис. 54. Курган № 1. Поховання 3. Горщик ліпний. Прорисовка.

У заглибленні заплічок була влаштована орієнтована в тому ж напрямку, значно менша яма для поховання, розміром 0,6x0,9 м і глибиною 0,7 м від репера, або 0,2 м від рівня заплічок (рис.9:2; 13). Її обриси були підпрямокутними, зі скругленими кутами, рівні стінки трохи звужувалися до вирівняного дна. Розміри дна становили — 0,55x0,78 м (рис.9:2). Вздовж південно-західної стінки відзначені сліди облицювання дошками. Тут же, у заповненні, на глибині 0,52 м, виявлений невеличкий відщеп кременю, зі слідами ретуші (рис.55).

Посеред ями, вздовж її довгої вісі, стояв ліпний горщик банкової форми та лежало скупчення кісток *дитини*: розвал черепа, трубчасті кістки рук і ніг, залишки ребер, викладені в одну купку в південно-західній части-

ні ями (рис.9:2; 13). Кістки повністю струхли.

Знахідки. 1. *Горщик* ліпний, банкової форми, з дещо відігнутим назовні, закругленим краєм коротких вінець, незначними опуклими плічками, звуженою приденною частиною, з виділеним ледь помітним утором та плоским денцем (рис.14; 22; 54). Поверхня злетка заглажена, коричнево-сірого кольору. В тісті — незначні домішки жорстви.

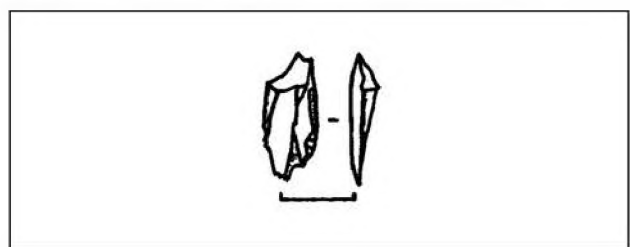

Рис. 55. Курган № 1. Поховання 3. Відщеп кременю зі слідами ретуші.

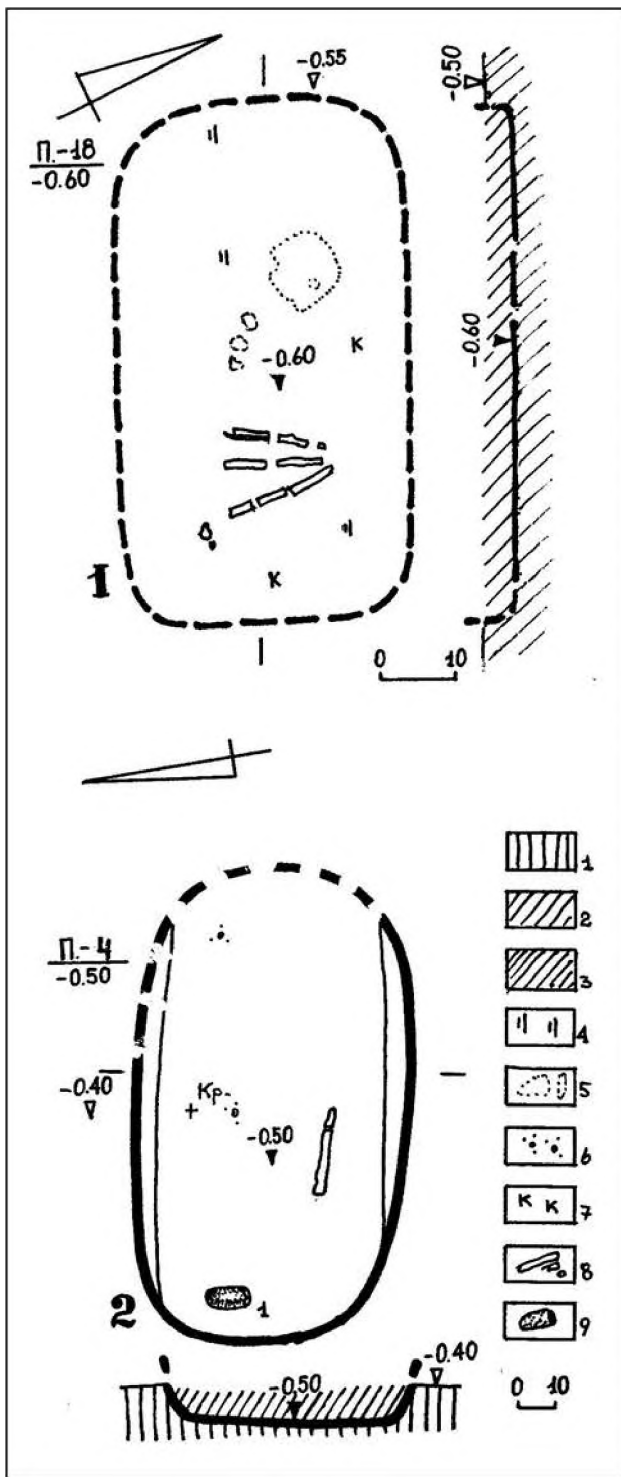

Рис.56. Курган № 1. Плани і перетини поховань 4 (2) та 18 (1).

Цифрою на плані 2 позначений: 1 — уламок розтирача. Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — супіщане заповнення; 3 — масив супіску насипу кургану; 4 — вуглини; 5 — кістковий тлін; 6 — вохра; 7 — уламки кераміки; 8 — кістки; 9 — уламок гранітного виробу.

Висота — 12,1 см, діаметри: вінця — 14,9 см, шийки — 14,0 см, тулуба — 14,7 см, дна — 8,3 см, товщина стінок — 0,7-0,9 см, дна — 1,0-1,1 см (рис.54).

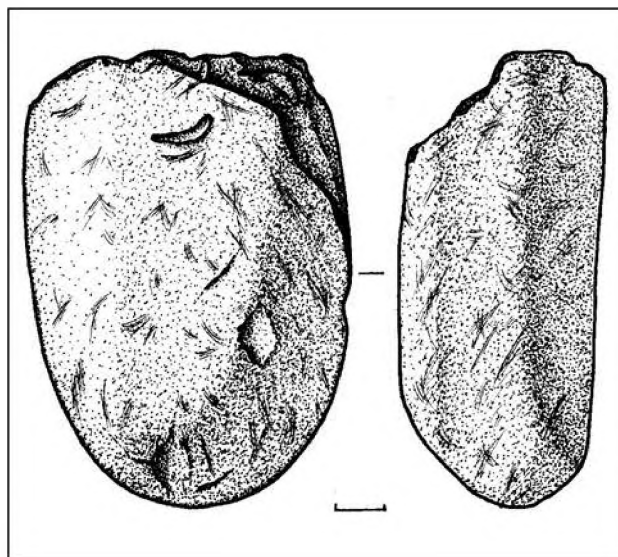

Рис.57. Курган № 1. Поховання 4. Уламок розтирача. Гранодіорит. Прорисовка.

Подібні за формою посудини — одні з найпоширеніших варіацій банкових горщиків зрубного часу. Типові вони для майже всього ареалу розселення носіїв зрубної спільноти і більш характерні для розвинутого і пізнього етапів їх існування, переважно для бережнівсько-маївської культури. З аналогією можна навести знахідки з басейну Нижнього Псла — поховання 3 кургану № 6 поблизу с. Приліпка Козельщинського району (*Памятники, 1985, с.21, № 69; Лугова, 1991*) та поховання 3 кургану № 7 групи IV неподалік с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ (*Супруненко, 2007, с.110, рис.118*) на Полтавщині, так і з більш віддалених територій: поховання 3 кургану № 7 групи Старомажарове І на Слобожанщині (*Берестнев, 2001, с.225, рис.66:7*), поховання 30 кургану № 5 біля Івано-Дар'ївки Донецької обл. (*Литвиненко, Полидович, 2001, с.134, рис.11:5*), а також

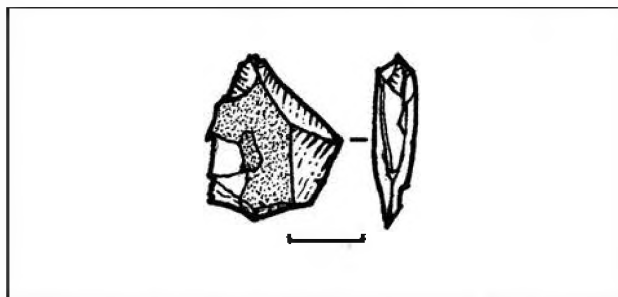

Рис.58. Курган № 1. Поховання 4. Відщеп кременю.

у Придніпровському Правобережжі — поховання 2 кургану № 4 групи I поблизу Чкалівки (Ковалева, Шалобудов, 1992, с. 18, рис. 6:3) та ряд ін.

2. Невеликий платівчастий *відщеп* світло-коричневого прозорого *кременю*, з кількома кінцевобічними чарунками ретуші та слідами використання, у вигляді дрібних подряпин металом. Розміри знаряддя: 0,6x1,6x0,35 см (рис.55).

Поховання належить до числа дитячих захоронень некрополю *зрубного часу*, розташованого біля вершини кургану. Воно перерізало з північно-східного боку частину ями *зрубного поховання 7* (рис.4).

Поховання 4 (*енеолітичне, впускне*), вірогідно, впущене край поли насипу I у північно-західному секторі кургану, за 3,7 м на північ — північний захід від репера (кут 352° від УЦ), з рівня стародавньої денної поверхні (рис.4:п.4). Досліджувалося з рівня 0,40 м від УЦ, під орним шаром (рис.56:2).

Здійснене в неглибокій овальній у плані ямі, глибиною 0,50 м від репера, з рівня похованого ґрунту. Розміри ями — 0,75x1,30 м, вона орієнтована за довгою віссю — південний схід — схід — північний захід — захід (рис.15; 56:2), довгі стінки мали ухил до рівного дна. Яма була заповнена чорно-сірим щільним супіском, зі включеннями мулу.

Посеред ями виявлені рештки *дитини*, віком до 10 років, а саме розвал її стегнової кістки, орієнтований за довгою віссю поховання (рис.15; 56:2). У північно-східній частині ями трапилося кілька крупинок вохри темно-червоного кольору, у південно-західній — уламок видовженого грано-діоритового розтирача до зернотерки сіро-коричневого кольору, підовальної в плані форми, з плоскими заполірованими основами (рис.24; 57), у центрі — відщеп кременю (рис.56:2: *кр*; 58).

Знахідки. 1. Уламок (половина) *розтирача* грано-діоритового, овальної в плані форми, з плоскими заполірованими від використання, основами (рис.24). Розміри: довжина уламка — 9,2 см, ширина — 6,5 см, висота — 4,0 см (рис.57).

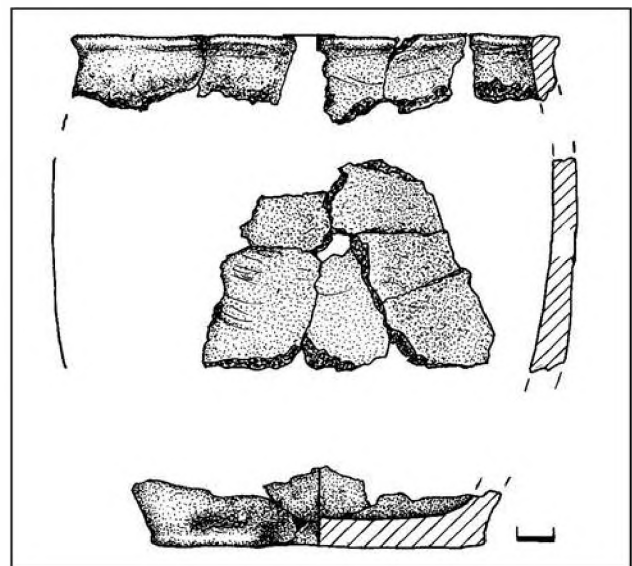

Рис.59. Курган № 1. Поховання 5. Реконструкція розвалу ліпного горщика із заповнення.

2. *Відщеп* сіро-коричневого непрозорого *кременю*, підтрикутних обрисів, зі слідами кірки на поверхні, розміром 1,7x2,1x0,5 см (рис.58), та слідами використання.

Поховання віднесене до числа дитячих, *енеолітичного часу*, що складають найдавніший культурно-хронологічний пласт серед поховальних старожитностей дослідженого кургану. Східна частина ями поховання знищена перекопом могили 25 культури багатоваликової кераміки, північно-західна — частково перекривала яму ранньоенеолітичного поховання 26 (рис.4).

Поховання 5 (*зрубне, впускне*), впущене у західну полу насипу II, в північно-західному секторі кургану, за 5,7 м на північний захід від репера (кут 335° від УЦ) (рис.4:п.5). Досліджувалося з рівня 0,45 м від УЦ, практично під орним шаром (рис.60:4).

Здійснене у трапецієподібній в плані (близькій до прямокутної) ямі, влаштованій до глибини 0,55 м від репера у похованому ґрунті. Простежувалися контури північно-західної частини ями, її південно-східна частина реконструйована в плані за вмістом темнішого супіщаного заповнення (рис.60:4).

Яма мала розміри — 0,62-0,70x0,95 м, була орієнтована за довгою віссю — північний схід — південний захід (рис.60:4). Решток дерева від перекриття не виявлено. Заповнен-

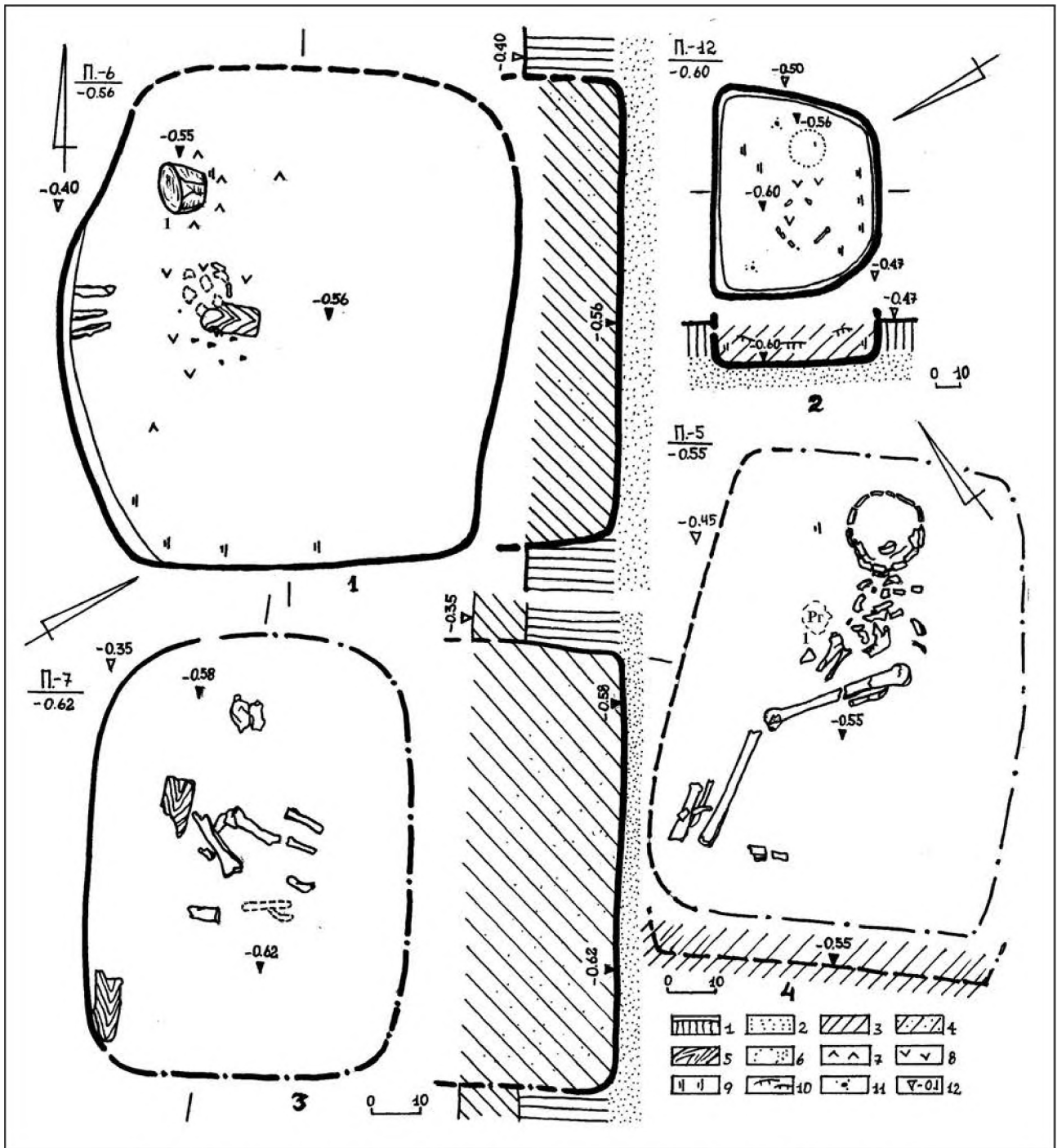

Рис.60. Курган № 1. Плани і перетини поховань 5 (4), 6 (1), 7 (3) та 12 (2).

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок-передматерик; 3 — ґрунт насипу кургану; 4 — супіщане заповнення; 5 — рештки дерева; 6, 8 — кістковий тлін; 7 — шкіряний тлін; 9 — вуглини; 10 — дернини; 11 — вохра; 12 — покажчики глибин від рівня виявлення. Цифрами "1" на планах поховань 5 і 6 похначені ліпні горщики.

ня супіщане однорідне щільне, сіро-коричневого кольору.

Посеред ями, вздовж довгої її вісі, знаходилися рештки скелету дорослого чоловіка, у віці 50-55 років (рис.60:4). Він лежав зібгано, на правому боці, головою на північний схід. В анатомічному порядку виявлені: розвал черепа, здавлений заповненням до правих скро-

невих кісток, лицевим відділом на захід, а також частина ребер та хребців. Кістки рук і ніг, тазу були фрагментованими і переміщеними землеріями, проте так, що вгадувалося скорчене положення похованого, з підігнутими ногами. Більшість кісток, хоча й трималися форми, вже перетворилися на кістковий тлін.

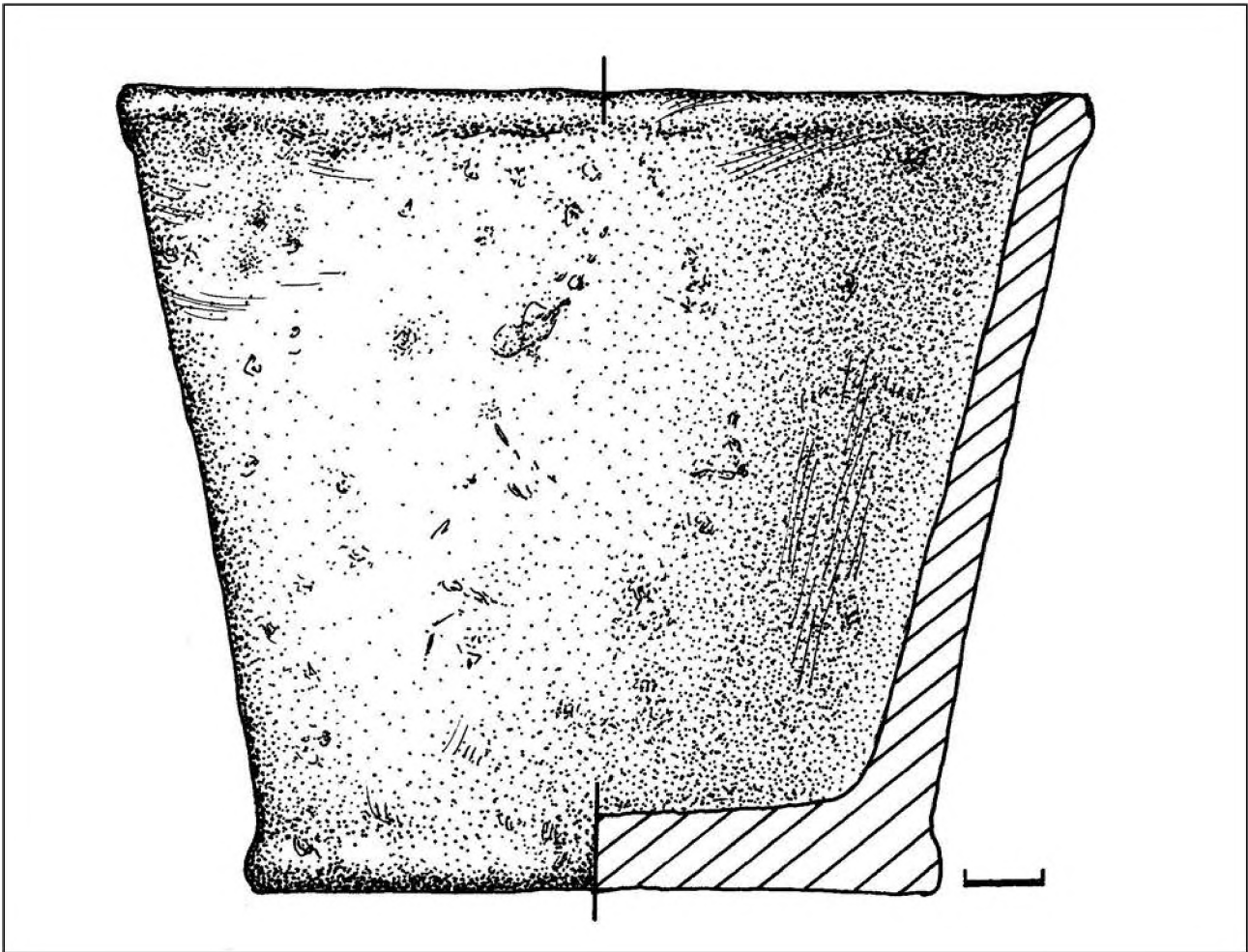

Рис.61. Курган № 1. Поховання 4. Чаша ліпна. Прорисовка

Перед лицевим відділом черепа виявлена окрема вуглина (рис.60:4).

У заповненні ями (-0,50 м), перед грудьми похованого, виявлені численні потовчені уламки від розвалу (розміри фрагментів — від 1,5x1,2 до 4x7 см) ліпного *горщика* банкового типу. Частина цих фрагментів склеєна і за ними графічно відтворений зовнішній вигляд горщика. Посудина мала ледь виділене коротке, слабо профільоване вінце, із комірцем вигину ззовні, стягнуте до середини у верхній частині, незначно опуклий тулуб та пласке дно з утором (рис.59). Реконструйовані розміри: висота — більше 15,0 см; діаметри: вінець — 12,8 см, тулуба — 12,8 см, дна — 8,7 см. Товщина стінок — 0,6-0,8 см, дна — 0,8 см. У тісті наявні незначні домішки дрібного шамоту.

Посудина, точніше її рештки, розташовувалися перед небіжчиком, навпроти грудної клітки — в одній з найпоширеніших позицій місцезнаходження посуду в похован-

нях представників зрубної культурно-історичної спільноти (Полидович, 2001, с.163, 167). Умовно, за формою, горщик можна співвіднести з групою I типом 3, за С.І.Берестневим (Берестнев, 2001, с.238, рис.79). З подібних форм назвемо кілька з території сусідньої Дніпропетровської обл. — насипу кургана № 4 та поховання I кургану № 6 поблизу с.Миколаївка у Присамар'ї (Ковалёва, Ромашко, Андросов, 1979, с.48, рис.4:4; 6:3), поховання I кургану № 1 групи IV біля с.Новопідкряж у Порітті (Ковалёва, Волкобой, 1978, с.48, табл.3:9), більш віддалені — поховання 9 кургану № 2 поблизу с.Баранівка у пониззі Псла (Лугова, 1991, с.5, рис.2:3), поховання I кургану № 3 біля с.Красний Перекоп (Шарафутдінова, 1982, с.61, рис.20:9), поселення Кайдащине-2 на Луганщині (Леоненко, 2005, с.282, рис.2:5).

Поховання належить до числа захоронень некрополю населення бережнівсько-маєвської зрубної культури біля вершини кургану.

Поховання 6 (зрубне, впускне), впущене у насип II у північно-східному секторі кургану, за 4,8 м на північний схід від репера (кут 20° від УЦ), з рівня поверхні насипу II (рис.4:п.6). Досліджувалося з рівня 0,40 м від УЦ, практично під орним шаром (рис.60:1).

Здійснене у підпрямокутній в плані ямі, зі скругленими кутами, без заплічок, влаштованій на глибині 0,55-0,56 м від репера, на рівні передматерика, у масиві насипів I і II. Яма мала розміри — 0,9х1,0 м, була орієнтована за довгою віссю майже в меридіональному напрямку (рис.16; 60:1). В заповненні простежувалися сліди струхлого накатника, у вигляді нечітких плям деревного тліну. Вірогідно, останній викладався поперек довгої вісі ями, у широтному напрямку. Яма була заповнена сіро-супіщаним щільним ґрунтом (рис.60:1).

Під західною стінкою збереглися рештки похованого та в північно-західному кутку — стояла ліпна чаша — горщик у формі зрізаного конуса, з розширеними до верху стінками (рис.17; 61). Посередині знаходилося скупчення кісткового тліну, сліди розвалу черепа і зуби *дитини*, без помітного анатомічного порядку. Все ж, варто відзначити, що зуби виявлені переважно у південній частині скупчення, що може вказувати на орієнтацію похованого головою на південь (рис.60:1). Навколо посудини відзначені сліди шкряного тліну від підстилки, на розвалі кісток — рештки уламка єдиної вцілілої плахи від накатника — зоглілої дошки шириною 6 і довжиною 11 см, орієнтованого у широтному напрямку (рис.60:1). Під південною стінкою та в південно-західному кутку ями виявлені окремі вуглини.

Одонтологічний аналіз зубів дозволив визначити вік похованої *дитини* — 11-14 років.

По центру, під західною стінкою ями поховання 6, на дні проглядалися кістки людини із сусіднього енеолітичного поховання 18, фаланги пальців ніг якої були зриті під час відкопування ями «зрубниками» (рис.60:1). Разом із тим, південно-західний кут поховання 6 перерізає більш давню яму поховання 10 (рис.4).

Знахідка. Горщик ліпний, у формі зрізаного конуса, з розширеними до верху стінками, з потовщенням із зовнішнього боку вінця та із незначним, виділеним валиковим профілюванням, утором в основі денця, що належить до групи типових чаш із незначно розхиленими до верху стінками (рис.17; 23; 61). Ця посудина має в тісті домішки дрібнотовченого шамоту.

Висота — 10,3 см, діаметри: вінця — 12,5 см, дна — 8,9 см, товщина стінок — 0,5-0,6 см, денця — 0,9-1,0 см (рис.61).

Даний тип горщиків досить характерний для поховальних комплексів зрубної культури різних регіонів. Подібні посудини виявлялися неодноразово в зрубних похованнях Подонців'я — поховання 2 кургану № 1 групи Лиман I та поховання 1 кургану № 4 групи Копані I (*Берестнев, 2001, рис. 69:6; 75:8*). Майже повна аналогія горщику, за формою (щоправда, з орнаментом), походить із решток поховання поблизу с. Степанівка Константинівського району на Донбасі (*Каталог, 1993, с.36, рис.43:4*).

Аналогії, за формою, відомі і серед інвентаря ранньозрубних некрополів, в т.ч. на Полтавщині (*див., напр.: Супруненко, 1986, рис.1:3; Супруненко, Телегин, Тітова, 1989, с.134, рис.5:4; Привалова, 2001, с.147, 153, рис.5:2*), з території Дніпропетровської (*Ковалёва, Ромашко, Чернявская, Христан, 1981, с.40, рис.6:6,9*) та Харківської (*Берестнев, 2001, с.234, рис.75:8*) областей. Проте, безсумнівно, чашу, як і поховання, слід віднести вже до розвинутого чи початку пізнього етапів існування зрубної культури на теренах Середнього Подніпров'я і Полтавщини зокрема.

За типом горщик належить до банок-чаш відкритих, не профільованих форм, а зважаючи на його незначну висоту, — займає проміжне положення між вищевказаною та групою низьких плошок-мисок пізньобронзової епохи, які мають подібну форму, але менші за висотою (відповідно, типи VI.1 та I.1, за С.І.Берестневим (*Берестнев, 2001, рис.79*)).

Поховання належить до числа дитячих захоронень невеликого некрополлю *зрубного часу* біля вершини кургану.

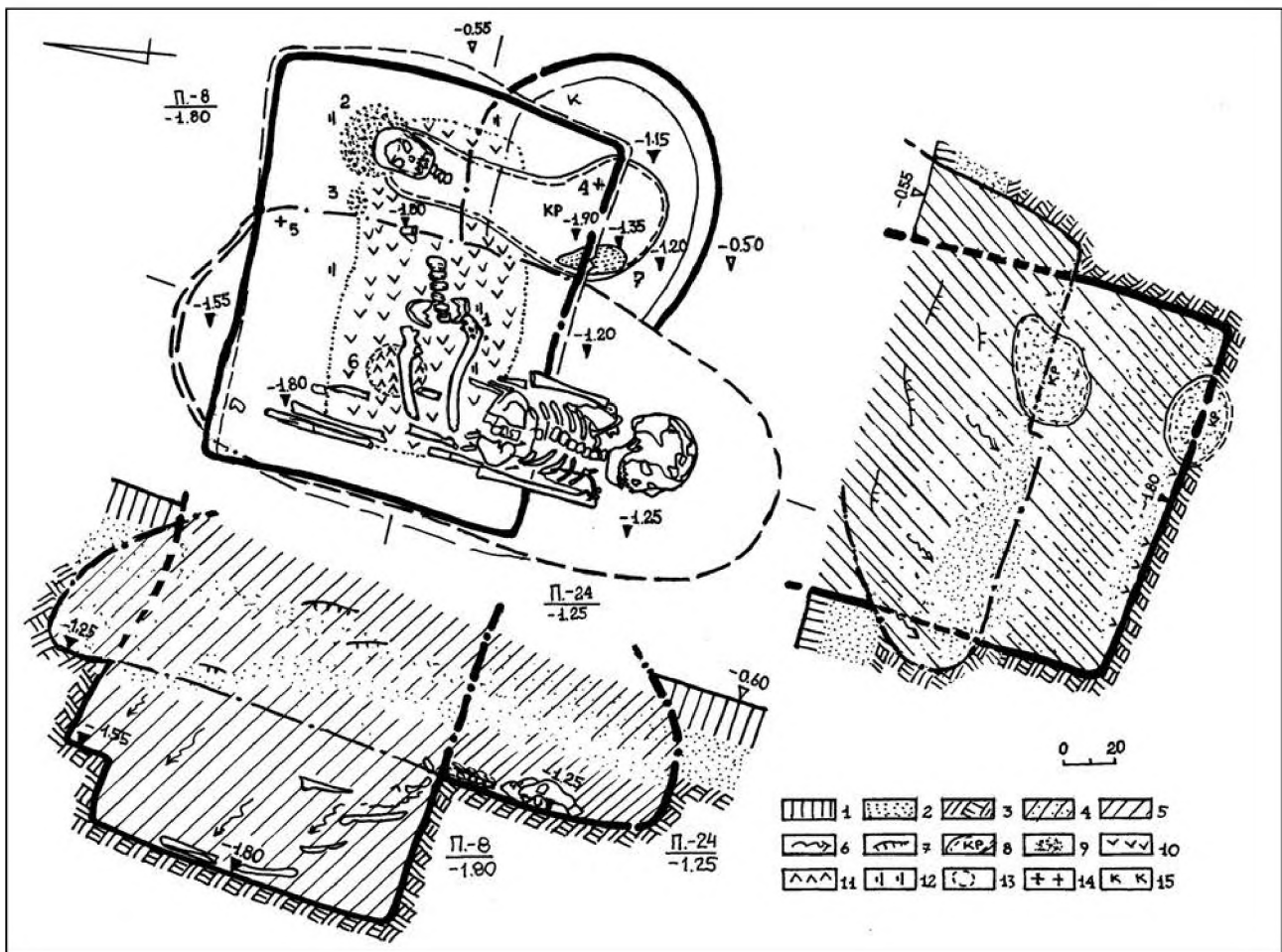

Рис.67. Курган № 1. Плани і перетини поховань 8 і 24.

Цифрами позначені: 1 — бронзове намисто; 2, 3 — плями вохри; 4, 5 — знаряддя з кременю;

6 — рештки бурдюка; 7 — мішаний ґрунт кротовини.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок-передматерик; 3 — материк; 4, 5 — супіщане заповнення; 6 — затьоки, обвали; 7 — дернини; 8 — нора; 9 — вохра; 10 — рослинний тлін; 11 — шкіряний тлін; 12 — вуглини; 13 — межі зотлілих предметів; 14 — знаряддя з кременю; 15 — уламки кераміки.

Поховання 7 (зрубне, впускне), впущене у насип II у північно-східному секторі кургану, за 5,85 м на північний схід — північ від репера (кут 17° від УЦ), з рівня поверхні насипу II (рис.4:п.7). Досліджувалося з рівня 0,35 м від УЦ, під орним шаром (рис.60:3).

Здійснене у підпрямокутній в плані ямі, зі скругленими кутами, без заплічок, влаштованій на глибині 0,58-0,62 м від репера, на рівні передматерика, у масиві насипів I і II. Яма мала розміри — 0,65x0,90 м, була орієнтована за довгою віссю з північного заходу на південний схід (рис.60:3). У заповненні простежувалися сліди струхлого накатника, у вигляді нечітких плям деревного тліну та решток нешироких (5-6 см) плах, викладених у повздовжньому напрямку. Яма заповнена сіро-супіщаним щільним ґрунтом.

По центру збереглися рештки похованого (рис.60:3): з північно-західного боку залишки розвалу черепа, у центрі — скупчення уламків великих трубчастих кісток рук і ніг, переміщених землеріями, а також кістковий тлін від розвалу більш дрібних кісток. Всі вони лежали у дещо порушеному анатомічному порядку. Проте, положення кісток може вказувати на орієнтацію похованого головою на північний захід, на лівому боці, у скорченому положенні (рис.60:3).

Аналіз кісткових решток не дозволив точно визначити вік та стать похованого — дорослої людини зрілого віку.

Зазначимо, що північно-східна частина ями поховання 7 частково перекривалася зрубним похованням 3 (рис.4: пп.3, 7).

Рис.68. Курган № 1.
Поховання 8. Знахідки.
1, 2 — кремій, 3, 4 — кераміка.

Поховання безінвентарне. Воно належить до групи захоронень некрополю *зрубного часу* на вершині насипу II дослідженого кургану.

Поховання 8 (ямне, основне для насипу I), впушене біля північної поли первісного насипу, у північно-східному секторі кургану, за 6,3 м на північний схід від репера (кут 19° від УЦ), з рівня стародавнього похованого ґрунту (рис.4:п.8). Досліджувалося з глибини 0,50-0,55 м від УЦ (рис.67).

Здійснене у прямокутній в плані ямі, з трохи ввігнутими до середини стінками, без заплічок, влаштованій на глибині 1,8 м від репера, у материку. Яма мала розміри по верху — 1,22-1,34x1,60 м, по дну — 1,18-1,40x1,65 м, була орієнтована за довгою віссю у широтному напрямку, із незначним відхиленням до сходу — південного сходу — заходу — північного заходу (рис.62; 67). Її вирівняні стінки трохи розширювалися до рівного дна. У північній стінці, на рівні 1,35 м від репера, була влаштована сходинка, у вигляді напівовального уступу, розміром 0,18x0,8 м (рис.67).

Яма була оточена кільцевим мішано-материковим викидом, овальної в плані форми, діаметром 4,0x4,5 м (рис.4: п.8).

Заповнення ями від середини й до західної стінки перебивалося сіро-жовто-супіщаним мішаним вмістом обвалу катакомби (поховання 24), зі шматками дернин та слідами її просідання, що перерізала наполовину глибини давнє ямне поховання (рис.62; 67). Збережений вміст ями ямного захоронення у верхній частині був сіро-коричнево-супіща-

ним, в нижній — сіро-чорно-супіщаним, майже без решток перекриття (рис.67); під катакомбним похованням — із просілими до дна кістками похованого з могили 24, а в східній частині — перебитий великою горою.

Відзначимо, що камера ямного поховання порівняно довгий час залишалася лише частково заваленою, зі значними пустотами, і лише зі впуском катакомби, наприкінці раннього бронзового віку, остаточно обвалилася так, що кістки нижніх кінцівок похованого з катакомби 24 опинилися майже на дні ямного поховання (рис.62; 67).

Посеред ями знаходилися рештки похованої, частина з яких збереглася в анатомічному порядку, хоча й у зотлілому стані (рис.62-63). У східній частині камери, перетнутій горою, лежав розвал дитячого черепа і шийних хребців, переміщений поперек ями землеріями, у західній — нижня частина скелету — від нижніх спинних хребців до стегнових кісток (рис.67). Роздавлені обвалом рештки гомілкових кісток й кісток стоп перетворилися у скупчення кісткового тліну.

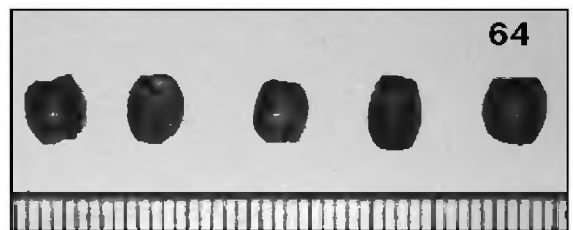
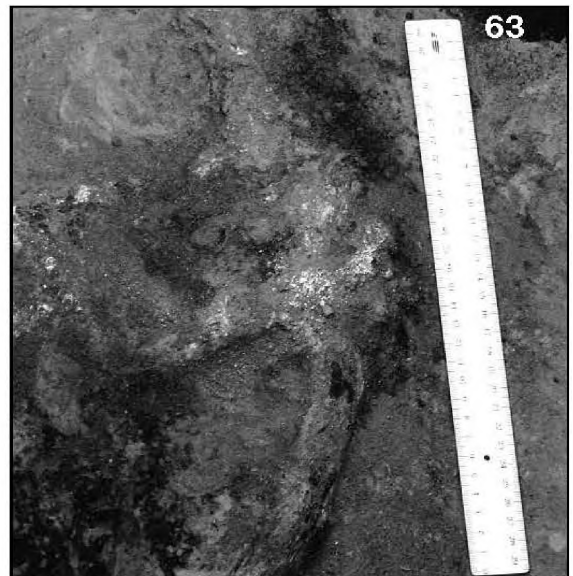
Таким чином, наявні всі підстави для реконструкції положення похованої: на спині, горілиць, з випростаними вздовж тулуба руками та піднятими вверху, в колінах, у вигляді літери «Л», ногами. Про положення кисті однієї з рук — лівої — свідчить знахідка фаланг пальців на великому вертелі (*Trochanter major*) лівої стегнової кістки.

Варто згадати й про наявність однієї з патологій, яка виявлена під час дослідження поховання: ліва стегнова кістка дитини була неприродно вигнута у верхній частині, з наявністю кісткового мозолу, що вказувало на зрощений перелом, котрий стався за рік-два до смерті (рис.63).

Антропологічний аналіз кісткових решток дозволив визначити вік *дитини*, можливо, *дівчинки* — 5-6 років.

Дитина була викладена посеред ями на циновку рослинного походження, контури якої засвідчували прямокутну форму використаної підстилки, зі збереженими розмірами 0,9x1,2 м (рис.67). Біля північно-східного

**Дмитрівка, с.,
ур. Чирвин горб.
Курган №1.**

Рис. 62. Поховання 8.
Зі сходу.

Рис. 63. Поховання 8.
Деталь. Намистини.
Із заходу.

Рис. 64. Поховання 8.
Намистини.
Мідний сплав.

Рис. 65. Поховання 13.
З півдня.

Рис. 66. Поховання 13.
Робочий момент.

кута цинковки, перекриваючи її, знаходилася кругла пляма темно-червоної вохри, товщиною 1,2 см, ймовірно, слід від посудини з органічного матеріалу, рештки якої не збереглися, і були притрушені мінеральною фарбою. Її діаметр становив 28 см (рис.67: 2). Поряд з нею знаходилася ще одна пляма червоної вохри, діаметром 9x10 см (рис.67:3). Під стегною кісткою правої ноги виявлена пляма шкіряного тліну круглої форми, діаметром 20x22 см (рис.67:6), можливо, від решток бурдюка чи подібної до нього місткості. В головах, поза межами підстилки, та біля тазу відзначені окремі вуглинки, що немовби оконтурювали місце розміщення поховання.

Кілька знахідок виявлено й у заповненні ями. На глибині 1,0 м від репера у північній частині — комбіноване знаряддя на відщепі з прозоро-жовтуватого кременю, що об'єднувало в собі різець та бічну скребачку (рис.67:4; 68:2); на рівні 1,2 м від УЦ у південно-східному кутку — масивний скол з кіркою сіро-чорного кременю, зі скобелеподібною виямкою, утвореною ретушшю та зістругуванням міцної твердої деревини (рис.67:5; 68:1). Із заповнення ями походять також три дрібні уламки ліпного посуду, два з яких — зі слідами орнаментатії — ямного часу, один — у комплексі випадковий (рис.68:3-4).

Та найбільш неочікувана знахідка трапилася поряд із фалангами пальців лівої руки, що лежали на лівій стегновій кістці (рис.63). Поміж них знаходилися п'ять бронзових намистин діжкоподібної форми (рис.64; 67:1), що, напевне, входили до складу наборного браслету з органічних та металевих деталей.

Місцезнаходження намиста *in situ* на руці похованої, в якості деталі прикрас браслету, не викликало ніяких сумнівів. Намистини були перекриті прошарком тліну від обвалу

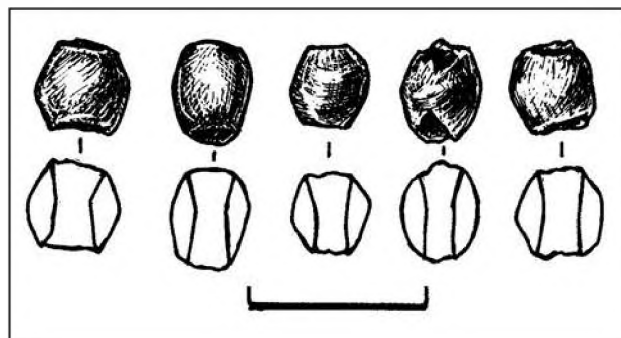

Рис.69. Курган № 1. Поховання 8. Намистини. Мідний сплав. Прорисовка.

вже знищеного часом перекриття ями і знаходилися безпосередньо між кістками кисті руки на рештках підстилки (рис.63).

Необхідно всеж зазначити, що південно-східний кут ями перекривала вхідна яма катакомбного поховання 24, а дно його поховальної камери було влаштоване над західною частиною ями, на рівні 1,25-1,30 м від УЦ (рис.4: пп.8). Перевірка вмісту заповнення катакомбного поховання чутливим металодетектором не дала жодних ознак наявності кольорового металу чи його окислів, в т.ч. на кістках похованого з поховання 24.

Знахідки. 1. **Намистини** діжкоподібної, у двох випадках — ближче до біконічної, форми (рис.64), виготовлені зі шматків розклепаного дроту сегменто- і ромбоподібного перетинів, з ювелірною «доводкою» готових виробів шліфуванням. Розміри цих бісерних прикрас несталі: висота — 0,35-0,45 см, діаметри основ — 0,20-0,25 см, діаметри тулуба — 0,3-0,4 см, діаметри зовнішньої частини отворів — 0,15-0,20 см, діаметри внутрішньої частини отворів — 0,10-0,15 см, вага — 0,13-0,25 г (рис.69).

Подібні прикраси — надзвичайно рідкісний зразок інвентарю для поховань ямних племен Лівобережного Лісостепу та передстепу, який дослідники розглядають як один із

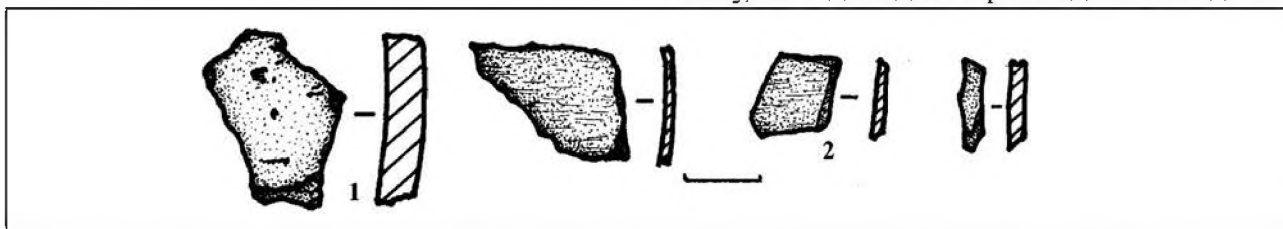

Рис.70. Курган № 1. Поховання 9. Знахідки. 1 — кераміка, 2-4 — залістий кварцит.

енеолітичних постмаріупольських виробів, в чому прослідковують їх генетичну спадковість (Ковалёва, 1984). У період найбільшого розквіту ямного суспільства та у пізньоямний час поховальні комплекси передстепових районів залишаються взагалі бідними на супровідні металеві вироби. Тому наявність навіть будь-якого металу, зважаючи на його рідкість, при здійсненні співставлень за рядом інших ознак (трудозатратами на зведення насипів і досипок, ритям могил, наявністю іншого інвентарю), розглядається як ознака високого соціального статусу похованого (див., напр.: Тесленко, 1998, с.34-35; Марина, 1998, с.54-56).

Виявлений у похованні 8 набір біконічно-діжкоподібного бронзового намиста більш характерний для поховань катакомбної культурно-історичної спільноти (Братченко, Шапошникова, 1985, с.409, 412, рис.110:2), де схожі прикраси зустрічаються у дещо більшій кількості, зокрема, в похованнях Миколаївського могильника на Донбасі, — у складі набірних браслетів на руки та ноги (поховання 1 кургану № 3 та 3 кургану № 6) і скроневих підвісок (поховання 2 кургану № 1), що належали представникам донецької катакомбної культури (Вангородская, Санжаров, 1991, с.214, 218, рис.1:3-5; 2:6; 3:3). Автори публікації наводять також аналогії серед однокультурних поховань Подонців'я (Краматорськ, хут.Степний) (Там же, с.230, рис.7:1-2). У катакомбних похованнях аналогічні за формою бронзові і кістяні прикраси знайдені й серед супутнього інвентаря поховання 11 кургану № 7 біля с.Богданівка у Присамар'ї. Цей комплекс атрибутується як належний носіям маницької катакомбної культури (Марина, Феценко, 1989, с.56, рис.2:6). Вочевидь, і намисто з дослідженого поховання є також кавказьким імпортом у середовище ямно-катакомбних племен (Марина, 1999).

2. Комбіноване *зряддя на відщепі* з прозоро-жовтуватого *кременю*, що об'єднує в собі різець та бічну скребачку (рис.68:2). Розміри: 1,9x3,1x0,6 см.

3. *Скол з нуклеусу* з ділянкою кірки, сіро-чорного *кременю*, зі скобелеподібною виям-

кою, утвореною стрімкою ретушшо та зістругуванням деревини (рис.68:1). Розміри: 1,4-2,3x3,7x0,4-0,7 см.

Уламки кераміки. 4. *Фрагмент* ліпного тонкостінного *горщика*, зі слідами «розчосів» жмутком трави на зовнішній поверхні, з домішками рослинності в тісті, розміром 1,4x2,4 см, із товщиною стінки 0,6 см (рис.68:3).

5. *Фрагмент* стінки ліпного *горщика*, прикрашений рядом навскісних відбитків неширокої лопаточки на зовнішній поверхні, з домішками органіки рослинного походження і дрібного піску в щільному тісті сіро-чорного кольору, розміром 1,4x1,7 см, з товщиною стінки 0,8 см (рис.68:4).

6. *Фрагмент* стінки ліпного *горщика*, без орнаментатції, з домішками шамоту в щільному тісті сіро-чорного кольору, розміром 1,7x2,0 см, з товщиною стінки 0,7 см. Останній уламок — випадковий у комплексі. Він належить, скоріше, до пізньоенеолітичної епохи і, можливо, пов'язаний із сусіднім постмаріупольським похованням 22.

Дитяче поховання 8, за рядом ознак, може належати до першої обрядової групи ямних поховань першого стратиграфічного горизонту, виділених для сусіднього Орільсько-Самарського межиріччя (Марина, 1978, с.55-69; 1982, с.9-10; Ковалёва, 1984, с.73-75). Та, зважаючи на знахідку намиста, маємо підстави відносити даний комплекс кургану на Чирвиному горбі до *пізньо-* чи навіть початку *ямно-катакомбного* часу. Воно є основним для насипу I дослідженого кургану.

Поховання 9 (пізньоенеолітичне, впускне), впусне біля східної поли первісного насипу, у північно-східному секторі кургану, за 6,6 м на північний схід від репера (кут 33° від УЦ), з рівня поверхні стародавнього похованого ґрунту (рис.4:п.9). Досліджувалося з глибини 0,5 м від УЦ (рис.71:2).

Здійснене у прямокутній в плані ямі, з ледь скругленими кутами, вірогідно, без заплічок, влаштованій на глибині 0,55-0,60 м від репера, на рівні передматерика. Яма мала розміри — 0,90-0,97x1,03 м, була орієнтована за довгою віссю з північного сходу на півден-

ний захід (рис.71:2). В однорідному сіро-коричнево-супіщаному заповненні не відзначені сліди перекриття (рис.71:2), у верхній його частині знайдені три уламки стінок посудин ямно-катакомбного часу, що випадково потрапили до просіву.

Посеред ями та біля її західної стінки збереглися залишки похованого у досить зотлілому стані (рис.71:2): з північно-західного боку — частина розвалу тім'яних кісток черепа, ближче до південно-західного кутка — більша частина розвалу останнього та струхлі корені зубів постійної зміни, у північно-східній частині ями — уламки кісток кистей ніг, а також кістковий тлін від більш дрібних кісток. Їх положення може вказувати на південно-західну орієнтацію похованого та на його, можливо, скорчене викладення на лівому боці (рис.71:2). Інші дані щодо положення похованого не отримані.

Антропологічний аналіз кісткових решток не дозволив точно визначити вік і стать похованого — дорослої людини зрілого віку.

У північно-східній частині ями виявлені: крупинка вохри яскраво-червоного кольору, вуглина, скалка кварциту розміром 1,2x1,4x0,3 см, а також єдиний уламок стінки ліпного тонкостінного горщика зі слідами гребінцевих розчосів на обох поверхнях, з домішками вигорілої органіки та піску, розміром 1,7x2,3 см (рис.70:1; 71:2:к), три пластівчасті тонкі шматочки залізного кварциту темно-червоного кольору: підтрикутної, ромбоподібної і видовженої форм, розміром, відповідно, 1,6x1,8; 1,0x1,1 та 0,20x0,75 см, при товщині 0,15–0,20 см (рис.70:2).

Південно-західну стінку ями поховання 9 незначно перекривало поховання 1 доби раннього залізного віку (рис.4: шп.1, 9).

Поховання, вірогідно, належить до групи *пізньонеолітичних* захоронень, здійснених біля первісного насипу кургану.

Поховання 10 (*ранньонеолітичне*), здійснене до спорудження кургану, на місці південної поли первісного насипу, у північно-східному секторі кургану, за 4,3 м на північний схід від репера (кут 13° від УЦ), з рівня

поверхні стародавнього похованого ґрунту (рис.4: п.10). Досліджувалося з рівня 0,55 м від УЦ (рис.98:3).

Влаштоване у прямокутній в плані ямі, зі скругленими кутами, на глибині 0,80 м від репера, на рівні передматерика. Яма мала розміри — 1,0x1,8 м, була орієнтована за довгою віссю з північного заходу на південний схід (рис.98:3). В однорідному сіро-коричнево-супіщаному заповненні, з невеликими дернинами та крупинками вохри червоно-коричневого кольору, траплялися поодинокі вуглини, зокрема, у північно-східному кутку ями. На її дні виявлені сліди кісткового тліну, кілька цяточок яскраво-червоної вохри і крейди, а також уламок стінки ліпної посудини. Інший фрагмент посуду походив із заповнення ями і був виявлений у південно-західному її кутку (рис.98:3:к). Фрагменти кераміки мали незначні розміри (0,4x0,6 та 0,7x0,8 см), були неорнаментованими і належали до уламків стінок однієї тонкостінної (товщина 0,5 см) посудини, в крихкому пористому тісті якої помічені домішки рослинності і кривавика.

Крім кісткового тліну, інших решток похованого не виявлено. Вірогідно припустимо випростане положення похованого, з орієнтацією головою на північний захід.

Північно-східну стінку ями частково перекривало зрубне поховання 6, поряд, у верхню частину заповнення поховання 10 було впущене енеолітичне поховання 18 (рис.4: шп. 6, 10, 18).

Поховання, можливо, належить до групи *ранньонеолітичних* захоронень, здійснених до спорудження первісного насипу кургану.

Поховання 11 (*енеолітичне, основне*), здійснене на підвищені мису природного походження, у центрі майбутнього первісного насипу, у північно-західному секторі кургану, за 6,3 м на північ від репера (кут 357° від УЦ), з рівня стародавньої денної поверхні (рис.4: п.11). Досліджувалося з глибини 0,40 м від УЦ, під орним шаром (рис.71:1).

Здійснене у неглибокій прямокутній в плані ямі, зі скругленими кутами, глибиною

0,58 м від репера, впускній з рівня похованого ґрунту, тобто, з глибини 0,48-0,50 м (рис.71:1).

Розміри ями — 0,60x0,98 м, вона орієнтована за довгою віссю в широтному напрямку — схід — захід, із незначним відхиленням. Дно рівне, невисокі стінки вертикальні, в основі скруглені. Яма була заповнена коричнево-чорним щільним супіском, зі включеннями болотяного мулу. Поверхневий шар заповнення був обмазаний тонким прошарком рідкого мулу (рис.71:1: перетин). Поверх ями, з незначним зміщенням на південь і південний захід, був споруджений супіщано-мулистий, лінзоподібний у перетині, невеликий насип, підовальної в плані форми, розміром 0,95x1,35 м, що утворював, таким чином, основу первісного кургану. У масиві цієї досипки, виявлені уламки двох кісток від ніг дорослої людини (рис.71:1). У заповненні ями також знайдені кілька уламків напівзотлілих трубчастих кісток руки і ноги, окремі кістки стопи однієї з ніг (південно-західний кут), біля східної стінки — кілька вуглин, а також — посередині — шматок кістки невизначеного ссавця.

На дні ями трапився дрібний уламок стінкиліпної посудини (1,5x1,3 см, товщ. 0,6 см) без орнаментациї, з легкими слідами зубчастих розчосів на зовнішній і внутрішній поверхнях, із домішками перегорілої рослинності в рихлому, пористому тісті сірого кольору.

Антропологічне визначення обмежується фактом встановлення належності кісток *дорослій людині*, у зрілому віці.

Поховання віднесене до числа *неолітичних*, одного з найдавніших зі збережених у дослідженому кургані.

Поховання 12 (*ямне, впускне*), впускне у західну полу первісного чи насипу I, у північно-західному секторі кургану, за 5,3 м на північ — північний захід від репера (кут 346° від УЦ) (рис.4: п.12). Досліджувалося з глибини 0,47-0,50 м від УЦ (рис.60:2).

Влаштоване у неглибокій трапецієподібній у плані ямі, зі скругленими кутами, гли-

биною 0,60 м від репера, впускній з рівня поли насипу, тобто, з глибини 0,2-0,3 м від УЦ (рис.60:2).

Розміри ями — 0,66 x 0,65-0,88 м, вона орієнтована за довгою віссю з південного сходу на північний захід. Дно рівне, в основі стінки вертикальні. Яма заповнена сіро-коричневим щільним супіском, зі включенням дернин, в основі — з вуглинами.

На дні ями, вздовж її довгої вісі, виявлені: біля південно-східної стінки — сліди розвалу зотлілого черепа та рештки зубів дитини, по центру — кістковий тлілий дрібні уламки ребер, хребців і тазових кісток, ближче до північно-західної стінки — фрагменти гомілкових кісток ніг (рис.60:2). Розміщення залишків кісток дозволяє припустити випростане на спині, можливо, горілиць, положення похованого, з підігнутими і заваленими у вигляді ромбу ногами, з орієнтацією головою на південний схід.

В головах та ногах дитини, з північного боку від її решток, відзначені дві крупинки вохри темно-червоного кольору, з обох боків від залишків кісток — вуглини (рис.60:2).

Результати антропологічних визначень за кістковими рештками вказують на належність їх *дитині*, у віці до 6, а, вірогідно, 3-4-х років.

Поховання віднесене до числа впускних *півнобоямних*, в цілому характерних для нижньопісільського мікрорегіону (*Супруненко, 2006; 2007, с.103, рис. 109:2*).

Поховання 13 (*скіфське, впускне, основне* для насипу III) виявлене у північно-західному секторі кургану, за 10,4 м на північний захід від репера (кут 327° від УЦ). Впускне з рівня стародавньої денної поверхні, неподалік північно-західної поли насипу II (рис.4: п.13).

Поховальна яма споруджена без заплічків, зі ступінчастим входом-дромосом (своєрідними сходинками) з північного боку. Яма орієнтована з північного заходу на південний схід. Вона мала близьку до прямокутної форму, з незначно скругленою назовні південно-західною стінкою, а також закругленими кутами. Майже посередині північно-

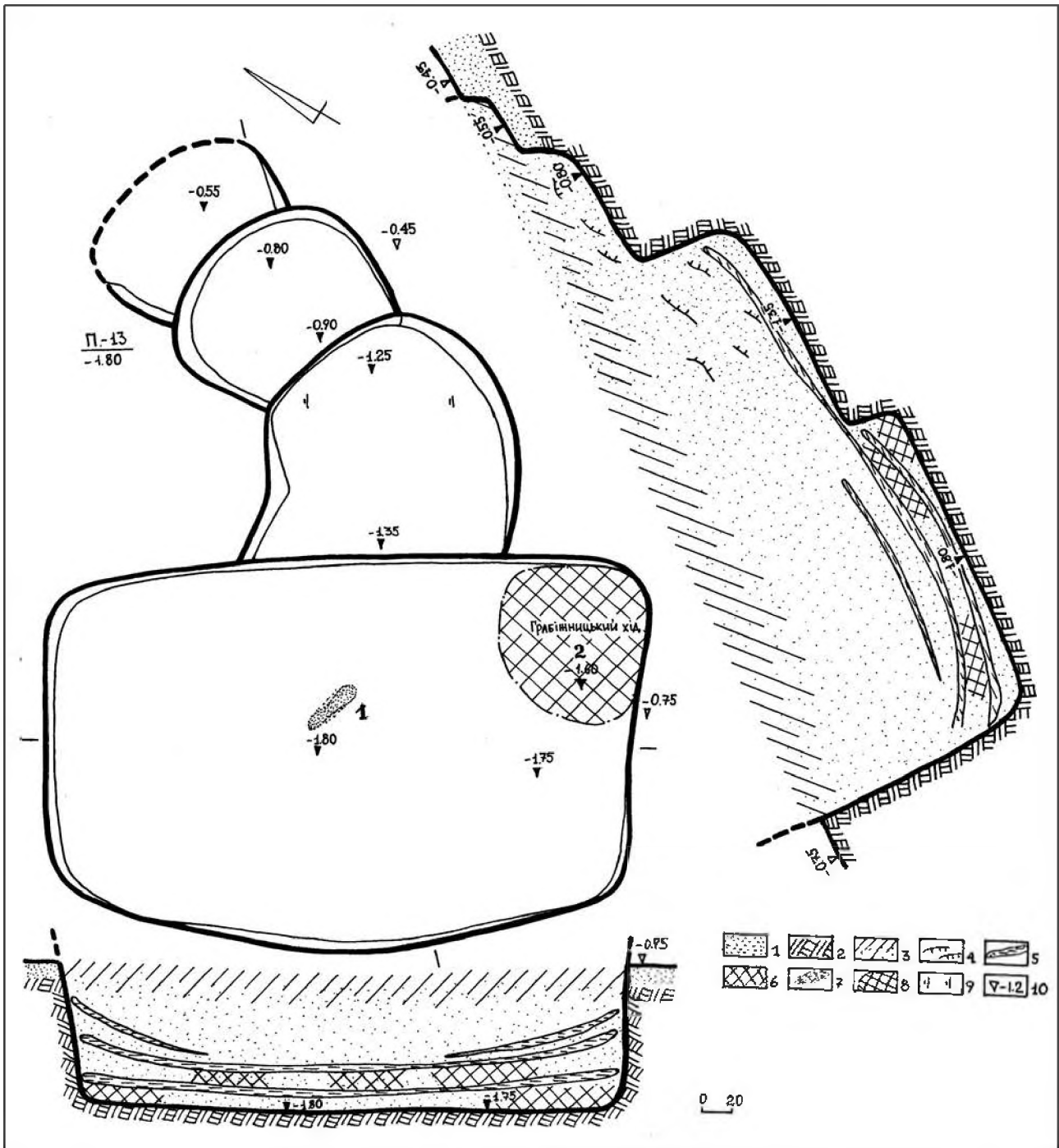

Рис. 72. Курган № 1. План і перетин поховання 13..

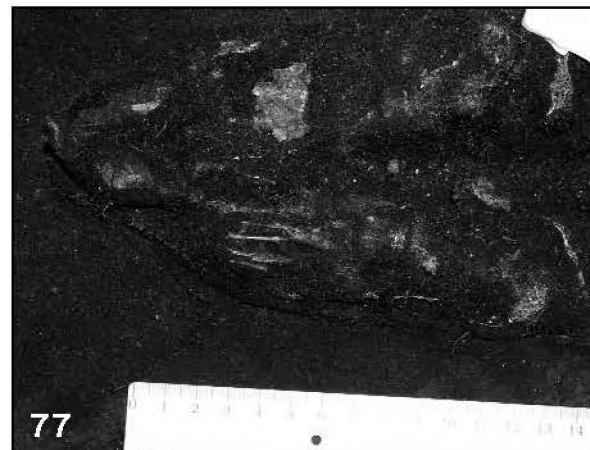
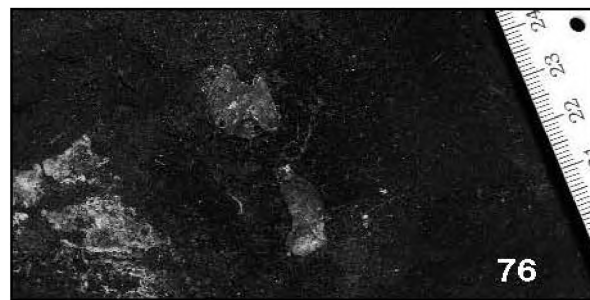
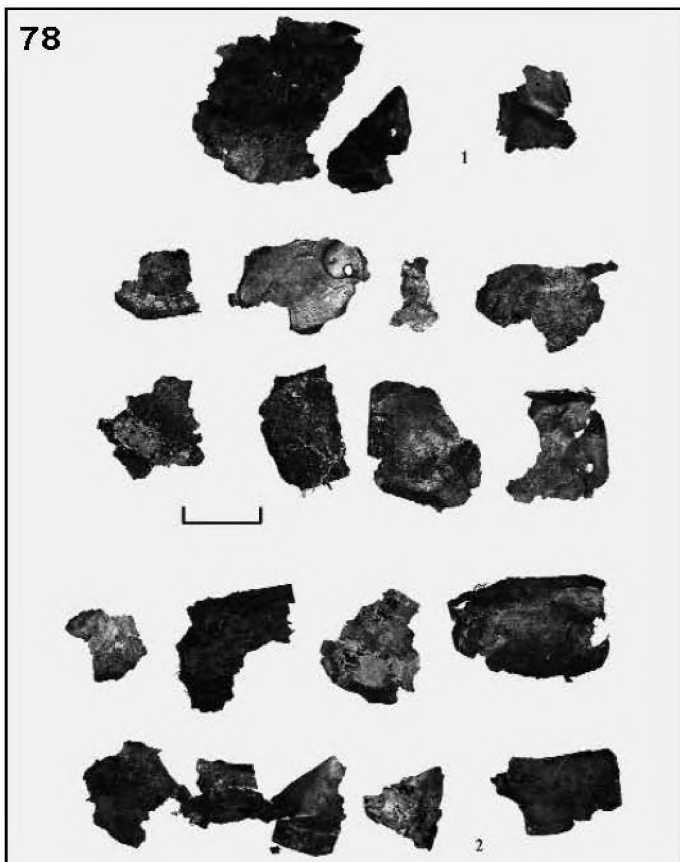
Цифрами позначені: 1 — пляма червоно-рожевої фарби; 2 — перекоп гребінницького "колодязя".

Умовні позначення: 1 — пісок; 2 — материк; 3 — супіщане заповнення; 4 — дернини; 5 — піщано-суглинисті намити; 6 — мішаний супісок; 7 — мінеральна фарба; 8 — перекоп; 9 — вуглини; 10 — глибини від рівня виявлення.

західної стінки до ями прилягав з північного боку ступінчастий вхід (рис. 65; 72). Для його влаштування з рівня стародавньої денної поверхні, біля насипу II, був споруджений вигнутий під кутом 140° на північ і дещо звужений у цей же бік "коридор" із трьох сходинок, котрі отримали напівовальні обриси (рис. 72). Розміри ями становили по верху — 2,30-2,55

х 3,80 м, по дну — 2,15-2,45 х 3,65 м, стінки незначно звужувалися до дна; глибина ями від рівня УЦ — 1,80 м, від рівня впуску — 1,20 м. Загальні розміри входу складала — 1,2-1,6 х 3,2 м, сходинок відповідно (верхня, середня і нижня) — 0,70 х 1,30; 0,95 х 1,30 та 1,50 х 1,60 м; глибина їх від рівня репера — 0,55; 0,90 і 1,35 м відповідно (рис. 65-66; 72). Поверхня сходин-

**Дмитрівка, с., ур.Чирвин горб.
Курган №1.**

73. Поховання 14. Зі сходу.

*74. Поховання 14. Фрагмент.
Зі сходу.*

75. Поховання 14. Деталі поясного набору.

*76. Поховання 14. Бляшки від поясу.
Срібло.*

*77. Поховання 14. Фрагмент. Залишки
срібних прикрас взуття.*

*78. Поховання 14. Уламки бляшок — прикрас
взуття (1) і поясу (2). Срібло.*

*79. Поховання 15. Серезка.
Срібло, позолота. Лицевий і зворотній боки.*

нок, стінок і дна ями були добре вирівняними. Повздовжні стінки сходинок дещо звужувалися до дна.

Загальний обсяг земляних робіт, здійснених задля влаштування цього поховання склав: 10,7 куб. м (поховальна камера) + 2,5 куб. м (сходинок) = 13,2 куб. м, до чого необхідно долучити додатково ще 10–12 куб. м для закидання котловану та, звісно, влаштування насипу III, на що було необхідно по мінімуму 200–300 куб. м.

На дні ями та сходинок слідів спорудження дощатої підлоги-помосту, використання для цього дерев'яних лаг не виявлено (рис.72). До ями похованого, вірогідно, так і не вмістили. Можливо, над камерою цього кенотафу влаштували дерев'яний поперечний накатник із плах, слідів від якого також не виявлено, а, можливо, покриття було суто умовним — з гілок та очерету.

У центрі камери збереглася рівна ділянка з видовженою підовальною тонкою плямою темно-червоної мінеральної фарби (у вигляді своєрідного «сліду-стопи»), розміром 10 x 38 см (рис.72). Цим і обмежується перелік виявлених знахідок.

Заповнення камери виявилось практично не пошкодженим грабіжниками, крім новітнього перекопу у північно-східному кутку ями (рис.72). Воно складалося у верхній частині з темно-коричнево-сірого, місцями сіро-чорного за кольором супіску, нижче якого залягав потужний шар світло-жовтого материкового піску викиду, з окремими дернинами. Такий же вміст мало й непорушене заповнення сходинок входу. В основі заповнення простежувалися три різні за товщиною (1,5–2; 5–10 і 4–5 см) лінзи суглинисто-затічного піску (рис.65; 72), розмежовані між собою скупченнями мішаного супіску та піску викиду.

Північно-східний кут поховальної камери був перебитий овальним у плані котлованом грабіжницького перекопу початку XX ст. Перекоп з рівним дном в основі досягав глибини 1,6 м, був забитий в нижній частині мішаним ґрунтом, а зверху — сіро-чорним супішаним поверхневим наливом супіску (рис.72). Ніяких знахідок в «колодязі» виявлено не

було, проте, він нагадував оббитими лопатою стінками і відсутністю підкопів наді дном ями новітній перекоп у похованні 4 кургану № 2 групи II поблизу с.Солонці тієї ж Дмитрівської сільської ради, досліджений 2006 р. за 3,5 км на північний схід від кургану на Чирвиному горбі (Супруненко, 2007, с.85–86, рис.89). Новітній час такого грабіжницького проникнення може засвідчувати й єдина нумізматична знахідка в орному шарі насипу, поряд із похованням 13, — радянська білонова розмінна монета, номіналом у «20 копійок», карбування 1929 р. (рис.8). Чи не на останні грабіжницькі пошуки 1930–1932 рр. в Кременчуцькій окрузі «вказує» ця скарбушукатька яма... Принаймні, подібне припущення має під собою підстави.

У масиві заповнення та на дні поховальної камери ніяких знахідок не виявлено.

Викид від спорудження входу, як і материковий викид від влаштування поховальної ями, збереглися в основі, а зверху були знищені внаслідок розгортання насипу кургану (рис.4). Кільце основи викиду (товщиною 5–10 см) окреслило пляму на стародавньому горизонті діаметром 4,0x4,5 м.

Поховання-кенотаф відноситься до *скифського часу* і запишене представниками степового населення Придніпровського Лівобережного терасового лісостепу, вірогідно, у *кінци V – IV ст. до н.е.*

Поховання 14 (*угорське, впускне*), впушене до насипу III у південно-західному секторі кургану, за 1,9 м на південний захід від репера (кут 237° від УЦ), з рівня поверхні кургану (рис.4: п.14). Досліджувалося з рівня 0,55 м від УЦ (рис.20:2).

Знаходилося у підпрямокутній, зі скругленими кутами, ямі, спорудженій в масиві насипу III і похованому ґрунті, розширеній в північно-західній частині. Яма мала на рівні виявлення розміри — 0,32–0,50 x 1,54 м, на дні — 0,22–0,42 x 1,50 м, глибину від рівня УЦ — 0,65 м, була орієнтована довгою віссю з півночі – північного заходу на південь – південний схід (рис.20:2; 73). Стінки в основі дещо звужені до рівного дна.

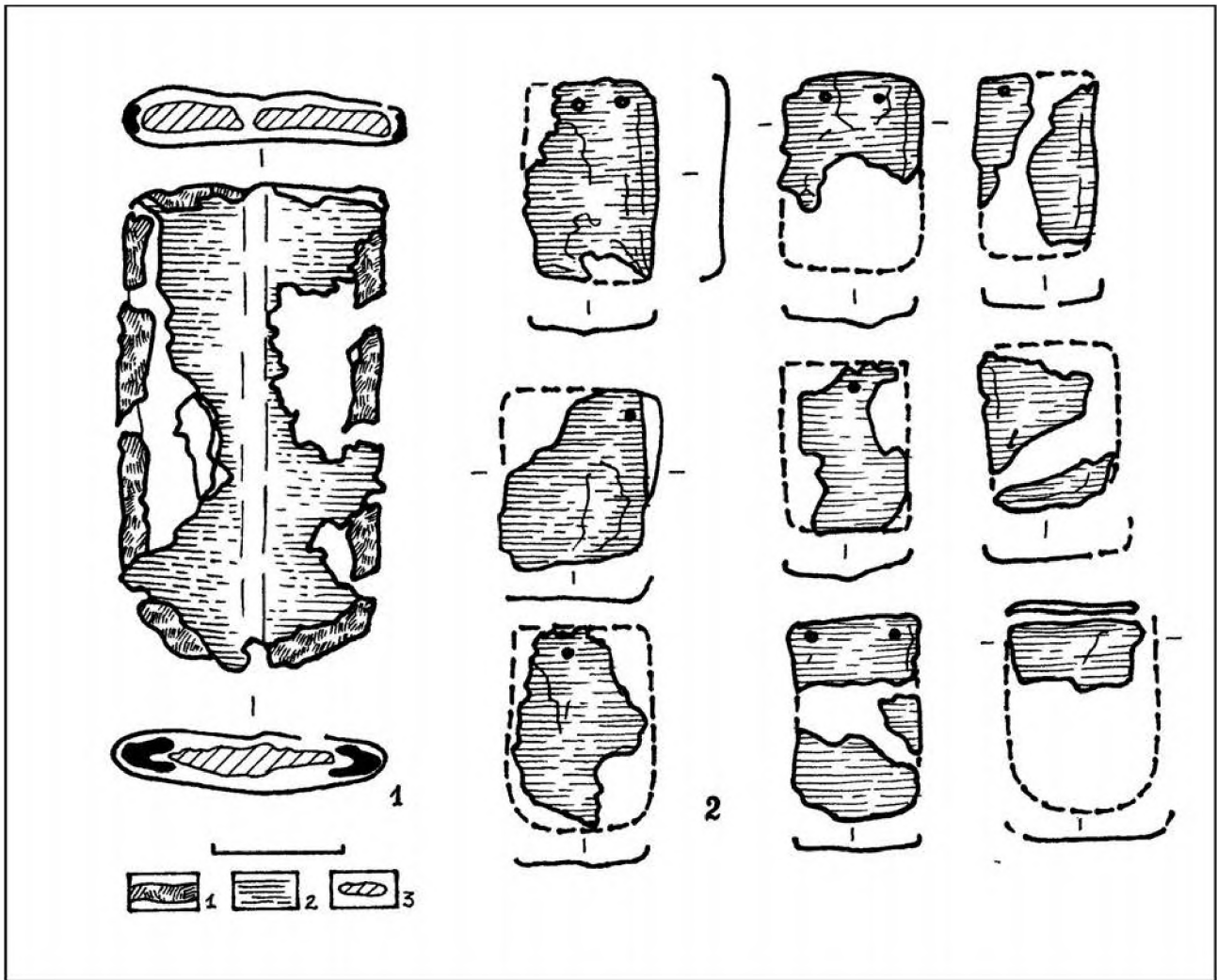

Рис.80. Курган № 1. Поховання 14. Деталі поясного набору, 1 – срібло, залізо; 2 – срібло.
Умовні позначення: 1 – залізна рамка; 2 – срібна фольга; 3 – рештки шкіряного ременю в перетині.

Яма була заповненою щільним сіро-коричневим супіском, що не містив решток перекриття (рис.20:2; 73-75).

Майже посеред ями, ближче до її східної стінки, за довгою віссю поховання, розміщувалася дитина, у випростаному на спині положенні, горілиць, з випростаними вздовж тулуба руками (причому, ліва з них була незначно зігнута в лікті), з кистями рук, викладеними поряд із тазом, долонями донизу. Ноги знаходилися у випростаному положенні, їх стопи лежали витягнуто. Таке положення засвідчувалося розташуванням кісток скелету у похованні в анатомічному порядку (рис.20:2; 73).

В головах дитини, під кошмою, рештки якої збереглися у вигляді шкіряного тліну на дні ями, знаходилася стегнова кістка дорослої особини бика свійського (рис.20:2:1; 73). Вона не тільки виконувала функції своєї

ної подушки, а й була основою для запасу напутньої м'ясної їжі. Кістка стегна бика була надто крихкою, вірогідно, зі слідами термічного впливу.

За одонтологічними визначеннями, скелет належить *дитині*, у віці 11-12 років, можливо, дівчинці. Проте, комплекс супутнього інвентарю характерний для осіб чоловічої статі. Наявні певні одонтологічні маркери родинної спорідненості дітей з поховань 2 і 14, що могли бути ріднею. Останнє вказує, вірогідно, на родинний характер давньоугорського кладовища в насипу дослідженого кургану, включаючи й поховання 15, та на досить недовготривалий (у межах 1-2-х років) час його функціонування, з огляду на планіграфію захоронень та вік похованих.

У похованні виявлений менш багатий, у порівнянні з описаним вище похованням 2,

інвентар. Він включав деталі поясного набору, прикраси взуття, речі особистого вжитку та наконечник стріли (рис.20:2).

Зліва від черепа відзначена вуглина, справа виявлений незначний фрагмент стінки ліпного горщика енеолітичного часу з домішками рослинності в пористому тісті сірого кольору (1,5x1,0 см), що випадково потрапив до заповнення (рис.20:2: κ).

Пояс з деталями набору — прикрасами ременю — дев'яти збереженими тонкими пласкими, із загнутими краями, срібними бляшками-накладками із фольги, з отворами для пришивання, — розміщувався над тазовими кістками дитини (рис.20:2:3). Він мав рамковий залізний наконечник, обгорнутий срібною платівкою фольги (рис.20:2:2). Останній знайдений нижче тазових кісток. В ньому збереглися рештки шкіри і сліди тканини від підкладки поясу. До складу поясного набору входив невеликий залізний ніж, у текстильно-шкіряних піхвах, стягнутих тонкими срібними смужками металу (рис.20:2:4). На поясі, у текстильному (?) мішечку, розміщувався виріб з крихкої керамічної маси, округлої форми, сплюснений з двох боків (рис.20:2:7). На перший погляд, він скидався на напівзотлілий, просочений якоюсь органічною речовиною шматочок деревного гриба-паразита — чаги, який використовувався не тільки у лікувальних, а й суто практичних цілях — в якості трута при добуванні вогню. Проте, насправді виявився добре сплюснutoю масою відмученого суглинку, з кіркою від вимішування її руками (рис.84). Від цього виробу збереженою залишилася лише половина.

Паралельно правій нозі дитини, з південно-західного боку, була викладена стріла, залізний черешковий наконечник якої виявлений у кротовині (рис.20:2:5).

На кістках стоп ніг виявлені розвали порівняно великих підпрямокутних та менших, з хвилястим краєм, тонких срібних пластин, що слугували прикрасами шкіряного взуття, і з внутрішнього боку зберігали відбитки текстилю (рис.20:1:6; 82).

Срібні оздоби поясу, сліди коштовних тканин від одягу, рештки взуття з прикрасами та

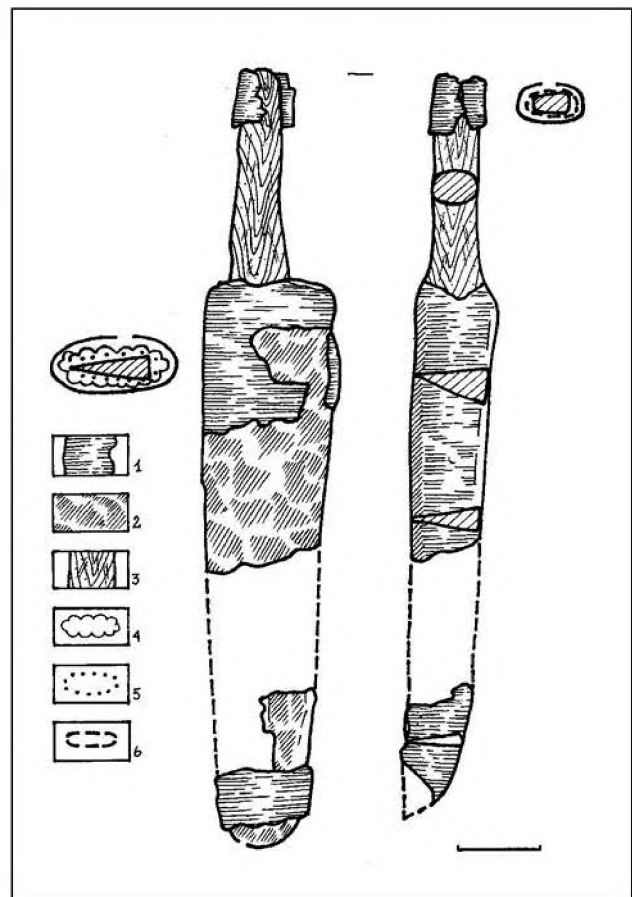

Рис.81. Курган № 1. Поховання 14. Ніж у піхвах, з елементами реконструкції.

Умовні позначення: 1 — срібло; 2, 4 — шкіра;
3 — рештки дерева; 5 — сліди текстилю;
6 — рештки дерева у перетині.

ін. речі засвідчують належність дитини до складу родини з порівняно високим майновим статусом.

Нижче подаємо опис речових, текстильних і шкіряних знахідок.

1-2. *Деталі поясного набору* — прикраси ременю — 9 збережених фрагментованих тонких пласких, із загнутими краями, срібних псевдобляшок-накладок зі срібної фольги, з двома-трьома маленькими отворами для пришивання, що розміщувалися, вірогідно, горизонтальним рядком вздовж поясу (рис.20:2; 74-76; 78:2; 80:2). Виявлені переважно в уламках, через тонину корозованого металу. Їх розміри коливалися у межах — 1,1-1,3 x 1,6-1,8 см, висота загнутого бортика по краю не перевищувала 0,1-0,2 см (рис.80:2). Вірогідно, накладки мали повстяну чи товсту текстильну основу, що виділяла їх на поясі. По-

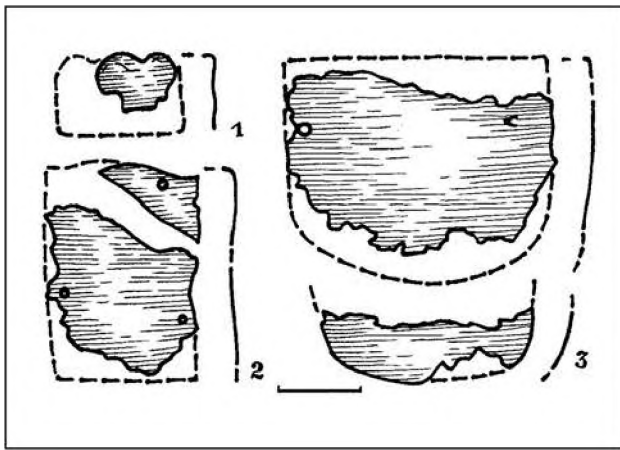

Рис.82. Курган № 1. Поховання 14.
Уламки бляшок — прикрас взуття. Срібло.

яс мав рамковий залізний *наконечник*, обгорнутий срібною суцільною платівкою фольги (рис.74-75; 80:1), прямокутної, скругленої на завершенні форми. Рамка наконечника виготовлена з неширокої смужки заліза, зігнутої під гострим кутом, поверх якої впоперек закріплювався тонкий лист срібної фольги. Поверхні фольги було надано незначне продавлене профілювання, у вигляді повздовнього ребра (рис.80:1). В середині наконечника збереглися рештки ремня з товстої, добре вичищеної, фарбованої у коричневий колір шкіри, шириною 2,3-2,4 см. Пояс мав текстильну підкладку, скоріше за все, з шерстяної тканини. Розміри наконечника: довжина — 4,5 см; ширина — 2,5 см; товщина — 0,5 см (рис.80:1).

3. *Ніж* залізний, у *шкіряних*, на текстильній основі, *піхвах*, обгорнутих смужками срібної фольги (рис.20:2:4) — деталь поясного набору (рис.81).

Ніж залізний невеличкий односичний, черешкового типу, з прямою спинкою, із уступом в основі, прямим лезом, з руків'ям, охопленим двома колодочками з тонких накладок дерева м'якої породи (вільшина-?), примотаних до черешка, вірогідно, тканиною, та закріплених на краю черешка і, можливо, в основі леза вузькими смужками срібної фольги, в один оборот (рис.81).

Ніж мав шкіряно-текстильні піхви, також скріплені двома, — широкою вгорі та вузькою внизу, — смужками срібної фольги, до більшої з яких, напевне, кріпилося не збережене вушко, за яке піхви підвішувалися до

поясу (рис.75; 81). Піхви в основі мали шар тонкої тканини (наявні лише сліди підкладки), поверх якої знаходився шар товстої шкіри. Зверху ця шкіра могла бути обмотана дорогою тканиною — шовком, стягнутим в усті та на кінці піхов срібною фольгою (ширина 2,0 та 0,7 см), в 1-1,5 обороти (рис.81).

Розміри ножа: довжина збережена — 6,3 см; довжина реконструйована — 9,7 см; довжина черешка — 2,7 см; довжина леза — 6,8 см; ширина леза — 0,7-1,0 см; товщина леза нерівномірна — 0,15-0,35 см; перетин черешка підовальний — 0,35x0,45 см. Розміри піхов: довжина — 7,3 см; ширина — 1,7 см; товщина — орієнтовно, 0,6 см (рис.81). Ніж зберігся у розвалі, в т.ч. черешок зі слідами дерев'яних накладок та 3 дрібні уламки леза, деталі срібних прикрас-стяжок колодочки і піхов, шматочки шкіри від останніх з відбитками шовкових ниток.

4. *Нашивні прикраси* — своєрідні бляшки — від декору взуття, виготовлені з тонкої срібної фольги (рис.77; 82). Збереглися рештки двох підпрямокутних, з овальним завершенням, великих (близько 3,0x3,6 см), меншої прямокутної, з вигнутим краєм із виступами (1,9x2,9 см) і маленької з хвилястим (з трьома виступами) краєм (1,1x1,7 см), тонких срібних платівок, один край яких був незначно загнутий (рис.82). Вони слугували прикрасами взуття, і з внутрішнього боку зберігали відбитки текстилю. Всього уламків визначених платівок 4 (рис.82). Всі останні частини прикрас взуття виявлені у дрібних фрагментах (рис.78:1).

5. *Наконечник стріли* залізний черешковий (рис.20:2:5), шестикутний, 35-го типу, за класифікацією О.Ф.Медведева (*Медведев, 1966, с.63, табл.30:31*), характерний для народів Прикам'я і Середнього Поволжя VIII-IX ст. (*Там же. — С.63*), а також відомий за подібною знахідкою на Новотроїцькому городищі (*Ляпушкин, 1958, рис.9:7; табл. 93:19*), що пов'язується з вірогідним мадярським нападом на роменське городище (*Приймак, 1998, с.93-103*).

Реконструйована довжина наконечника — 6,8-6,9 см, збережена довжина — 6,2 см;

ширина пера — 1,4 см; довжина пера — 4,3 см; збережена довжина черешка — 2,3 см; товщина ромбоподібного у перетині пера — 0,3 см; перетин овального у розрізі черешка — 0,3x0,5 см (рис.83). Зберігся в двох уламках. Є шматочок підокруглого у перетині древка стріли, довжиною 2,8 см (0,25x0,35 см) (рис.83). Матеріалом виготовлення древка була, певно, також гілка яблуні-дички, адже дерево обох зразків (див. *ксилотомічні визначення для поховання 2*) ідентичне.

6. **Виріб** з крихкої керамічної маси, круглої форми, сплюснутий з двох боків (рис.20:2:7). Складався з добре перемішаної маси відмученого *суглинку*, з кіркою від перебування у руках (рис.84). Збереглася половинка цієї своєрідної іграшки чи «запасу» сировини для ліплення дитиною.

Висота шматочка глини — 1,6-1,8 см, реконструйований діаметр — 4,2 см (рис.84).

Рештки текстилю.

1. **Уламки стріли.** На металі наявні досить чіткі, проте неструктуровані відбитки тканини, серед яких візуально визначаються не менше двох типів текстильних структур.

Тканина 1 вкриває верхню частину стріли і може бути рештками покривала. Дрібно фрагментовані залишки, можливо, тканини рослинного походження, S-кручення, кількість оборотів нитки не визначається, нитка першого порядку, її тони́на та тони́на основи піткання однакова — 0,4 мм.

Переплетення просте полотняне, щільність ткання у квадраті 1x1 см — приблизно 28-30 x 28-30 ниток, що вказує на домашнє виготовлення тканини на вертикальному ткацькому верстаті, без натягу основи.

Тканина 2 — зразок мінералізованих залишків текстилю з черешкової частини стріли. Можливо, рослинного походження: Z-кручення, 4 оберти на 1 см, тони́на 0,4 мм по пітканню та 0,6 мм по основі. Нитка першого порядку, переплетення просте полотняне, щільність ткання в квадраті 1x1 см — 24 x 28-30 од. ниток.

2. **Наконечник ремня.** Візуально визначається наявність текстильних структур кіль-

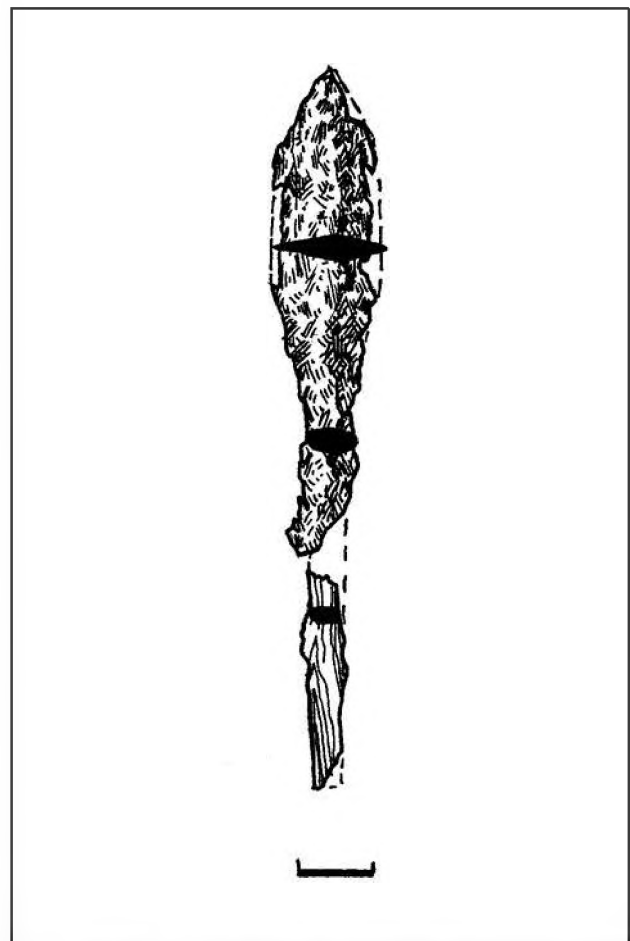

Рис.83. Курган № 1. Поховання 14. Наконечник стріли. Залізо.

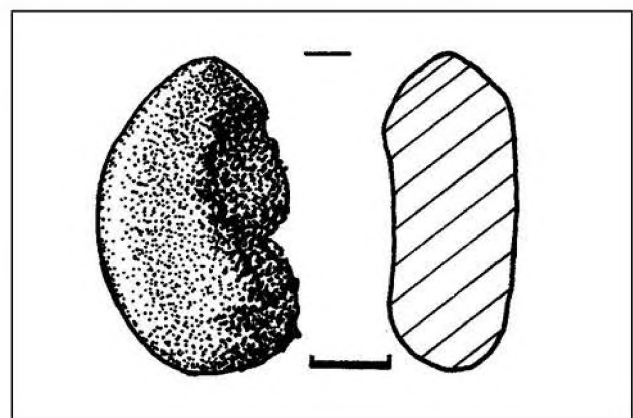

Рис.84. Курган № 1. Поховання 14. Уламок виробу із суглинку.

кох типів. Тканина збереглася у кількох фрагментах, розмірами від 0,2x0,3 см до 0,9x1,7 см. Колір темно-брунатний, невизначений, краї деструктуровані.

Тканина 1. Добре помітний характерний шовковисто-золотистий блиск нитки першого порядку. Її тони́на 0,3 мм по основі, 0,2 мм по пітканню. Z-кручення, 7 оборотів на 1 см.

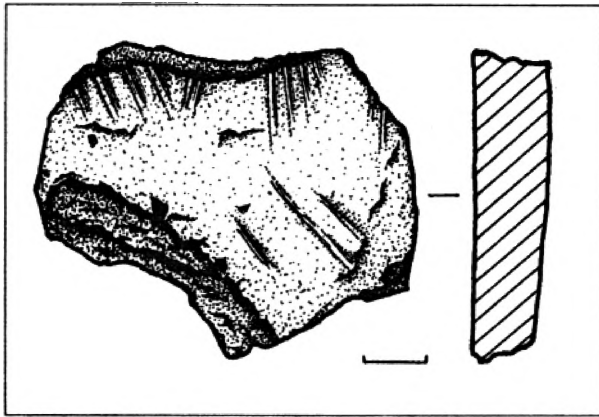

Рис.85. Курган № 1. Поховання 15.
Уламки ліпного горщика.

Переплетення просте полотняне, щільність ткання у квадраті 1х1 см — 30х45 ниток, тобто шовкова тканина відносилася до першого сорту. Ця перша тканина збереглася по верху срібних бляшок поясу та наконечника ременя.

Тканина 2. Виявлено дуже багато дрібних фрагментів. При спалюванні волокна відчувається запах паленого пера, отже, основою нитки є вовна тварин. Краї деструктуровані. Слідів додаткової обробки чи механічних пошкоджень немає. Колір темно-брунатний нерівномірний, що може бути побічним свідченням операції профарбовування з наступним травлення фарби у кислому середовищі. Нитка — Z-кручення, 7-8 обертів на 1 см, тонина — 0,6 мм по основі, 0,4-0,5 по пітканню, перший порядок нитки.

Переплетення просте полотняне, зі щільністю ткання в квадраті 1х1 см — 18-20х20-24 нитки.

Тканина 3. При спалюванні волокна відчувається запах паленого пера, тому основою нитки є вовна тварин. Краї деструктуровані. Слідів фарбування, додаткової обробки чи механічних пошкоджень немає. Колір темно-брунатний нерівномірний, світліший від тканини 2, що може бути побічним свідченням операції профарбовування з наступним травленням фарби у кислому середовищі. Нитка — Z-кручення, 7-8 обертів на 1 см, тонина — 0,5 мм по основі, 0,3 — по пітканню, перший порядок нитки.

Переплетення просте полотняне, зі щільністю ткання в квадраті 1х1 см — 20х28 ниток.

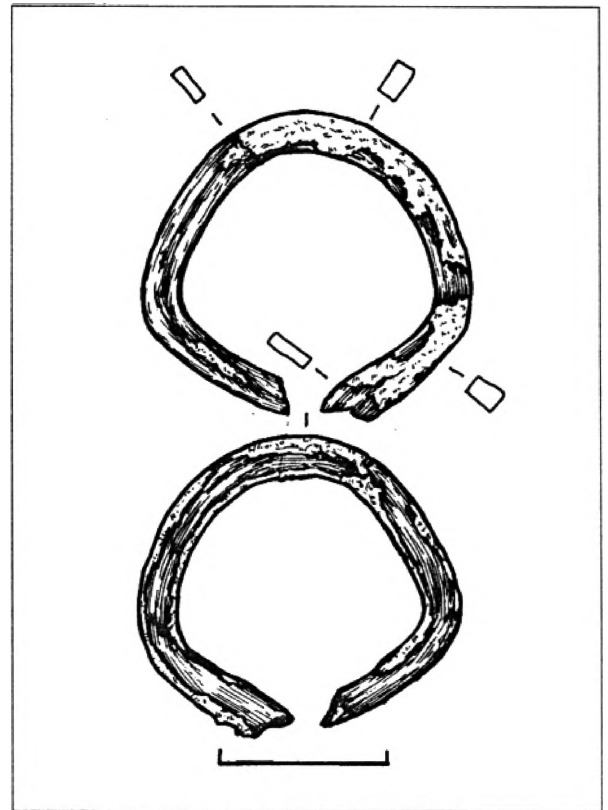

Рис.86. Курган № 1. Поховання 15.
Сережка. Прорисовка. Срібло, золото.

3. **Залишки взуття.** Велика кількість фрагментів *тканини 1*, розмірами від 0,5х0,6 см до 0,8х1,2 см. Колір брунатно-сірий, дуже темний, однорідний, краї деструктуровані.

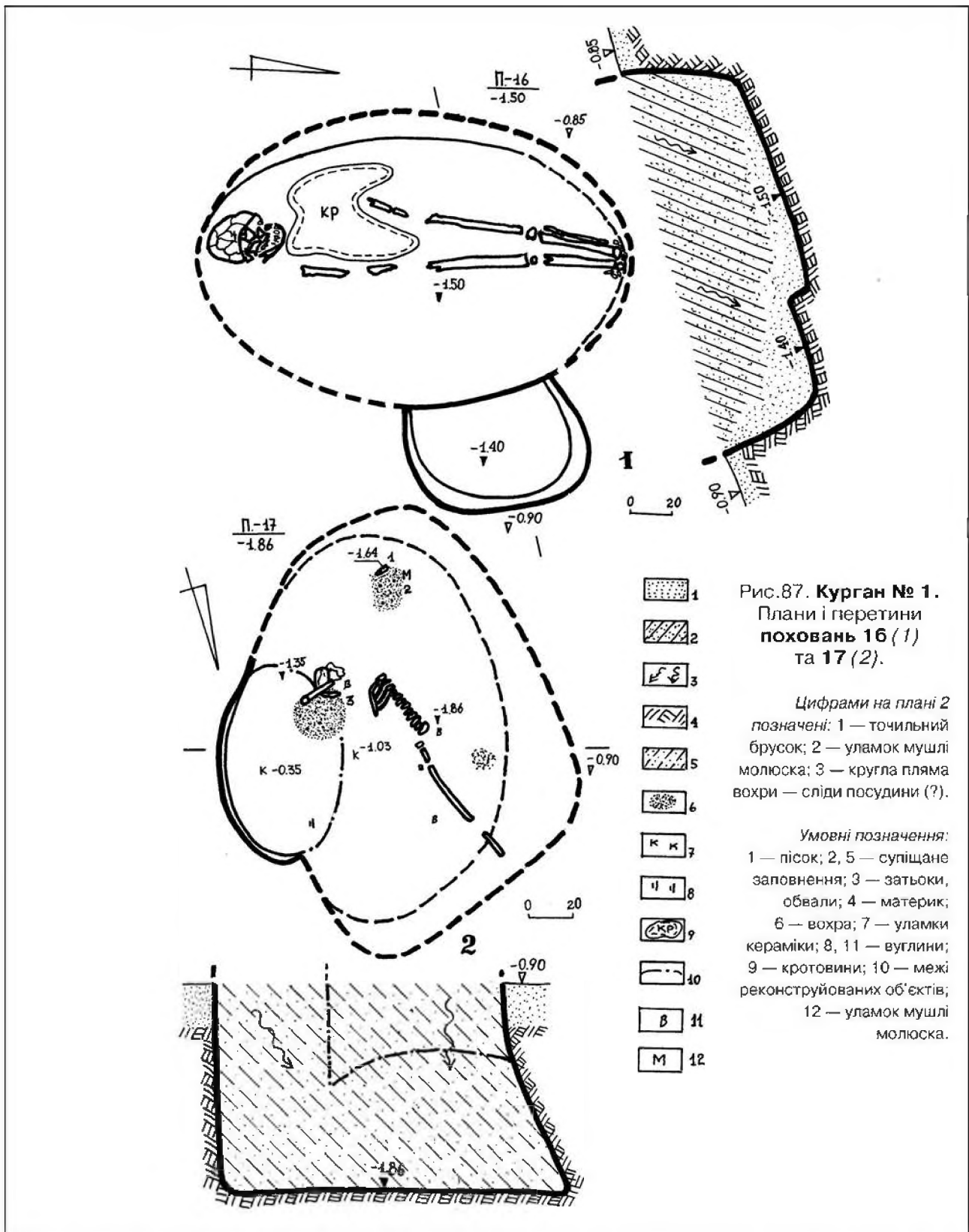
Нитки першого порядку. Тонина — 0,7 мм по основі та 0,5 мм по пітканню. Z-кручення, 10-12 обертів на 1 см.

Переплетення просте полотняне, ушілене, у квадраті 1х1 см — 18х20 ниток. Можливо, тканина мала якусь додаткову пропитку для набуття щільності.

Поховальний комплекс належить до кола *угорських* старожитностей і входить до складу невеликого дитячого некрополю напівкохового населення кінця IX - початку X ст. — часу перебування угрів у степах і передстепях Псільсько-Орільського межиріччя на Лівобережжі Дніпра.

Поховання 15 (*угорське, впускне*) дитяче, впущене в насип III у південно-західному секторі кургану, за 2,5 м на південний захід від репера (кут 239° від УЦ), з рівня поверхні насипу III (рис.4: п.15). Досліджувалося з

глибини 0,50 м від УЦ (рис.71:3). Здійснене у неглибокій прямокутній в плані ямі, зі скругленими кутами, глибиною 0,52 м від репера, впушений з рівня поли насипу кургану у похований ґрунт (рис.71:3).

Розміри ями встановлені за дещо темнішим кольором заповнення — 0,32-0,34x0,45 м. Вона орієнтована задовгою віссю в меридіональному напрямку, з незначним відхиленням до північного сходу — південного заходу (рис.18;

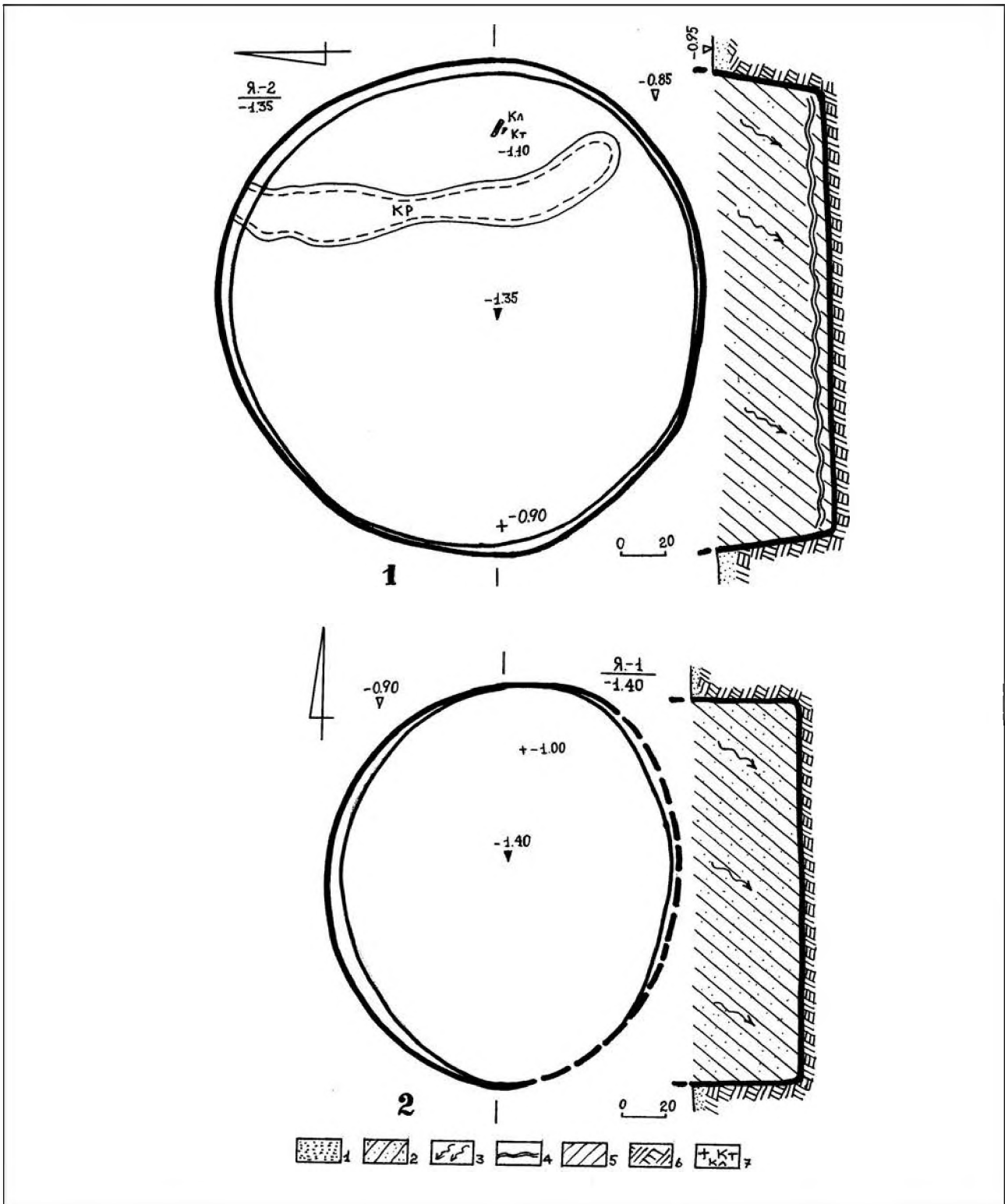

Рис.88. Курган № 1. Плани і перетини ям 2 (1) та 1 (2).

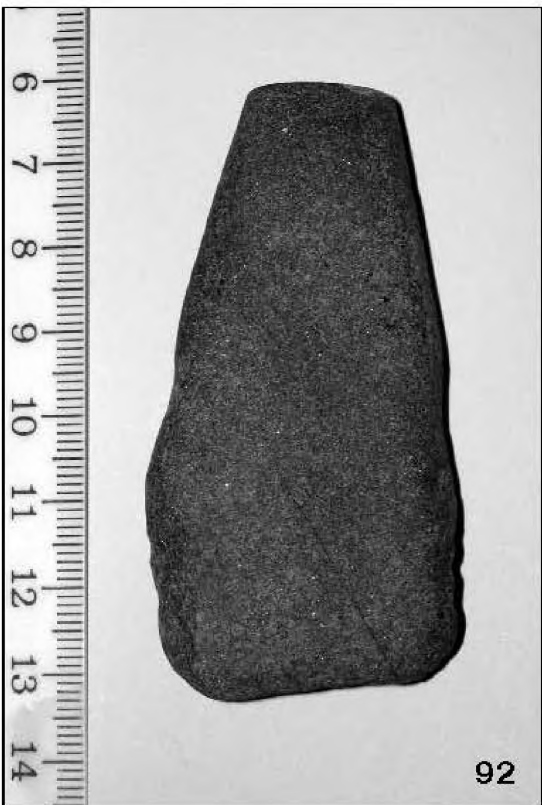
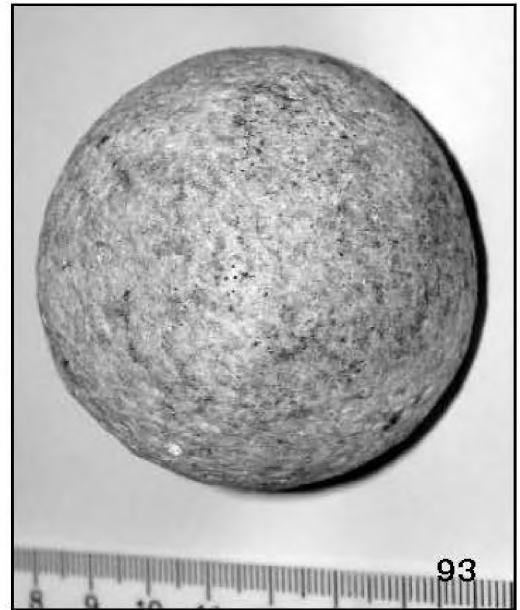
Умовні позначення: 1 — пісок; 2, 5 — супіщане заповнення; 3 — затьоки; 4 — суглинково-піщана затічна лінза; 6 — материк; 7 — вироби з кременю, кістки тварин та людини.

71:3). Дно рівне, стінки простежені на 1-3 см висоти. Яма була заповнена сіро-коричневим щільним супіском, перебита кротовинами.

На дні ями, вздовж її довгої вісі, знаходилися незначно переміщені землеріями кіст-

ки: неподалік північної стінки — рештки розвалу зотлілого черепа та уламок трубчастої кістки передпліччя маленької дитини, по центру — сліди кісткового тліну від хребців і тазових кісток, ближче до південної стінки

Дмитрівка, с., ур. Чирвин горб. Курган №1.

Рис.89. Поховання 16. Зі сходу

Рис.90. Поховання 17. Зі сходу.

Рис. 91. Поховання 17. Фрагмент. З півночі.

Рис. 92. Поховання 17. Точильний брусок. Сланець.

Рис. 93. Поховання 20. Розтирач. Гранокварцит.

— уламки гомілкових кісток ніг і сліди тліну кісток стоп (рис.18; 71:3). Розміщення кісток дозволяє припустити випростане на спині, можливо, горілиць, положення дитини, з незначно підігнутими ногами, з орієнтацією головою на північ.

У північно-західному кутку ями виявлена поодинокі вуглина. Поряд із розвалом черепа трапилася єдина знахідка — срібна, позолочена сережка (рис.18; 71:3:1).

За 0,3 м на південний схід від поховання, у масиві похованого ґрунту, на глибині 0,45 м від УЦ, знайдений уламок стінки ліпного товстостінного масивного горщика, прикрашеного різнонаправленими розчосами крупнозубого гребінцевого згладжування поверхні з обох боків, значними домішками дрібнота крупнозернистого піску, зі вклученнями кварцу і слюди (рис.71:3:ж; 85). Розміри цього черепка — 4,9x6,2 см. Вірогідно, останній є фрагментом ріпоподібної посудини *катакомбного часу*, полишеним край поли насипу. У заповненні ями трапився ще один ямно-катакомбний черепок, розміром 1,5x1,9 см.

Результати антропологічного визначення за кістковими рештками свідчать про зовсім юний вік *дитини* — до одного року життя.

Знахідка. Сережка срібна, позолочена, округлої форми, з розімкненими, загостреними обрубанням металу кінцями (рис.71:3:1; 86). Виготовлена із розклепаного, скрученого рурочкою та відкованого у стриженьок прямокутної форми, видовженого листа срібної фольги, товщиною 0,12-0,15 мм, що помітно при збільшенні в 12 разів. Зовнішній бік прикраси, таким чином, утворював дещо випуклу поверхню, внутрішній — ввігнуту, зі слідами сплюснення краю фольги (рис.86). Поверхню прикраси вкривав тонкий шар золота, що місцями відлущувався від срібної основи (рис.79).

Наведемо деякі зауваження щодо технології виготовлення прикраси. Поверх ще не розплющеної рурочки срібної фольги був нанесений тонший шар фольги із золота — товщиною 0,005-0,010 мм, а утворений «пакет» розклепувався у стрижень відповідної форми для виготовлення сережки.

Діаметр сережки — 1,74x1,84 см; товщина стрижня — 0,07-0,11 см, його ширина — 0,17-0,21 см (рис.79; 86). Вага прикраси — 1,01 г. Сережка, за формою, подібна до вже описаних прикрас з поховання 2, хоча відрізняється від них способом виготовлення. Аналогії авторам поки що невідомі.

Комплекс належить до *угорських* поховальних старожитностей і входить до складу дитячого некрополю напівкочового населення кінця IX - початку X ст. — завершального часу перебування угрів у Середньодніпровських степах і передстепях.

Поховання 16 (*катакомбне, впускне* у насип I) досліджене з рівня 0,85 м від репера, у північно-східному секторі кургану, за 9,3 м на північний схід (кут 52° від УЦ). Впущене з рівня поли насипу I (рис.4: п.16).

Вхідний колодязь в основі мав вигляд підпрямокутної заглибини, зі скругленими кутами, розміром, 0,55x0,80 м, що звужувалася донизу, до глибини 1,4 м від репера. Він примикав до східної стінки катакомби (рис.87; 89). Вірогідно, ширина лазу входу становила 0,72 м. Камера мала овальну у плані форму, була орієнтована за меридіональною довгою віссю. Максимальні розміри катакомби — 1,40x2,02 м, розміри її дна — 1,25x2,00 м, глибина від рівня УЦ — 1,50 м (рис.87:1).

Заповнення супіщане, темно-сіро-коричневого кольору, в тому числі над входом, зі слідами затьоків та обвалу склепіння; у передденні — світло-жовтопіщане — від осування материкових стінок. Скоріше за все, стінки камери завершувалися арковим склепінням, з максимальним розширенням на середині висоти (рис.89).

Похований, *чоловік*, віком 16-20 років, розміщувався майже по центру камери, ближче до її західної стінки, у випростаному положенні, горілиць, головою на південь. Руки викладені вздовж тулуба, кисті рук не збереглися (рис.87; 89). Стопи ніг впиралися у північну стінку камери. Скелет зберігся фрагментарно: розвал черепа і здебільшого великі трубчасті кістки рук та ніг, рештки стоп останніх. Грудний відділ скелету перебувала велика кротовина.

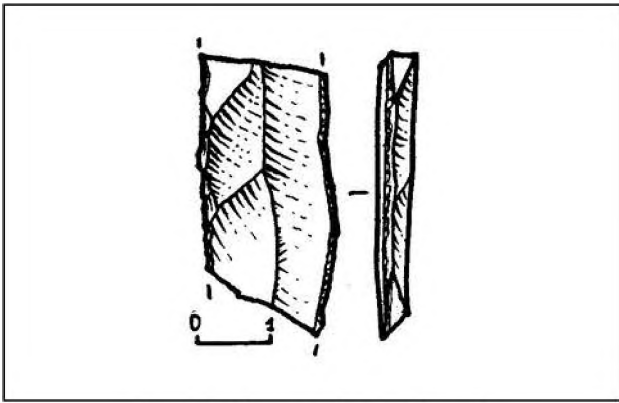

Рис.94. Курган № 1. Яма 1.
Уламок ножеподібної пластини. Кремень.

Слідів підстилки та знахідок не виявлено (рис.87:1).

Поховання належить до групи *катакомбних* захоронень кургану, що мають риси *інгульської* катакомбної культури.

Яма 1 (*катакомбна*, у полі насипу I), досліджена у північно-східному секторі кургану, за 10,8 м на північний схід від репера (кут 43° від УЦ). Впущена з рівня стародавньої денної поверхні та поли насипу I (рис.4:я.1). Овальної в плані та циліндричної у перетині форми, із діаметром 1,60х1,85 м і глибиною 1,40 м від рівня УЦ, або 0,8 м від рівня похованого ґрунту (рис.88:2). Рівні широтні стінки незначно звужувалися до вирівняного дна, меридіонально орієнтована частина стінок була вертикальною. Заповнення супіщане, сіро-коричневого кольору, надзвичайно щільне, зі слідами затьоків.

Зі знахідок назвемо єдину, виявлену у заповненні, на глибині 1,0 м від рівня УЦ, — *уламок* масивної *ножеподібної пластівки* із напівпрозорого сіро-коричневого кременю, робочі краї якої оформлені суцільними рядами крутої струменевої ретуші. Розміри цього фрагмента ножа — довжина 3,6 см, ширина — 1,6-1,7 см, товщина — 0,4-0,5 см (рис.94). На одному з країв є пляма молочної патини, на зовнішній поверхні — сліди подряпин металом. Ця знахідка, вірогідніше за все, випадкова в ямі і належить до більш раннього — енеолітичного часу. Можливо, використовувалася носіями катакомбної культури повторно.

Форма і обсяг ями — близько 2 куб. м, цілком відповідають розмірам досліджених у курганах мікрорегіону жертвних ям катакомбного часу, зокрема, кургані № 2 групи II поблизу с.Солонці, кургані № 5 групи III поблизу с.Волошине з розкопок 2003 та 2006 рр. (Супруненко, Кулатова, Маєвська, 2004, с.111, 111, рис.63, 67; Супруненко, 2007, с.77, 82-83, рис.79:3).

Спорудження ями пов'язується зі влаштуванням поховання 16 — *катакомбного* поховального комплексу край східної поли насипу I (рис.4).

Поховання 17 (*катакомбне*, *впускне* у насип I) виявлене з рівня 0,9 м від УЦ, у північно-східному секторі кургану, за 7,3 м на схід — північний схід від репера (кут 73° від УЦ). Впущене з рівня поли насипу I (рис.4: п.17).

Вхідний колодязь в основі мав вигляд невеликої овальної в плані заглибини, розміром, 0,60 х 0,93 м, що звужувалася донизу, до глибини 1,85 м від УЦ — безпосередньо дна поховальної камери. Він примикав до східної стінки катакомби, переходячи в частину її склепіння (рис.87:2; 90-91). Вірогідно, ширина лазу входу становила 0,9 м. Камера мала підпрямокутну, ближче до п'ятикутної, у плані форму, зі скругленими кутами, була орієнтована за довгою віссю у напрямку південний захід — північний схід (рис.87:2). Максимальні розміри катакомби по дну — 1,40х2,10 м, розміри її по стінках на рівні виявлення — 1,10х1,80 м, глибина від рівня УЦ — 1,86 м (рис.87:2).

Заповнення супіщане, сіро-коричневого кольору, включаючи вхід, зі слідами затьоків та обвалу частини склепіння. Стінки камери були похилими і рівними, звуженими до, вірогідно, рівного склепіння, що виявилось наслідком обвалу материкового піску при спорудженні, із максимальним розширенням на рівні дна (рис.87:2).

Від похованого, *дорослої людини*, віком 20-30 років, збереглася частина скелету: змішений до входу розвал черепа, переважно, великі трубчасті кістки рук і ніг у переміщеному стані (рис. 87:2; 91). Їх розташування по

центру камери вказувало на випростане на спині положення похованого, головою на південь — південний схід. Інші деталі розташування небіжчика в камері не встановлені.

Слідів підстилки не виявлено. Ближче до південно-західної стінки камери, за 15–20 см до її дна, у заповненні простежена округло-підпрямокутна пляма інтенсивного скупчення вохри блідо-рудого з червоними відтінками кольору, товщиною до 5 см і розміром 14x20 см (рис.87:2:2). На її поверхні виявлені дві знахідки: окремі дрібні уламки мушлі невідомого моллюска (рис. 87:2:м), а також кам'яний точильний брусок у формі високої зрізаної призми (рис. 87:2:І). Справа від похованого, на межі зі входом, на рівні дна камери, знаходилася правильна кругла пляма яскраво-червоної вохри, діаметром 24 см (слід від притрушеної вохрою посудини-?), над і поряд з якою, у заповненні камери, лежали переміщені кістки розвалу черепа і деякі від скелету (рис. 87:2:3). Невелика, менш інтенсивна пляма рудої вохри відзначена у заповненні, над місцем імовірного розташування лівої ноги похованого. На дні камери, поруч із рештками скелету, знайдені щонайменше 4 вуглини.

Знахідки. 1. Кам'яний *точильний брусок* у формі високої зрізаної призми, виготовлений зі сланцево-кварцитової гальки сіро-чорного кольору. Поверхня добре зашліфована. В розширеній частині наявні окремі сколи. Висота — 6,9 см, ширина — 1,7-3,5 см, товщина — 0,9 см (рис.91; 92; 95).

Точильні камені у похованнях катакомбної культури — не рідкісна, проте доволі неординарна знахідка. Абразиви виготовлялися переважно з пісковика, рідше — з інших порід каменю, і мали досить різноманітні форми.

Наявність у могилі кам'яного точильця та ступки мушлі беззубки дають змогу інтерпретувати досліджений комплекс як поховання носія виробничих функцій — ремісника у середовищі пізньокатакомбного населення інгульської культури. Знахідки абразивів разом із мушлями, щоправда, у комплексі з іншими предметами (соплами, ллячками, тиглями — уливарників, випрямлювачами древок стріл,

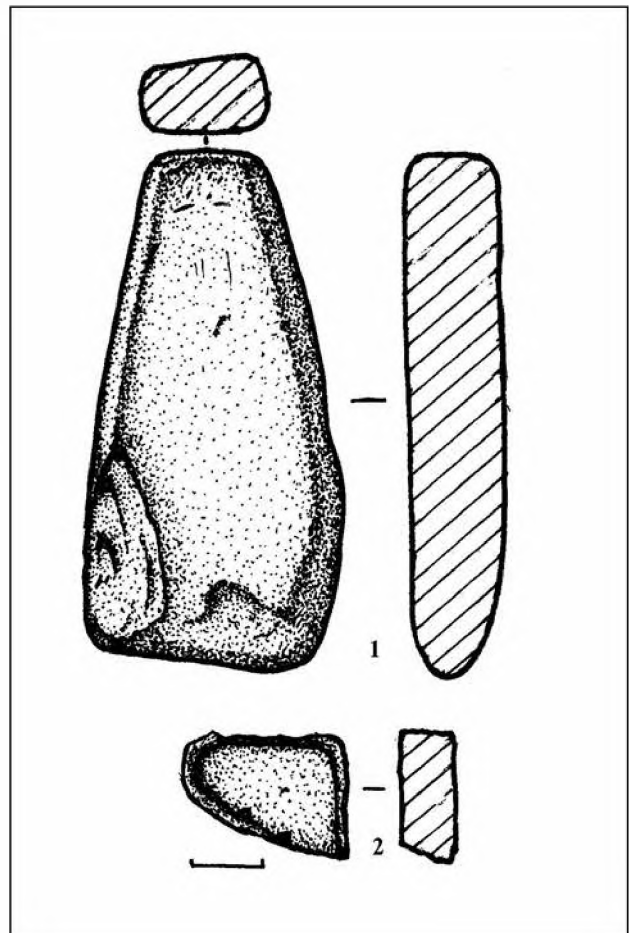

Рис.95. Курган № 1. Поховання 17. Знахідки. 1 — сланець, 2 — кераміка.

крем'яними — у зброярів тощо), характерні саме для поховань катакомбних ремісників (Кубышев, Нечитайло, 1991, с.7, 9, 11, 14, 17). У більшій мірі такі знахідки притаманні носіям інгульської культури півдня степової частини України (Там же, 1991, рис.1). Для території Полтавщини подібний факт є першим, введеним у науковий обіг, "ремісничим" катакомбним похованням. До речі, можна назвати також випадкову знахідку у складі пари випрямлячів древок стріл, шести крем'яних знарядь і розвалу горщика, що походить зі зруйнованого поховання ремісника, виявленого в кар'єрі на місці кургану поблизу с.Ревущине Кобеляцького району у межиріччі Ворскли й Орелі (матеріали ще неопубліковані).

2. Окатаний *фрагмент* стінки ліпного *горщика* доби ранньої бронзи, із домішками в тісті рослинності, розміром 1,8x1,3 см (рис.95:2), знайдений у заповненні, на рівні виявлення камери.

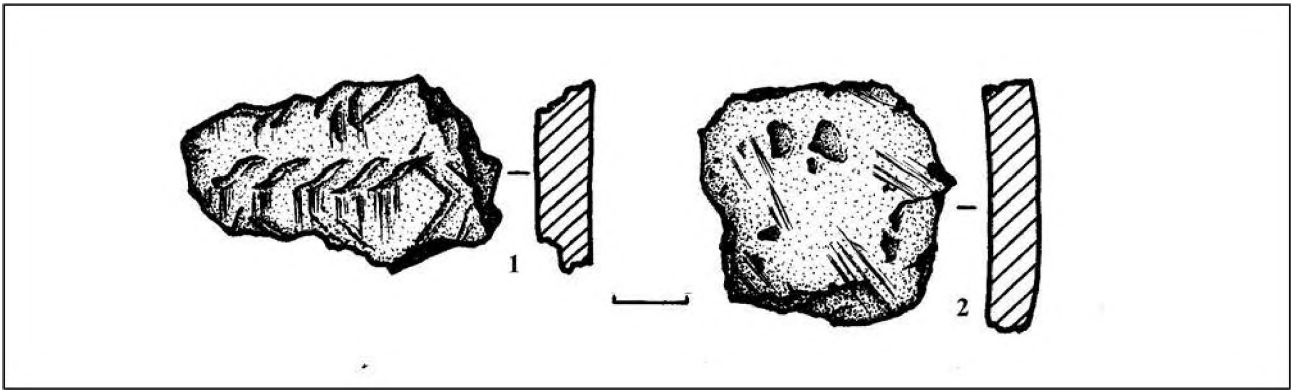

Рис.96. Курган № 1. Поховання 18. Фрагменти ліпного посуду.

3. *Лусочка* (“чешуйка”) напівпрозорого сірого *кременю*, 0,5x0,5 см, що трапилася у провалі камери, на рівні виявлення.

Поховання належить до групи *катакомбних* захоронень кургану, що мають риси *інгульської* катакомбної культури.

Підкурганні некрополі інгульської культури вже у порівняно значній кількості виявлені в курганах нижньої течії Псла внаслідок досліджень останніх двох десятиліть (*Шилов, 1995; 2007; Супруненко, 2006, с.17; 2007, с.12-14*). Для них, як і у південноукраїнському ареалі розселення її носіїв, характерне переважання обряду випростаного покладення небіжчиків у катакомбах (*Шапошникова, 1978; Братченко, Шапошникова, 1985*).

Яма 2 (катакомбна, у полі насипу I), досліджена в північно-східному секторі кургану, за 4,8 м на схід – північний схід від репера (кут 75° від УЦ). Впущена з рівня поли насипу I (рис.4: я.2). Мала круглу в плані та звужено-конічну у перетині форми, із діаметром зверху – 2,20x2,25 м, в основі – 2,07x2,10 м, і глибину 1,35 м від рівня УЦ, або 0,75 м від рівня похованого ґрунту (рис.88:1). Вирівняні стінки незначно звужувалися до порівняно рівного дна.

Заповнення супіщане, сіро-коричневе, дуже щільне, зі слідами затьоків у верхній частині. За 5-10 см від дна у заповненні відзначений тонкий затічний шар (2-3 см) від заливання водою (рис.88:1). Східна частина ями перед дном перерізалася великою корою.

Зі знахідок у заповненні назвемо три уламки довгих трубчастих кісток людини, мож-

ливо, перевідкладених (?) під час спорудження й закидання ями (рис.88:1: *кл*), шматок трубчастої кістки дрібної рогатої худоби, що трапився на глибині 1,10 м від рівня УЦ, а також уламок мікролітичного вкладишевого знаряддя із сіро-чорного напівпрозорого кременю, із оформленням робочої грані ретушуванням у вигляді зубців. Розміри цього знаряддя – довжина 1,0x0,6 см. Скоріше за все, останнє потрапило до ями випадково.

Обсяг ями – близько 2,8 куб. м, відповідає розмірам досліджених в курганах мікрорегіону жертвних ям катакомбного часу.

Спорудження ями пов’язується зі влаштуванням поховання 17 *катакомбного* часу у південно-східній полі насипу I (рис.4).

Поховання 18 (пізньоенеолітичне, *впускне*), впущене у *первісний насип* край його південно-східної поли, у північно-східному секторі кургану, за 4,7 м на північ – північний схід від репера (кут 13° від УЦ) (рис.4: п.18). Досліджувалося з глибини 0,55 м від УЦ (рис.56:1).

Влаштоване у підпрямокутній, зі скругленими кутами, ямі, спорудженій на глибині 0,60 м від репера, безпосередньо у заповненні ранньоенеолітичного поховання 10. Яма мала розміри – 0,40 x 0,70 м, була орієнтована за довгою віссю з північного заходу на південний схід (рис.56:1) і призначалася для поховання підлітка. В однорідному коричнево-сірому супіщаному заповненні траплялися поодинокі вуглини. На дні посеред ями, за її довгою віссю, виявлені сліди кісткового тліну від залишків похованого та окремі кістки,

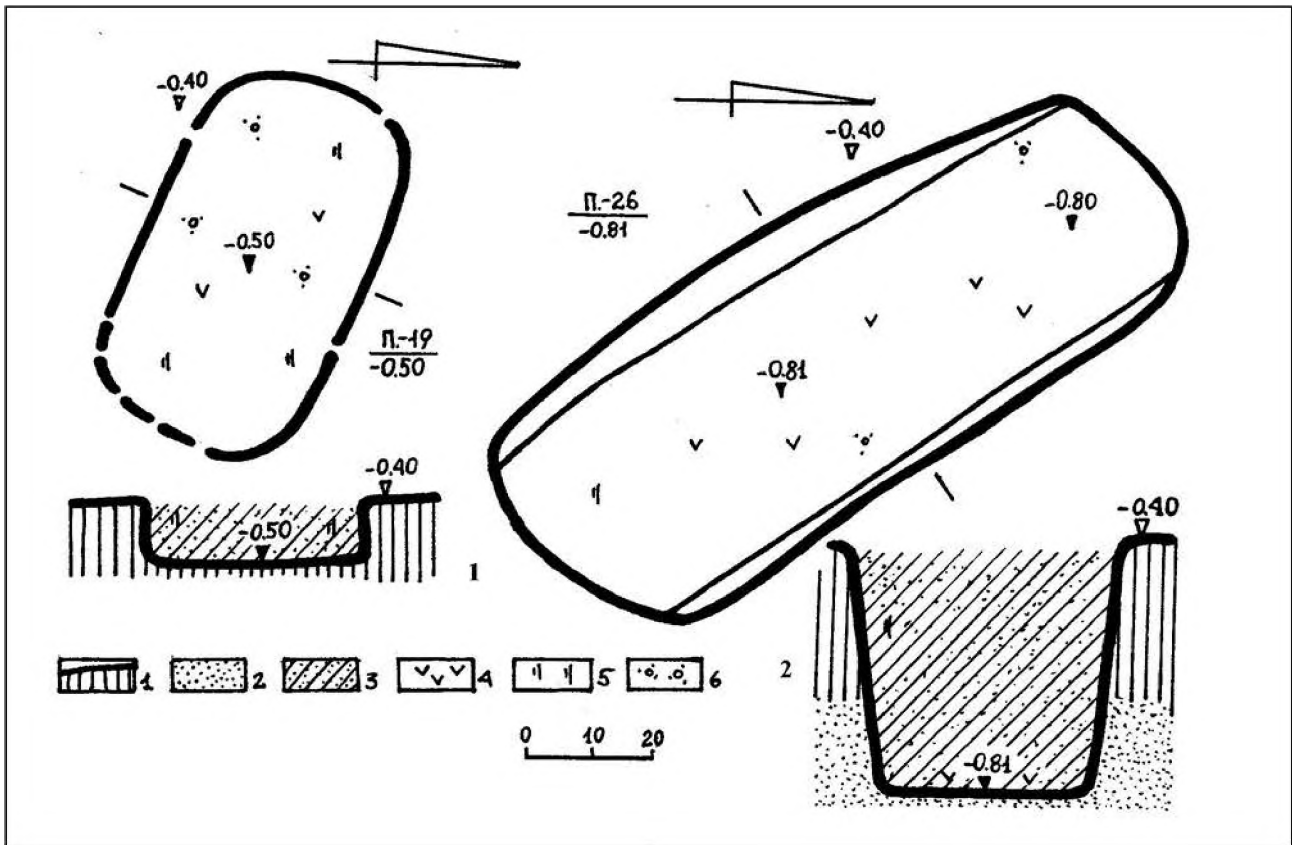

Рис. 97. Курган № 1. Плани і перетини поховань 19 (1) та 26 (2).

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — суцільне заповнення; 4 — кістковий тлін; 5 — вуглини; 6 — вохра.

розміщені в анатомічному порядку: у північно-західній частині — сліди розвалу черепа, шийних і спинних хребців, у південно-східній — уламки великих трубчастих кісток ніг, підігнутих під гострим кутом у 30° , та рештки стоп (рис.56:1). Розташування кісток вказувало на зібране на лівому боці положення похованого, з підігнутими вправо ногами, головою на північний захід. Інших деталей положення похованого не встановлено.

Антропологічний аналіз збережених кісткових решток засвідчив вік *молодого індивіда* — близько 14 років.

У заповненні поховання виявлені два уламки стінок ліпних посудин з орнаментациєю (рис.56:1;к; 96)

Знахідки. 1. Фрагмент стінки ліпного горщика зі світло-коричневим щільним ангобом та двома рядами ялинкових відбитків видовженого S-подібного штампуга (рис.96:1). Внутрішня поверхня — вирівняна. У пористому тісті сіро-чорного кольору — домішки рослинності. Розміри — 2,1x4,2 см, товщина черепка — 0,7 см.

2. Уламок стінки ліпного горщика зі світло-коричневим щільним ангобом та рядом відбитків штампуга — підтрикутної форми палички (рис.56:2). Зовнішня поверхня — зі слідами гребінцевого загладжування. У рихлому тісті сіро-чорного кольору — домішки подрібненої рослинності. Розміри — 3,2x3,3 см, товщина черепка — 0,7 см.

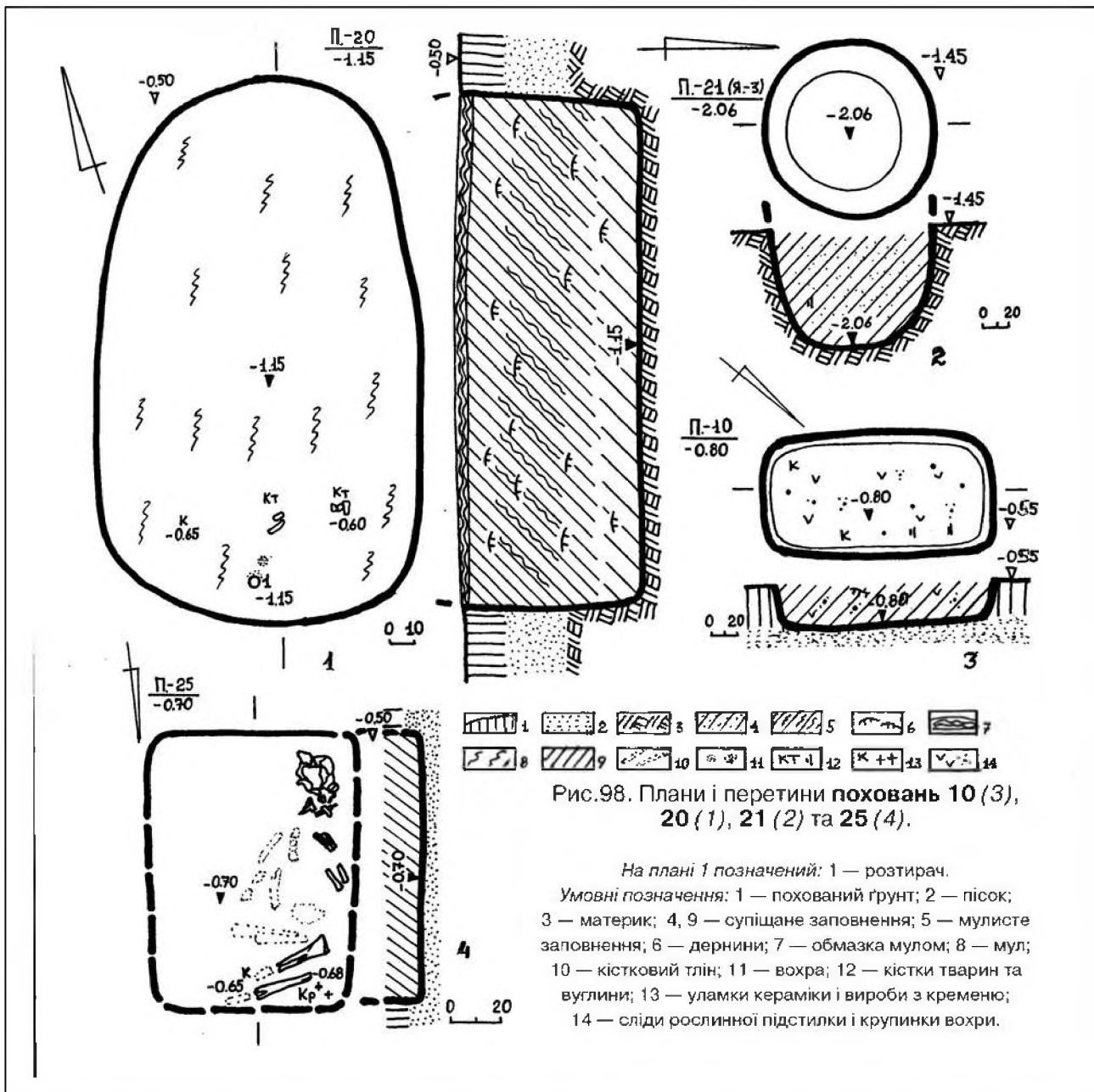
Можливо, обидва фрагменти належать до уламків однієї ліпної посудини.

Південно-східну частину поховання 18 перекривало зрубне — за номером 4, а яма дослідженого комплексу була впушена до північно-східної частини заповнення ранньонеолітичного поховання 10 (рис.4: пп. 4, 10, 18).

Поховання, вірогідно, належить до групи *пізньонеолітичних* захоронень, здійснених у первісному насипу кургану.

Поховання 19 (ранньонеолітичне), здійснене до спорудження кургану, на місці південно-західної поли первісного насипу, у північно-західному секторі кургану, за 4,1 м на північний захід від репера (кут 342° від УЦ), з рівня

поверхні стародавнього похованого ґрунту (рис.4:п.19). Досліджувалося з рівня 0,4 м від УЦ (рис.97:1).

Влаштоване у підпрямокутній в плані ямі, зі скругленими кутами, на глибині 0,50 м від репера, у похованому ґрунті. Яма мала невеликі розміри — 0,37x0,63 м, була орієнтована за довгою віссю з північного заходу на південний схід (рис.97:1) і призначалася, можливо, для поховання дитини. В однорідному сіро-коричневому супіщаному заповненні, з крупинками вохри червоно-коричневого кольору, траплялися поодинокі вуглини, здебільшого ближче до скруглених кутів ями.

На її дні виявлені сліди кісткового тліну, кілька цяточок вохри.

Крім кісткового тліну, інших решток похованого не виявлено. До західного кута ями примикало енеолітичне поховання 4 (рис.4: пп. 4, 19).

Поховання, можливо, належить до групи *ранньоенеолітичних* захоронень, здійснених до спорудження первісного насипу кургану.

Поховання 20, вірогідно, **яма 4** - кенотаф (катакомбна, впушена у насип П), виявлена у північно-східному секторі кургану, за 0,8 м на схід — північний схід від репера (кут 39°

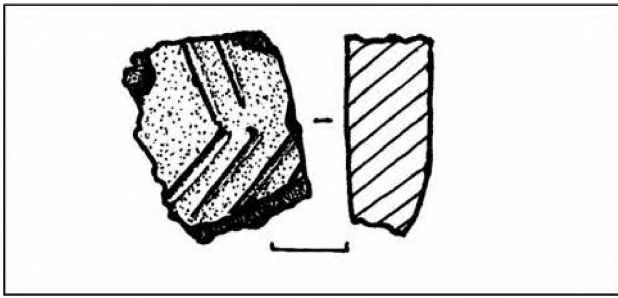

Рис. 99. Курган № 1. Поховання 20. Фрагмент кераміки.

від УЦ). Впущена з рівня поли насипу II (рис. 4: п. 20). Досліджена (з глибини 0,50 м від репера) її нижня частина. Мала підпрямокутну, зі значно скругленими кутами, в плані форму, розміри — 1,0-1,2x2,1 м і глибину 1,15 м від рівня УЦ, або 0,6 м від рівня похованого ґрунту (рис. 98:1). Орієнтована за довгою віссю північний схід — північ — південний захід — південь, мала вертикальні рівні стінки та рівне дно (рис. 160:1; 161).

Заповнення супіщане, сіро-чорне, надзвичайно щільне, зі слідами намивів талих вод та затьоків у верхній частині, мулистими включеннями і дернинами. Поверх збереженої частини вмісту простежений шар обмазки мулом (3-5 см) (рис. 98:1).

У південній, дещо ширшій частині ями, на дні виявлені окремі фрагменти трубчастих кісток та хребців дорослої особини *бика свійського*, тонка невелика (діаметр 4 см) плямка вохри темно-червоного кольору та сплющеної форми розтиральний камінь, зі складу набору ступки (рис. 98:1: I). У заповненні, на глибині 0,65 м, трапився уламок стінки ліпного горщика катакомбного часу, з домішками піску в тісті та легкими гребінцевими розчосами внутрішньої поверхні, розміром 1,5x2,3 см, на дні ями — ще один фрагмент з характерним світло-сірим щільним катакомбним ангобуванням та ялинковими відбитками прямого штаму (рис. 98:1: к; 99).

Знахідки. 1. Розтиральний камінь зі складу набору ступки, сплющеної, круглої в плані форми, з круглим сплющенням зверху та зашліфованою основою, виготовлений із кварцового граніту (рис. 93; 100). Висота — 4,5 см, діаметри: тулуба — 5,3 см, основи — 3,3 см; по верху — 2,8 см.

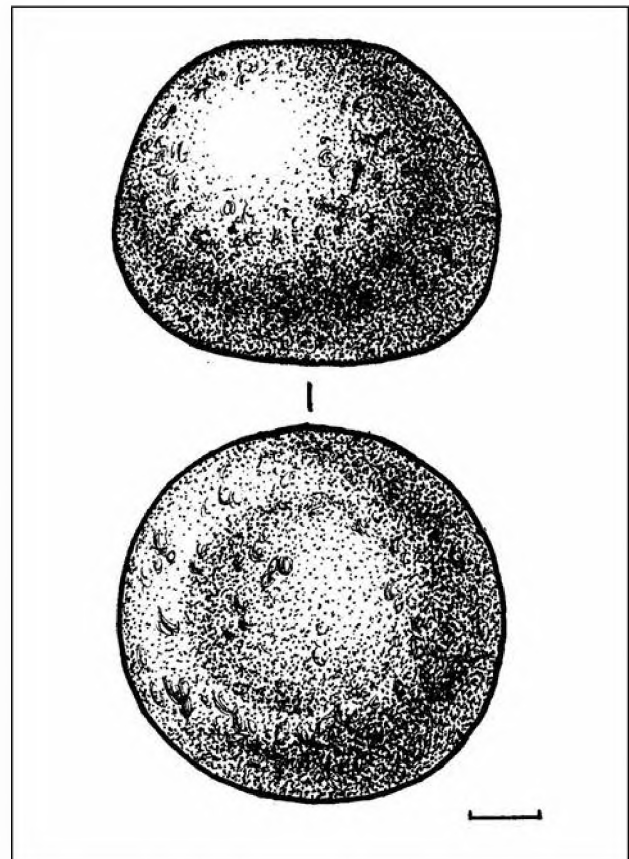

Рис. 100. Курган № 1. Поховання 20. Розтирач. Кварцовий граніт.

У катакомбних похованнях такий тип знахідок досить рідкісний. Так, С.І. Берестнев наводить факт відкриття пращового каменю в могилі 7 кургану № 3 поблизу с. Шпаклівка у Подонців'ї (розкопки В.О. Гордцова) (Берестнев, 2001, с. 27). Знахідка з ями (поховання 20), скоріше, не пращовий, а розтиральний камінь, на що може вказувати часткова затертість двох протилежних сплюснених граней виробу. Відомі зразки розтирачів з катакомбних і ямних поховань переважно мають більш витягнуті, підпрямокутні чи овальні, обриси (див., напр.: Ковалева, Шалобудов, Тесленко, 1998, с. 7, 8-9, рис. 3:7, 10). Хоча в одному випадку в інгульському похованні на території Дніпропетровської обл. (Василівка, група II, курган № 5, поховання 4), серед іншого супутнього інвентарю, виявлені кам'яна ступка та два розтирачі до неї. Перший — видовженої, приплюсненої форми, другий округлий — майже повна аналогія нашому (Ковалева, Мухомад, Шалобудов, 1995, с. 31, рис. 9:2-4). До речі, зі зруйнованих культурних

нашарувань поряд із ур. 1-й Узвіз у с-щі Градизьк Глобинського району на Полтавщині походить набір знарядь — розтирар і ступка, перший із яких має схожу форму до публікованого виробу (*Памятники, 1985, с.23, № 76*).

2. *Уламок* стінки ліпного *горщика* з світло-сірим щільним ангобом та ялинковими відбитками прямого штампугу (рис.99). Зовнішня і внутрішня поверхні — зі слідами гребінцевого загладжування. В щільному тісті чорного кольору — домішки шамоту. Розміри — 2,1x2,7 см, товщина черепка — 1,1 см.

Поява ями в насипу II кургану може пов'язуватися з влаштуванням носіями інгульської *катакомбної культури* поховання 23 (рис.4).

Поховання 21, вірніше, *яма 3 (скіфського часу, під насипом III)*, виявлена у північно-західному секторі кургану, за 16,7 м на захід — північний захід від репера (кут 347° від УЦ). Впущена з рівня поверхні похованого ґрунту під північною полою насипу III (рис.4: п.21).

Досліджувалася її нижня частина, з глибини 1,45 м від репера, виявлена у материка. Мала круглу в плані форму, з діаметром на рівні виявлення — 1,3 м, на дні — 0,85 м, та глибину 2,06 м від рівня УЦ, або 1,45 м від рівня похованого ґрунту. Яма завершувалася сплющеним дном, стінки біля якого були скругленими (рис.98:2).

Пляма заповнення читалася в зачистці за вмістом сірого нещільного супіску, зі слідами намивів талих вод. У заповненні, крім однієї вуглини, ніяких знахідок не виявлено.

Поява ями під насипом III може пов'язуватися зі влаштуванням населенням *скіфського часу* поховального комплексу-кенотафа 13 (рис.4).

Поховання 22 (постмаріупольське, впускне) впущене до первісного насипу у центрі кургану, в північно-східному його секторі, за 7,4 м на північний схід — північ від репера (кут 11° від УЦ). Здійснене з рівня поверхні вказаного насипу (рис.4:п.22). Досліджувалося з глибини 0,5 м від УЦ (рис.71:4).

Здійснене у прямокутній в плані ямі, зі скругленими кутами, влаштованій на глиби-

ні 0,56 м від репера, на рівні передматерика. Яма мала невеликі розміри, простежена за довжиною на 0,45 м, при ширині 0,44 м. Вона була орієнтована за довгою віссю з північного заходу на південний схід (рис.71:4) і призначалася для поховання дитини. В однорідному сірому супіщаному заповненні, з крупинками вохри темно-червоного кольору, виявлені поодинокі вуглини ближче до повздовжних стінок ями. На її дні знаходився розвал черепа дитини зі збереженими постійними та молочними зубами, сліди кісткового тліну і кілька цяточок вохри (рис.71:4).

Положення дитини може реконструюватися як випростане на спині, горілиць, головою на північний захід. Інші деталі обряду не встановлені.

Результати одонтологічного вивчення зубів визначають вік *дитини* — 6-8 років.

За рядом ознак, комплекс має всі риси поховальних пам'яток *постмаріупольської пізньонеолітичної культури* (*Ковалёва, 1984, с.18-20*).

Центральну та південно-східну частини ями перерізав і знищив перекоп від спорудження камери катакомбного поховання 23 (рис.4: пп. 22, 23; 71:4).

Поховання 22 належить до групи *пізньонеолітичних*, залишених носіями *постмаріупольської культури* у первісному насипу кургану.

Поховання 23 (катакомбне, впускне) до насипу I) виявлене з рівня 0,65 м від УЦ, у північно-східному секторі кургану, за 6,7 м на північний схід від репера (кут 7° від УЦ). Впущене з рівня вершини насипу I (рис.4: п.23).

Вхідний колодязь не зберігся, хоча, вірогідно, прилягав до західного боку камери. Досліджувалася нижня частина катакомби (рис.71:4). Камера мала овальну, в основі — скруглено-підпрямокутну, схожу на п'ятикутну в плані форму, була орієнтована за довгою віссю у меридіональному напрямку. Максимальні розміри катакомби у передденні — 1,05x1,35 м, розміри її по дну — 0,92x1,25 м, глибина від рівня УЦ — 0,8 м (рис.71:4).

Заповнення супіщане, сіро-коричневого кольору, без затьоків; на дні — зі слідами об-

валу частини склепіння. Стінки камери були похилими, скругленими біля дна (рис.71:4). Через центр камери проходила широка нора, що знаходила своє завершення у сусідньому ямному похованні 8.

Великі трубчасті кістки похованого, *дорослої людини* зрілого віку, були відгорнуті землеріями до меридіонально орієнтованих стінок камери, де з півночі відзначене скупчення решток нижніх кінцівок, а з південно-східного боку — уламків кісток рук. Дрібніші рештки скелету були винесені тваринами з поховання чи розклалися. Залишків черепа і зубів не виявлено (рис.71:4). Враховуючи розміри камери, розміщення решток скелету, можна припустити південну орієнтацію похованого та вміщення його до катакомби зібгано на лівому боці.

У південно-західній частині вирівняного й втоптаного дна камери збереглися сліди пригартування попелом (рис.71:4), а в центрі — біля кротовини, — кілька дрібних уламків стінок ліпних горщиків доби пізньої бронзи та раннього залізного віку, без орнаментациї, розміром від 0,5х1,0 до 3,0х3,2 см, що осунулися до провалу катакомби чи були занесені землеріями. Слідів підстилки не виявлено.

Поховання належить до числа найбільш ранніх *катакомбних* захоронень у кургані. Його могли залишити носії *донецької* катакомбної культури.

Поховання 24 (*катакомбне, впускне* у насип І) досліджене з рівня 0,50 м від репера, у північно-східному секторі кургану, за 7,2 м на північний схід — північ від репера (кут 15° від УЦ). Впущене з рівня полинасіпу І (рис.4:п.24).

Вхідний колодязь мав вигляд напівовальної заглибини, розміром 0,86х0,96 м, що звужувалася донизу, до глибини 1,2 м від репера. На рівні дна він мав розміри 0,75х0,75 м і перебував південно-східний кут ямного поховання 8. Вхід примикав до східної стінки катакомби (рис.62; 67). Ширина лазу входу становила 0,75 м.

Поховальна камера мала видовжену, овальну в плані форму, і була орієнтована за меридіональною довгою віссю (рис.67). Максималь-

ні розміри катакомби становили 0,90-1,10х2,40 м, розміри її дна — 0,9-1,0х2,20 м, глибина від рівня УЦ — 1,20-1,25 м. Північна частина камери, з помітним незначним розширенням, знаходилася у рихлому заповненні ямного поховання 8, і, в кінці-кінців, обвалилася до переддення останнього, разом із кістками нижніх кінцівок похованого (рис.67).

Заповнення входу сіро-коричнево-супіщане, щільне, в т.ч. з дернинами; заповнення камери — також аналогічне супіщане у верхній частині, зі слідами затьоків та обвалу склепіння, просілими дернинами; у передденні воно містило світло-жовтопіщані вкочення — від осування материкових стінок. Стінки камери завершувалися невисоким арковим склепінням, з максимальною висотою не більше 0,8-0,9 м від рівня дна (рис.67).

Похований, *чоловік*, віком 40-45 років, лежав по центру камери, ближче до її західної стінки, у випростаному положенні, горілиць, головою на південь. Лицевий відділ черепа був звернений у західний бік. Руки викладені вздовж тулуба, кисті — на тазу та ногах. Скелет зберігся в анатомічному порядку, із деяким зміщенням в ногах, внаслідок просідання до ями поховання 8 (рис.67).

Слідів підстилки та знахідок не виявлено. Лише на кістках черепа та у верхній частині скелету похованого виявлені рештки фарби чорного кольору, вірогідно, від фарбування головного убору чи одягу.

Поховання належить до групи *катакомбних* захоронень кургану, що мають риси *інгульської* катакомбної культури.

Поховання 25 (*культури багатоваликової кераміки, впускне*), впущене у центрі насипу ІІ, в північно-східному секторі кургану, за 3,7 м на північ від репера (кут 359° від УЦ) (рис.4: п.25). Досліджувалося з рівня 0,5 м від УЦ (рис.98:4).

Здійснене у прямокутній в плані ямі, з дещо скругленими кутами, влаштованій до глибини 0,7 м від репера у передматерику. Простежувалися стінки південної частини ями, її північна частина оконтурена за вмістом темно-сірого супіщаного заповнення (рис.98:4).

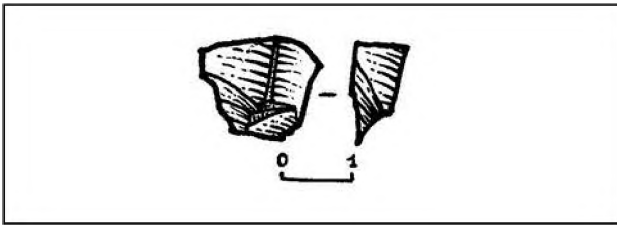

Рис. 101. Курган № 1. Поховання 25.
Відщеп кременю.

Яма мала розміри — 0,80-0,85x1,08 м, була орієнтована за довгою віссю — південь — північ (рис.98:4). Решток дерева від перекриття не виявлено. Заповнення супіщане однорідне, дуже щільне, темно-сірого кольору.

Біля західної стінки ями, вздовж її довгої вісі, знаходилися рештки скелету *чоловіка*, у віці 20-25 років. Він лежав зібгано, на лівому боці, головою на південь. В анатомічному порядку виявлені: розвал черепа, здавлений просіданням заповнення, лицевим відділом на захід, кістки рук та гомілкові кістки ніг. Контури хребетного стовпа, ребер і тазу, а також стегна і стопи ніг були позначені в заповненні скупченнями кісткового тліну (рис.98:4). Це дозволяє реконструювати положення похованого як зібгане лівобічне, з підігнутими ногами, з руками, викладеними перед грудьми до обличчя.

Поховання супроводжувалося окремими знахідками. В ногах виявлений фрагмент стінки ліпного горщика з валиковим, горизонтально розміщеним, візерунком (рис. 102), розміром 2,0x2,3 см. У північно-західному кутку ями знайдені два відщепи сіро-чорного непрозорого кременю, один з яких міг слугувати різак (рис. 101), інший, за розмірами, мав бути мініатюрною скалкою. В заповненні ями трапилися два дрібні перевідкладені уламки стінок ліпних горщиків катакомбного часу.

Поховання 25 перерізало північно-східну частину енеолітичного поховання 4 та частково перекривало південно-західну стінку ранньоенеолітичного поховання 10 (рис.4: пп.4, 10, 25).

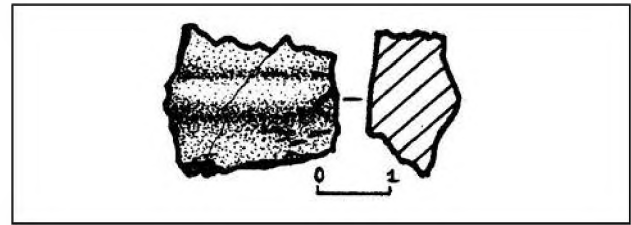

Рис. 102. Курган № 1. Поховання 25.
Фрагмент стінки ліпного горщика.

Захоронення залишене носіями бабинської (*культури багатоваликової кераміки*) культури доби бронзового віку на вершині насипу II дослідженого кургану.

Поховання 26 (*ранньоенеолітичне*), здійснене до спорудження кургану, на місці південно-західної поли первісного насипу, у північно-західному секторі, за 4,2 м на північ — північний захід від репера (кут 352° від УЦ), з рівня поверхні стародавнього похованого ґрунту (рис.4:п.26). Досліджувалося з глибини 0,4 м від УЦ (рис.97:2).

Влаштоване у підпрямокутній, видовженій в плані ямі, зі скругленими кутами, спорудженій на глибині 0,80-0,81 м від репера, у похованому ґрунті та передматеріку. Яма мала розміри — 0,40-0,48 x 1,17 м, була орієнтована за довгою віссю з північного заходу на південний схід (рис.97:2) і, певно, призначалася для поховання дитини. В однорідному коричнево-сірому супіщаному заповненні, з крупинками вохри червоно-коричневого кольору, трапилися поодинокі вуглини. На дні виявлені сліди кісткового тліну, кілька цяточок вохри.

Крім кісткового тліну, решток похованого не виявлено. Південно-східну частину ями перекривало енеолітичне поховання 4, а північно-східний кут — пізньоямне дитяче захоронення 12 (рис.4: пп. 4, 12, 26).

Поховання, вірогідно, належить до групи *ранньоенеолітичних*, здійснених до спорудження первісного насипу кургану.

Деякі результати досліджень кургану на Чирвиному горбі

Внаслідок археологічних досліджень кургану № 1 групи I поблизу с. Дмитрівка – Прядки, на Чирвиному горбі, в адміністративних межах Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської області, досліджено досить виразний поховальний курганий комплекс, що репрезентував своєрідний «зріз» старожитностей від епохи енеоліту до початку розвинутого середньовіччя, тобто, впродовж не менше чотирьох з половиною тисячоліть. Шкода, що стратиграфічні можливості цього кургану були істотно обмежені руйнуванням його насипу у 1960-х рр.

Вперше для мікрорегіону більш-менш масово виявлені рядові ранньо- та пізньоенеолітичні поховальні пам'ятки, які можна попередньо розмежувати на групи комплексів, залишених засухинським, середньостогівським, постмаріупольським та ін. групами населення передстепових просторів мідного віку.

Типовими для пониззя Псла є ямні старожитності. Особливо вирізняється серед інших відкрите у кургані поховання 8, здійснене у глибокій прямокутній, розширеній донизу, ямі. Похована дівчинка не тільки зорієнтована на схід головою, що може розглядатися як свідчення порівняно раннього часу влаштування захоронення, а й мала унікальні для території Полтавщини прикраси браслету з мідного сплаву — разочок намистин, напевне, північнокавказького походження. Подібні знахідки значно частіше трапляються у пізніших катакомбних похованнях. Поєднання обох фактів може вказувати на появу такого комплексу за пізньомідного часу.

Досить репрезентативно в кургані представлені катакомбні старожитності. Один комплекс, — поховання 23, — може бути співставлений з катакомбами донецької катакомбної культури, всі інші (поховання 16, 17 та 24),

— здійснені у випростаному положенні, — мають ознаки іншого культурного утворення, що мало розвиток, можливо, під впливом переселення на лівий берег Дніпра носіїв інгульської катакомбної культури. Цікаво, що майже кожне із названих останніми поховань супроводжувалося спорудженням жертовних ям під насипом кургану, що поступово досипався.

Доволі типовим для мікрорегіону є влаштування біля вершини кургану некрополю зрубного часу. У складі кладовища на Дмитрівському кургані відзначені поховання як дітей, так і дорослих осіб зрілого й старечого віку. Більшість з таких поховань супроводжувалася ліпним посудом, цілі форми якого також наявні у матеріалах досліджень. Всі ці поховання можуть датуватися початковим етапом пізньозрубного періоду.

Вперше для мікрорегіону пониззя Псла виявлено могилу-кенотаф скіфської доби. Подібні знахідки вряди-годи трапляються під час досліджень степових старожитностей, проте в межах Лівобережного Дніпровського терасового лісостепу межиріччя Орелі й Сули такий комплекс виявлений вперше (*Фіалко, 1994, 54 с.*).

Зовсім не очікуваним було відкриття в полі кургану дитячого некрополю угорських переселенців до степів Поорілля, Поворскля й пониззя Псла. Дослідження трьох могил із досить виразними предметами поховального інвентаря, характерного більше для території переселенців-угрів у Придунайських степах X ст., впевнює у правомірності раніше висловленого припущення, що межиріччя Леведії, де на кілька років знайшли місце більш-менш безтурботного проживання мадяри, на шляху у пошуку «нової батьківщини», могло знаходитися і між Самарою, Оріллям та Пслом,

в їх пониззях у Середньому Подніпров'ї (*Приймак, Супруненко, 1994, с.81-85; Супруненко, Маєвська, 2007, с.43-44*), звідки через переправи в гирлі Орелі, Ворскли, Псла та вище — в районі Градизька, утри дісталися Правобережжя і Києва, на шляху до Паннонських степів, що відбулося на рубежі IX-X ст.

Безперечно, виявлені комплекси дитячих поховань, що належать до числа найпізніших серед старожитностей утрів в Україні, значно розширюють обсяг корисної наукової інформації про перебування на Лівобережжі Дніпра мадярських племен, їх матеріальну культуру та особливості вжиткового мистецтва за доби розвинутого середньовіччя.

Нагадаємо, що виявлена поховальна пам'ятка є вже третьою на Полтавщині за останню

чверть століття. Всі вони введені до наукового обігу саме полтавськими археологами (*Супруненко, 1994, с.81-85; Старожитності Кременчука, 2004, с.108-109; Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с.32, 69; Пуголов, 2006, с.106-107*).

Отже, охоронними дослідженнями кургану на Чирвиному горбі отримані важливі матеріали щодо вивчення обрядів поховання на Лівобережжі Дніпра різних епох та нові датовані археологічні джерела з найдавнішого минулого території Дніпровського Лівобережжя, Середнього Подніпров'я та Полтавщини зокрема.

На завершення, висловлюємо щиру вдячність канд. іст. наук О.В.Комару за сприяння у підготовці видання.

Давньоугорські знахідки на Полтавщині

Зважаючи на відкриття у Дмитрівському кургані на Чирвиному горбі дитячого некрополю угрів рубежу IX–X ст., нагадаємо відомості про ще дві знахідки матеріалів з мадярських поховань на південному заході Полтавщини, за 50–70 км на північний захід та південний схід від пониззя Псла. До певної міри особисто причетним до вивчення умов їх виявлення був автор дослідження. Деякі факти щодо відкриття цих комплексів оприлюднюються друком вперше.

Так, влітку 1985 р. поблизу *с. Твердохліби* Дашківської сільської ради Кобеляцького району, під час меліоративних робіт, випадково виявлене поховання кочівника (*Супруненко, 1987, с.418*). Воно містилося у невеликому розораному кургані, зведеному племенами ямної культурно-історичної спільноти (*Кулатова, Супруненко, 1985-зв., арк.22-23*). Курган знаходився за 1,5 км на північний схід від села, на розораному підвищенні вододільного плато рр. Ворскла та Оріль, фактично, у пониззі першої ріки (*Приймак, Супруненко, 1994, с.81*).

Він мав діаметр близько 18х20 м, висоту – не більше 0,4 м, входив до складу невеликої групи з трьох розораних насипів висотою 0,4–0,6 м, розташованих на пануючому підвищенні, вірогідно, край давнього суходільного шляху вздовж лівого берега Ворскли – від Переволочинської переправи до Середнього і Верхнього Поворскля та відгалужень-доріг вздовж Коломака і Мерли в бік Муравського шляху.

Меліоративними роботами навесні 1985 р. насип кургану був перетнутий вузькою траншеєю для подачі на поля води, під час прокладання якої механізатори зачепили два поховання. Перше з них – мадярське – було розчищене робітниками, друге – ямне – зрите ними ж у пошуках імовірних дорогоцінностей.

Певні відомості про комплекси зібрані шляхом опитування механізаторів та отримані в ході огляду місця знахідки (*Кулатова, Супруненко, 1985-зв., арк.22*).

Впускне поховання 1 було здійснене у центрі кургану, на глибині близько 1,2 м від рівня розораної поверхні насипу, у підпрямкутній ямі, розміром близько 0,7х2,2 м, зорієнтованій у широтному напрямку. Похований, вірогідно, чоловік зрілого віку, з огляду на кілька уламків кісток від зводу масивного черепа, що трапилися на поверхні поряд із місцем знахідки, лежав випростано на спині, головою на захід, руки покладені витягнуто вздовж тулуба, кистями долонями донизу. В ногах знаходився череп і кілька кісток ніг коня. Принаймні, за обстежень знайдені уламки черепа, зуби та фрагменти стегнової кістки тварини. Слідів гробовища і перекриття могили не виявлено.

Похований супроводжувався досить виразним інвентарем, частина якого вціліла. Так, над тазовими кістками виявлені 12 срібних позолочених бляшок поясного набору, наконечник ременю із зооморфним сюжетом. З цих речей до рук археологів потрапили лише 5 предметів.

В ногах виявлені дрібні срібні бляшки із позолотою від ременів взуття (відповідно, 4 та 6), а також наконечник ремінця. З них вціліли чотири бляшки та наконечник. Інші срібні речі були знищені під час опускання в азотну кислоту, з метою перевірки молодими людьми належності металу до золота чи його сплавів. Вірогідно, певну частину прикрас меліоратори не знайшли під час перегляду ґрунту у траншеї та поховальній ямі. Одну з бляшок та уламки штифтів іншої було знайдено при огляді місця знахідки у поверхневому розораному шарі.

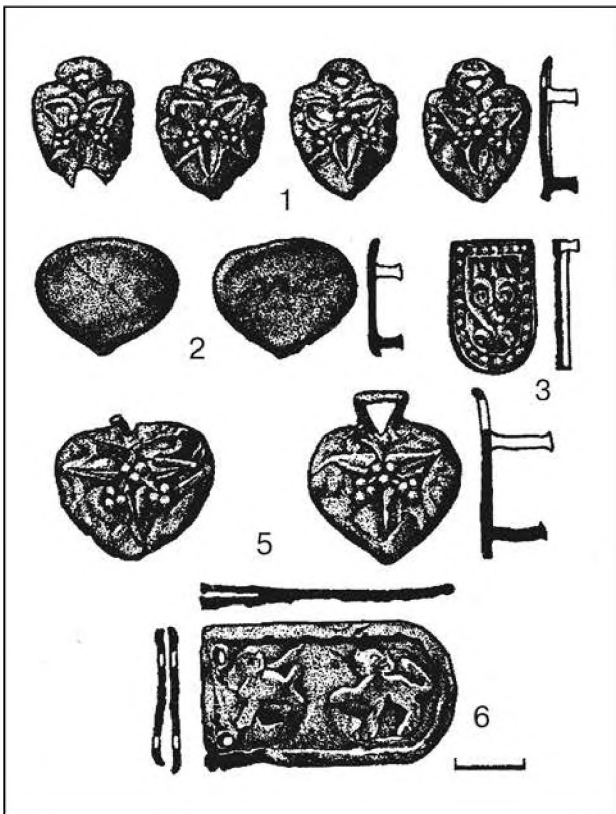

Рис. 103. Твердохліби, с., курган № 1. Поховання 1. Деталі поясного набору та прикраси ременів взуття. Срібло, позолота.

Крім того, поряд зі скелетом похованого виявлені: справа — кілька залізних наконечників стріл, розташованих вістрями до кісток стоп ніг, а також з протилежного боку, — розвал залізного палаша — прямого однолезового клинка, довжиною 55-65 см. Всі ці речі втрачені. Під час аматорських розкопок, імовірно, знайдені й інші предмети, відомості про які не були повідомлені відкривачами комплексу. За розповідями жителів с.Світлогірське, завідувача місцевого громадського музею історії села, де мешкали механізатори, останні «здали в лом» золоті сережки, залишки якоїсь золотої прикраси, розламали позолочену срібну пряжку, а до місцевої школи принесли уламки залізних деталей вузди, черешки стріл...

Під час обстеження місця знахідки через місяць та у робітників нами зібрано 10 предметів зі складу інвентаря поховання, на кургані виявлені уламки кісток людини, зуби та фрагменти кісток коня. У червні меліоративні траншеї вже були загорнуті, а на рештках кургану здійснювалися посіви «особливо цінних»

сортів іноземної кукурудзи. Отже, відкриття поховання у Твердохлібах виявилось типовим випадком аматорського руйнування, характерним для більшості багатих угорських комплексів у Подніпров'ї.

Знахідки. Предмети поясного набору зі срібла, з позолотою.

1. Неорнаментовані литі *бляшки* серцеподібної форми, з трьома штифтами для закріплення їх на поясі (рис.103: 2). Таких бляшок налічувалося 10, збереглося 2, в т.ч. одна розламана навпіл. Виготовлені в різних формах. На їх добре заполірованій поверхні місцями помітні сліди тонкого шару позолоти. Висота — 2,00 см, ширина — 2,45 см (рис.104). Висота штифтів — 0,5-0,6 см, діаметр — 0,20-0,25 см (рис.103:2).

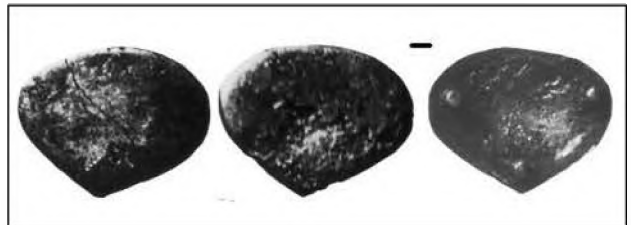

Рис.104. Твердохліби, с., курган № 1. Поховання 1. Бляшки. Срібло, позолота. В натуральну величину.

2. *Бляшки* серцеподібної, підокруглої форми, литі, з трикутною петлею-прорізом зверху, прикрашені стилізованим рельєфним трилисником із пагоном і трьома зображеннями строєних дрібних ягідок (рис.103:4). 2 од. Бляшки також відлиті в різних формах. Добре відполірована поверхня прикрас зберігає сліди позолоти. Висота — 2,70 см, ширина — 2,65 см (рис.105). Висота штифтів — 0,7-1,1 см, діаметр — 0,25-0,27 см (рис.103:4).

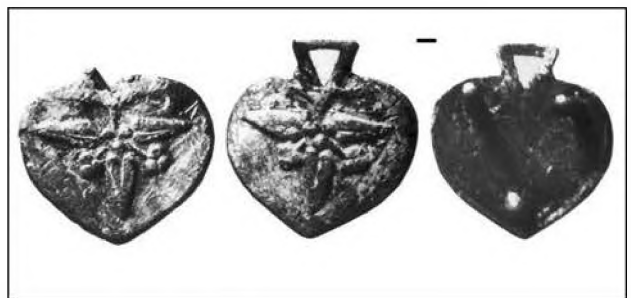

Рис. 105. Твердохліби, с., курган № 1. Поховання 1. Бляшки. Срібло, позолота. Зменшено в 1,2 рази.

3. **Наконечник ремеша** з профільним зображенням на лицьовому боці фігурок гірського козла і звернутого до нього хижака родини кошачих (барс-?), з піднятою правою лапою (рис. 103:5). Композиція оточена рельєфним, ледь хвилястим картушем зовнішнього бортика. Зворотній бік наконечника плоский, із зовнішнім бордюром, неорнаментований (рис.107).

Наконечник має два наскрізних просвердлених отвори для закріплення на ремеші, діаметром 0,17 см, в яких під час виявлення стирчали розклепані шматочки корозованого срібного дроту. Під фігуркою козла наявний давній наскрізний отвір від удару гострим предметом. Довжина — 3,8 см, ширина — 2,1 см, товщина — 0,2-0,4 см (рис.103:5). На виробі були сліди позолоти.

Рис. 107. Твердохліби, с., курган № 1. Поховання 1. Наконечник ремеша. Срібло, позолота. Зменшено в 1,1 рази.

Прикраси ремешів взуття зі срібла, з позолотою.

4. **Бляшки** у вигляді стилізованого геральдичного щита, якому надані скруглені, «серцеподібні» обриси, литі, візерунок карбований, з невеликою петелькою-прорізом зверху, прикрашені рельєфним трилисником з широким листям, трьома зображеннями строєних

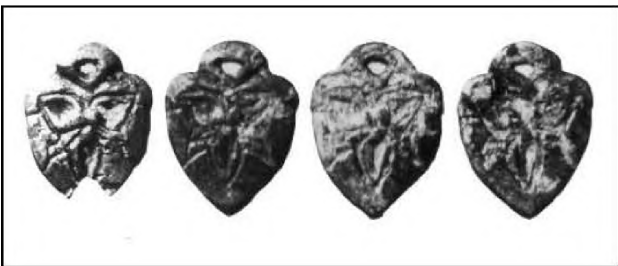

Рис. 108. Твердохліби, с., курган № 1. Поховання 1. Бляшки. Срібло, позолота. Зменшено в 1,1 рази.

дрібних ягідок, центральна група з яких більша за розмірами (рис.103:1). У похованні їх виявлено 10, збереглося — 4 од. Відлиті у не менше, ніж двох різних формах. На відполірованій зовнішній поверхні бляшок, переважно у заглиблених деталях візерунку, збереглися залишки позолоти. Висота — 2,30-2,32 см, ширина — 1,65-1,70 см (рис.108). Висота штифтів — 0,4-0,5 см, діаметр — 0,20-0,24 см.

5. **Наконечник ремеша** — накладка у вигляді геральдичного щита, прикрашена по зовнішньому контуру рядом маленьких «перлинок»-крапочок та рельєфним тонким бортиком, у центрі — в тонкому картуші, — рослинний орнамент у вигляді стилізованої пальмети, пелюстки якої передані тонкими лініями, з волютоподібними завершеннями (рис.103:3). 1 од. Вірогідно, мав аналог серед прикрас ремешів протилежної ноги, який вірачений. Центральна заглиблена частина зберегла шар тонкої позолоти (рис.109). Зверху, зі зворотного боку, наконечник має два невисокі штифти для закріплення на ремеші, висотою 0,25 см і діаметром 0,20 см. Довжина наконечника — 1,95 см, ширина — 1,20 см (рис.109).

Бляшки кріпилися до поясу за допомогою штифтів, що мали у перетині круглу форму. На ремешах кріплення прикрас здійснювалося за допомогою невеликих квадратних шайбочок з міді та срібла, розміром 0,3x0,4 та 0,4x0,4 см, надітих на штифти перед розклепуванням. Останні були надто окисленими і втрачені під час реставрації.

Всі збережені прикраси литі, з наступною обробкою поверхні виробів та доводкою деталей зображень гострим ювелірним інструментом. Матеріал виготовлення бляшок — срібло 500-700°, накладчастого наконечника

Рис. 109. Твердохліби, с., курган № 1. Поховання 1. Наконечник ремеша. Срібло, позолота. Збільшення в 1,2 рази.

ремінця — срібло 875°, наконечника із зооморфним візерунком — фактично, білон — срібний сплав — 400°.

Неповна збереженість інвентаря поховання і мінімум інформації про умови знахідки зменшують інформативні можливості цього комплексу. Та все ж характерні деталі поховального обряду і досить виразні прикраси дозволяють віднести поховання до кола угорських старожитностей епохи «набуття батьківщини».

Перш за все, це серцеподібні бляшки з петлею-прорізом та орнаментом у вигляді трилисника, зі строєними ягідками. Аналогічна бляшка походить з поховання 2 першого Хусайнівського кургану в Башкирії (*Мажитов, 1981, с.41, рис.20:3*). Подібні вироби, хоча і з дещо іншим оформленням петель та орнаментациєю, відомі за матеріалами Больше-Тіганського могильника у Середньому Поволжжі (*Халикова, 1976, с.162, рис.3:2, 22*). Серед прикрас з комплексів цієї пам'ятки досить часто трапляються орнаментальні мотиви, подібні до візерунку бляшок з Твердохлібів (*Там же, с.163, рис.4:7, 21; 5:5*). Серцеподібні бляшки з гладкою поверхнею відомі в дитячому похованні 3 Суботицького могильника в Поінгуллі. Останні, правда, вирізані з тонкого листового срібла (*Бокій, Плетнева, 1988, с.109, рис.7:4*), тоді як публіковані — литі. Продовженням розвитку подібної поясної гарнітури, за формою, зокрема, петельчастих серцеподібних бляшок, є литі прикраси поясного набору зі зруйнованого поховання, виявлені на схилі городища Кудеярової гори на Курщині (*Енуков, 2005, с.264, 266, рис.55:1-5*), сюжетні паралелі візерунку яких належать вже іншій традиції — дружинних некрополів Пньоздова та ін. міських центрів молодої Давньоруської держави (*Алешковський, 1960, с.88-90; Ениосова, Мурашова, 1998, рис.7; Ширинський, 1999, рис.29:І-ІІІ*) і характерні для середини — другої половини X ст.

Поясені наконечники з поховання у Твердохлібах, за формою, близькі до розповсюджених серед старожитностей степової зони Східної Європи VIII-X ст. (*Комар, 1999, с.116, табл.1*), проте не мають точних анало-

гій в орнаментациї. Пальметковий візерунок на поясних прикрасах, на думку І.А.Баранова, у процесі стилізації та ускладнення, набув поширення, переважно, у Поволзько-Приуральському регіоні, а етапи проникнення поясного набору з такою орнаментациєю хронологічно співпадають з міграцією угорських племен з Південного Приуралля і Середнього Поволжжя до Центральної Європи (*Баранов, 1990, с.80*). Інший наконечник із зображенням тварин, — близький за сюжетом аналогічному за призначенням виробу з Железницького (Зарайського) скарбу (*Рыбаков, 1948, с.148, рис.14*). Сюжетні сцени із зображеннями тварин більш поширені на мадярських пам'ятках Угорщини, хоча О.А.Халікова відзначає переважання для Больше-Тіганського могильника орнаменту із фантастичними тваринами (*Халикова, 1976, с.171, рис.12*).

Варто відзначити, що випуклий бордюр по краю наконечника, який здебільшого складався з овальних і круглих чарунок, на виробі з Твердохлібів, як і на Железницькому, вже втрачений. Хоча на високохудожніх предметах із комплексів навіть X ст. його ремінісценції ще простежуються (*Бокій, Плетнева, 1988, с.107, рис.5:1-6*).

Наведемо деякі міркування щодо датування поховання з Твердохлібів. Поволзькі і приуральські пам'ятки, з яких походять аналогії предметам з Нижнього Поворскля, відносяться до караякупівської культури VIII-X ст. (*Іванов, 1990, с.114-115*). Железницький скарб датується рубежем IX-X ст. (*Шинаков, 1980, с.116*). Для датування необхідно залучити і комплекси, що містять угорські речі, які походять з території Дніпровського Лівобережжя. Крім Суботицького могильника та Железницького скарбу, можна згадати речі зі скарбу на Новотроїцькому городищі (квадрат III₂) (*Лянушкін, 1958, с.27-29, рис.15, табл.ХСІІ:1-14*). Серед арабських монет, салтівських і слов'янських прикрас у складі скарбу знаходилася накладка-триїник до вузди, а також дві потрійні бляшки з пустотілих напівсфер. Останні нагадують бляшку з кургану 1 Ямапі-Тауських курганів (*Мажитов, 1981, с.32, рис.13:1*), хоча мають й інші аналогії, в тому числі — з Пе-

ресопницького могильника (*Ляпушкин, 1958, с.28-29*), що датується О.П.Моцею X-XII ст. (*Моця, 1990, с.114, табл. 1:51*).

Накладка-трійник має достатньо аналогій серед давньоугорських старожитностей Приуралля (*Мажитов, 1981, рис.13, 15, 17, 20, 29, 31, 34*), де вважається етноіндикатором матеріальної культури населення Південного Уралу і Приуралля VIII-IX ст. (*Іванов, 1990, с.112*). Усі перераховані комплекси взаємопов'язані між собою: Железницький та Новотроїцький скарби містять у своєму складі аналогічні салтівські сережки з привіскою грушоподібної форми (*Рыбаков, 1948, с.104, рис.14*); Новотроїцький скарб і поховання 1 Суботицького могильника також мають подібні салтівські сережки (остання більш пізня, у порівнянні з першою) (*Бокий, Плетнева, 1988, с.100, 112, рис.1:3*); про схожість Суботицьких і Твердохлібівських бляшок, Железницького і публікованого наконечників мова йшла вище. Аналізуючи взаємозв'язки речей даних комплексів, беручи до уваги їх датування, комплекс з Твердохлібів можна віднести до часу між серединою та кінцем IX ст. Скоріше за все, він є пам'яткою останньої чверті IX ст., і займає найбільш ранню, на наш погляд, хронологічне положення серед угорських старожитностей Полтавщини.

Інша знахідка трапилася у безпосередній близькості від Дніпра, точніше, Кременчуцького водосховища, на Шушвалівському острові у 1992 р. Вона пов'язана з комплексами одного чи двох, зруйнованих розмивом берегової лінії поховань у південно-західній частині цього мисоподібного останця другої тераси лівого берега р.Дніпро, який перетворився на острів. Він розташований поблизу *с.Шушвалівка* Глобинського району Полтавської обл., неподалік від колишнього устя Сули. Вприбережній смузі під високим берегом, можливо, на місці зруйнованого водосховищем кургану, збирачами, свого часу керованими антикваром В.Л.Тараненком, виявлені прикраси кінської вузди та поясного набору, які на сьогодні зберігаються у фондах Кременчуцького краєзнавчого музею (*Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с. 32, 57, 69*). Ці

предмети були придбані музеєм, практично, без сповіщення умов знахідки. Виходячи із цього, варто зі значним ступенем недовіри відноситися до відомостей про походження прикрас, окрім, хіба що, пункту їх знаходження.

Таким чином, до музею потрапили шість зразків гарнітури, які «бралися» з розмиву двома групами. Перша з них — це прикраси вузди коня.

1. **Бляшка круглої форми** (рис.110), з рослинним орнаментом — чотирипелюстковою розеткою, яка симетрично вписана у коло. На кутах, утворених пелюстками, розташовані чотири кружечки-ягідки. Описану композицію оточує бордюрий орнамент, утворений овальними випуклими чарунками. Візерунок нанесений шляхом штампування. Зі зворотного боку зберігся негатив розетчастого штампу, що повторював візерунок (рис.110).

У верхній частині прикраси є обламана петля. На внутрішній поверхні — напаяні три штифти для закріплення бляшки на реміні, розміщені у формі рівнобедреного трикутника, вершиною донизу (рис.115:1).

Діаметр виробу становить близько 4,0 см, його товщина — 0,15-0,20 см. Діаметр штифтів — 0,15-0,25 см, висота — 0,3-0,5 см. Прикрасу виготовлено із бронзи, вкрито тонким шаром срібла (рис.110; 115:1).

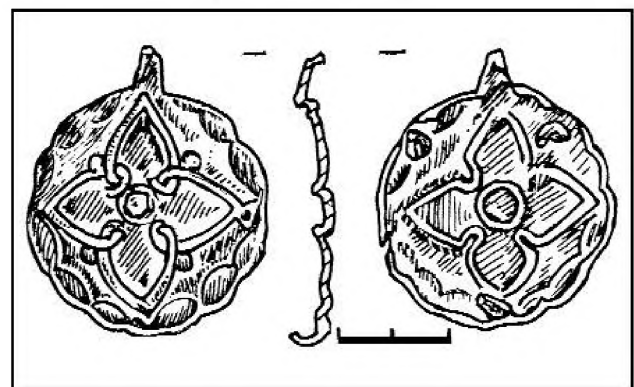

Рис.110. Шушвалівка, с. Бляшка.
Бронза, позолота.

2. **Ремінний наконечник** напівкруглої, ближче до п'ятикутної форми (рис.111), прикрашений, як і описана вище оздоба реміню, рослинним орнаментом. У центрі наконечника розташоване коло, обрамлене крапками, в яке вписана голівка квітки, із загну-

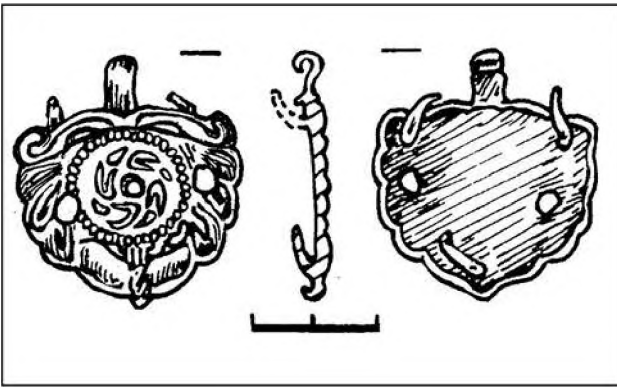

Рис.111. Шушвалівка, с. Ремінний наконечник. Білон, позолота.

тими за годинниковою стрілкою пелюстками, в центрі якої знаходиться кругла „серцевина”. Композицію оточує своєрідний напівкруглий бордюру із пелюсток чи стилізованого листя. На щитку наконечника, посередині, на дещо зміщених рівнях, майже навпроти один одного, розташовані два наскрізних свердлених отвори для закріплення виробу на ремені. У верхній рівній частині наконечника наявна петля, у вигляді залишків скоби, а на внутрішній площині — три загострені штифти — деталі кріплення до шкіри ременю (рис.111; 115:2).

Розміри наконечника становлять близько 2,5х3,0 см, товщина — 0,2-0,3 см; діаметр штифтів в основі — 0,15-0,20 см, їх висота — 0,5-0,6 см (рис.111). Наконечник виготовлений шляхом лиття в однобічній формі з низькопробного срібла, вкритий позолотою, рештки якої місцями збереглися (рис.115:1).

У плані культурно-хронологічної атрибуції оздоб кінської зброї варто зазначити, що описані прикраси цілком співставляювані з колом угорських старожитностей. Підставою для цього є, перш за все, стилістичне оформлення прикрас, а саме наявність випуклого бордюру, характерного для угорського ювелірного мистецтва. Визначальною ознакою є зображення чотиріпелюсткової розетки (*Пуголовок, 2006, с.106-107*). Крім того, ці вироби мають ряд аналогій серед знахідок, що походять з території Угорщини. Так, подібні круглі бляшки виявлені в похованнях Подунав'я поблизу Hajdu-Bihar та Neves, а наконечники ременя знайдені біля Vacs—Kiskun. До речі, на одному з наконечників із Vacs—

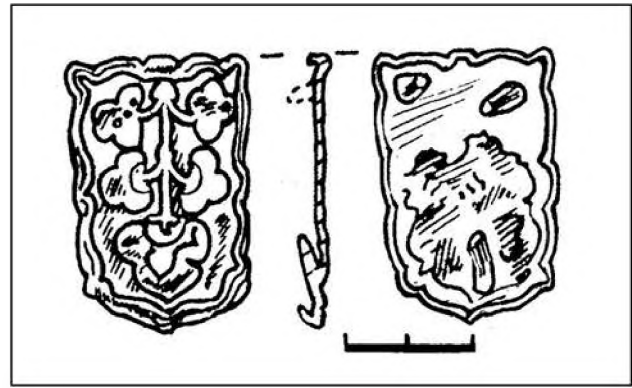

Рис.112. Шушвалівка, с. Наконечник ременя. Білон, посріблення, позолота.

Kiskun також є два свердлені отвори (*The Ancient Hungarians, 1996, p. 213, 328, 413*).

3. Найвиразнішою знахідкою є накладний наконечник, за типом і характером обрамлення візерунку, подібний до зарайського чи твердохлібівського, хоча й виконаний з дотриманням деяких салтських традицій у декорі. Ця багато орнаментована *накладка — наконечник ременю* (*Старожитності, 2004, с.109*), попередньо введена до наукового обігу за прорисовкою через скло (*Там само, рис. 73, кол. табл. вкл. після С.88*). Вузкий рамковий картуш її бордюру має закруглені й загострені на прямих кутах виступи, що утворюють форму, наближену до стилізованого геральдичного щита. По вісі симетрії прикраси, умовно вниз, розташований пагін із п'ятьма квітками, з трьома пелюстками — деталями суцвіття. Нижня найбільша квітка в основі завершує композицію (рис.115:3).

Довжина наконечника — 4,3 см; його ширина — 2,8 см, товщина — 0,25-0,30 см (рис.112). Накладка відлита з білону, вірогідно, у складній формі, зі зворотного боку має вузкий бордюру, аналогічного з лицевим боком типу, та три загнуті штифти, діаметром 0,18-0,21 см і висотою 0,35-0,45 см (рис.115:3). Поверхня прикраси вкривалася шаром високопробного посріблення і позолоти, рештки яких збереглися на рівних ділянках щитка наконечника.

Всі три деталі оздоб ременів (*КрКМ, ІДП, А-1156-1158*), обрамленні чарунково-хвилястим бордюром або схожими елементами візерунку, нібито мають належати до одного комплекту гарнітури ременів. Інші предмети

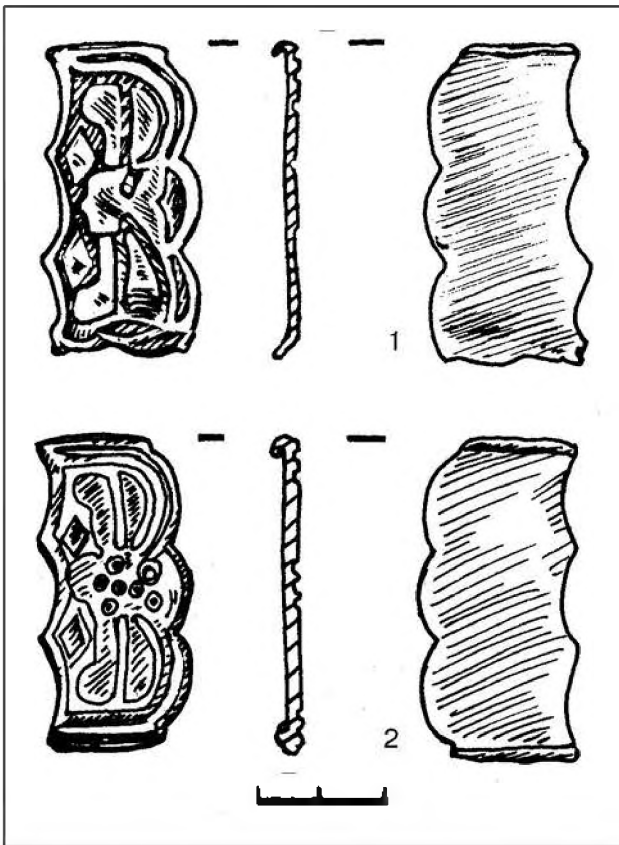

Рис.113. Шушвалівка, с. Поясні накладки.
Срібло.

з Шушвалівки відносяться до числа аксесуарів, напевне, також єдиного поясного набору (КрКМ, ІДП., А-1277-1279). Між іншим, і надходили ці групи артефактів до музею через певний час.

4-5. Дві з них — *накладки на поясний ремінь* підпрямокутної форми, з хвилеподібними вигинами вправо та вліво на довгих краях, прикрашені рельєфним стилізованим рослинно-антропоморфним візерунком, який займає всю лицеву площину прикраси, і відокремлений від країв тонкою рельєфною рамкою, що утворює замкнену в картуші композицію (рис.113). Орнамент, що нагадує розлогі пелюстки квітки, може мати в основі й антропоморфну постать з широко розведеними, видозміненими і піднятими руками, над якою вміщені два ромби (рис. 115: 4-5). Аналогічний сюжет має й друга, відлита в іншій формі, накладка (рис.113:2). Це зображення віднесене Ю.О.Пуголовком (Пуголовок, 2003, с.103) до кола візерунків у формі «лотоса», типологічно об'єднаних Н.А.Фоняковою в групу 1 рослинних мотивів на мета-

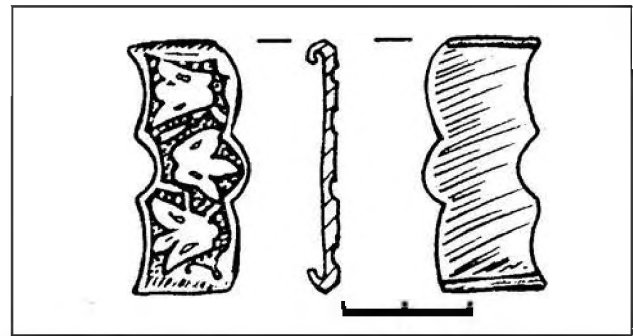

Рис.114. Шушвалівка, с. Поясна накладка.
Срібло.

левій гарнітурі салтово-маяцької культури (Фонякова, 1986, с.37).

Коротші краї накладок незначно загнуті до зворотного боку (на 0,1-0,2 см), утворюючи пази для закріплення на ремені. У першій з прикрас один паз втрачений, у другій — обидва чітко загнуті майже під прямим кутом (рис.113:1-2). На другу накладку посередині нанесені шість давніх неглибоких пуансонних заглибин (дм. 0,15 см), пов'язаних, напевне, з повторним монтажем прикраси на ремені (рис.113:2; 115:5).

Розміри першої накладки: довжина — 3,7 см; ширина — 1,9 см; товщина — 0,3 см; другої: довжина — 4,1 см; ширина — 1,9 см; товщина — 0,3 см (рис.113). Обидві прикраси виготовлені зі срібла (рис.115:4-5).

6. Остання — *накладка на ремінь* підпрямокутної форми, з хвилеподібними вигинами вправо та вліво на довгих краях, орнаментована рельєфним стилізованим рослинним орнаментом з трьох трипелюсткових квіток «лотоса», який займає всю лицеву площину прикраси, і відокремлений від країв тонкою, місцями втраченою, рельєфною рамкою, що утворює замкнену в картуші композицію (рис.114). Дві квітки звернуті вліво, центральна — вправо. Коротші краї виробу загнуті назад, утворюючи пази для закріплення на ремені. На зворотному боці, як і в попередніх прикрас, будь-які зображення відсутні (рис.114; 115:6).

Розміри накладки: довжина — 3,1 см; ширина — 1,3 см; товщина — 0,25 см (рис.114; 115:6). Прикраса відлита зі срібла.

Аналізуючи умови знахідки, стилістичні особливості візерунку прикрас, можна припустити походження описаних вище зразків

гарнітури ременів зі складу інвентаря двох зруйнованих поховань часу перебування угрів у Подніпров'ї. Цілком імовірно, що описані предмети, — прикраси вузди та поясного набору, походили з єдиного комплексу, який поступово руйнувався обвалами берега водосховища і потрапив до смуги розмиву. Саме звідти його речі й вибрали антиквари.

Щодо датування знахідок, то вони можуть бути віднесені до *останньої чверті IX — рубежу IX-X ст.*

Таким чином, описані випадково виявлені поховальні комплекси, належні до кола угорських старожитностей Подніпров'я, засвідчують перебування угорських племен у пониззі Ворскли та Сули, принаймні, до рубежу IX-X ст.

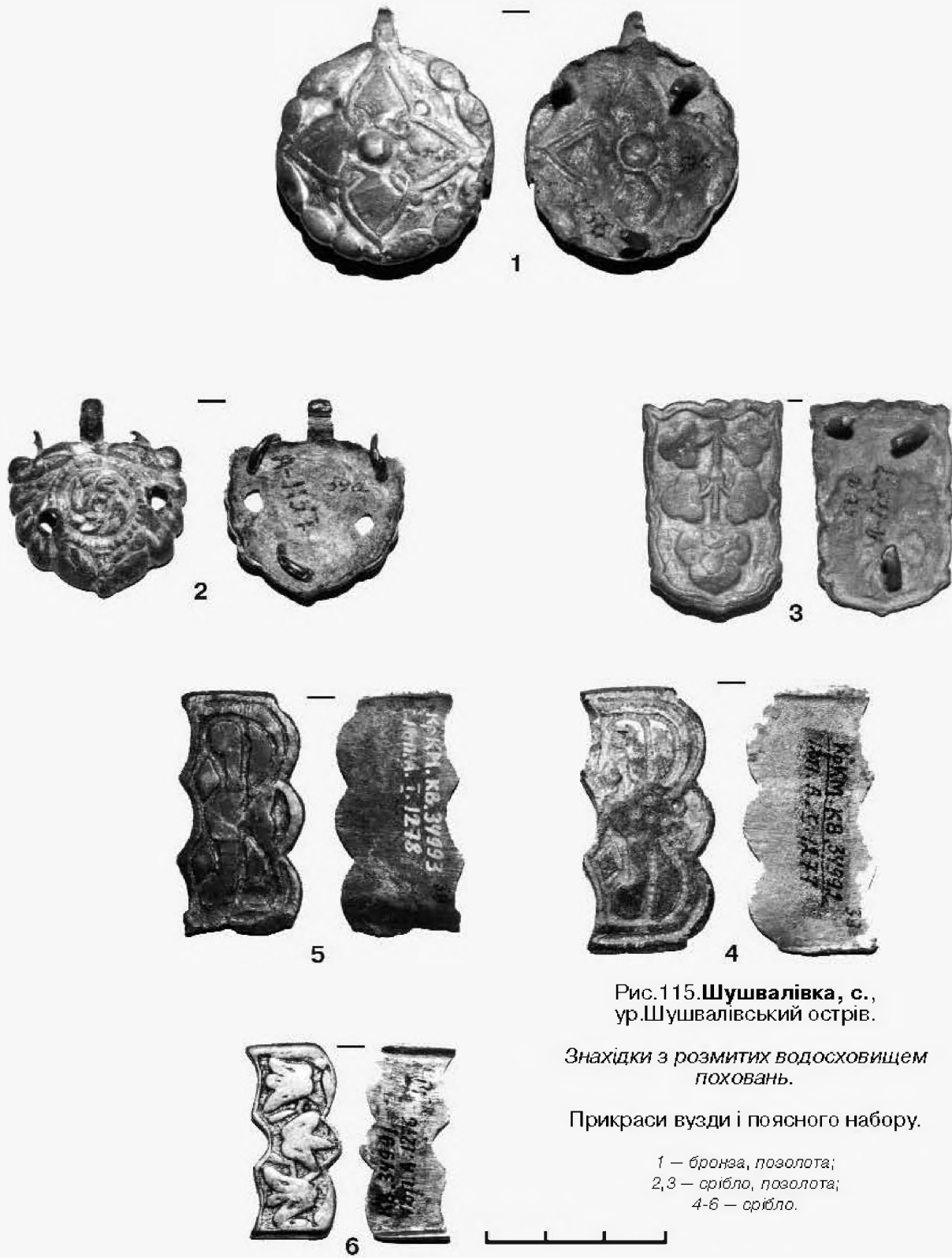

Рис.115.Шушвалівка, с.,
ур.Шушвалівський острів.

*Знахідки з розмитих водосховищем
поховань.*

Прикраси вузди і поясного набору.

- 1 – бронза, позолота;
- 2,3 – срібло, позолота;
- 4-6 – срібло.

Післяслово

У результаті охоронних археологічних досліджень кургану на Чирвиному горбі, неподалік с. Дмитрівка Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської області, досліджено виразну поховальну пам'ятку різних епох — від доби енеоліту до часу середньовіччя. Цей напівзруйнований курган, що містив близько 30 поховань та інших об'єктів під рештками насипу, вирізнявся з-поміж інших наявністю у південно-східній полі унікального для території України в цілому та Дніпровського лісостепового Лівобережжя зокрема некрополю угорського населення кінця IX — рубежу IX-X ст., у складі трьох дитячих поховань (пох. 2, 14 і 15). Комплекс є однією з дуже рідкісних і надзвичайно важливих археологічних знахідок на теренах Середнього Подніпров'я, які засвідчують перебування у Лівобережному Дніпровському терасовому лісостепу — між Орільню та Сулою — давньоугорського напівкохового населення часу "набуття батьківщини".

У дослідженні оприлюднені друком поховальні комплекси, що належали дітям, певно, членам однієї родини, віком від 1 до 12 років, здійснені за аналогічним обрядом і з порівняно одноманітним, проте, досить виразним інвентарем, частина предметів зі складу якого може виступати в ролі етноіндикаторів і має паралелі серед малярських старожитностей Придунайських степів X ст.

На особливу увагу заслуговують залишки золотих накладних деталей до посмертної маски з шовку (пох. 2), поясні набори з подібними залізними ножами у текстильно-шкіряних піхвах, прикрашених срібною фольгою (пох. 2 та 14), характерні сережки з дорогоцінних металів (пох. 2 і 15), бронзові перстень і браслет, плаковані срібною фольгою (пох. 2), залізні наконечники стріл, характерні для кочівників IX-X ст. Серед найвиразніших знахідок — бляшки — прикраси поясу (пох. 2) з

бронзи, вкриті сріблом, у візерунку яких використовуються мотиви трилисника, пагонів та квітки, притаманні давньоугорському мистецтву. Надзвичайно цікавим є факт збереження у відбитках на металі та під срібними виробами решток текстилю від одягу, савану, поясу і піхвів ножів, представлених фрагментами різних типів шовкових, вовняних і рослинного походження тканин.

Аналіз інвентарю, із залученням чималого кола аналогій, дозволяє датувати некрополь кінцем IX — рубежем IX-X ст. У контексті вивчення угорських поховань Дмитрівського кургану долучені знахідки з кількох зруйнованих малярських захоронень у курганах неподалік гирла Ворскли і в пониззі Сули, знайдені за останню чверть століття, — у Твердохлібах Кобеляцького та Шушвалівці Глобинського районів Полтавської області. Наявність цих комплексів поховань чоловіків-воїнів може засвідчувати використання уграми дніпровських переправ у пониззях Ворскли, Пела і Сули з метою просування на Правобережжя Дніпра наприкінці IX ст.

У роботі обстоюється гіпотеза про належність опублікованих поховань представникам однієї з груп давньоугорського населення, котра у кінці IX ст. мігрувала з Лівобережних Дніпровських передстепів між Самарою та Сулою — Леvedії — на Правобережжя, а 898 р. — опинилася під Києвом, дещо пізніше — перемістилася до Східнопаннонських степів в Угорщині. Цілком імовірно, що незначна частина маляр залишилася у Середньому Подніпров'ї, ввійшовши до складу окремих орд печенігів, а в X ст. — могла кочувати на Правобережжі Дніпра та в Поінгуллі. Саме на таку реконструкцію перебігу історичних подій, що позначають угорський "слід" в історії України, можуть наштовхувати знахідки з курганів південного заходу Полтавщини.

Резюме

В ходе охранных археологических раскопок остатков насыпи кургана в ур. Чирвин горб у с.Дмитровка Дмитровского сельского совета г.Комсомольск Полтавской области исследовано 25 погребений и несколько объектов, принадлежащих к эпохам энеолита, раннего и позднего бронзового, раннего железного веков и средневековья (раннеэнеолитические — 3, эпохи позднего энеолита — 5, ямного времени — 2, катакомбные — 5, культуры многовазиковой керамики — 1, срубные — 4, начала раннего железного века — 1, скифское — 1, мадьярские — 3, а также 2 ямы катакомбного и 1 скифского времени).

Впервые для микрорегиона массово выявлены рядовые ранне- и позднеэнеолитические погребальные памятники, сконцентрированные в пределах одной насыпи. Типичными для низовий Псла являются и ямные древности. Выделяется позднеямное погребение 8, осуществлённое в глубокой яме с восточной ориентацией, где были обнаружены останки девочки 5-6 лет, а среди погребального инвентаря — уникальные для территории Полтавщины украшения запястья руки — бисерные бронзовые бусины, видимо, северокавказского происхождения. Довольно репрезентативно в кургане представлены и катакомбные погребения. Три из них, осуществлённые в вытянутом положении на спине, принадлежат носителям ингульской катакомбной культуры. Одно из таких захоронений (п.17), сопровождавшееся каменным оселком и обломками раковины, может рассматриваться как погребальный комплекс, принадлежащий ремесленнику.

Довольно типичным для микрорегиона и Полтавщины в целом является устройство у вершины кургана небольшого некрополя населения срубной культурно-исторической общности. В составе кладбища на Дмитровском кургане выявлены погребения не только детей, но и людей зрелого и старческого возраста. Большинство из этих захоронений сопровождалось лепной посудой, изделиями из кремня. Некрополь принадлежал носителям бережновско-маевской срубной культуры.

Впервые для бассейна Нижнего Псла раскопками выявлено погребение-кенотаф скифской эпохи, со ступенчатым входом, видимо, конца V-IV вв. до н.э.

Ярким открытием стал небольшой некрополь представителей древневенгерского населения, обнаруженный в юго-восточной поле кургана. Он сос-

тоял из трёх грунтовых могил детей, в возрасте от 1 до 12 лет, погребённых по одинаковому обряду, с инвентарём, имеющим параллели среди древностей Придунайских степей X в.

Среди находок выделяются накладные детали посмертной маски из золотой фольги (п.2); железные ножи в текстильно-кожаных ножнах, украшенные тонкой серебрянной полосой (пп. 2 и 14), характерные серьги из драгоценных металлов (пп. 2 и 15), бронзовые перстень и браслет, плакированные серебром (п.2), железные наконечники стрел кочевников IX-X вв. Наиболее выразительны бронзовые бляшки — украшения пояса (п.2), покрытые серебром, в орнаменте которых использовались мотивы трилистника и цветка, характерные для древневенгерского искусства. Интересен факт сохранности на металле и под серебрянными изделиями остатков текстиля, в т.ч. савана, пояса и ножен, представленных фрагментами разных типов шелковых, шерстяных и растительного происхождения тканей, в т.ч. шелка китайского производства. Анализ инвентаря, учитывая имеющиеся аналогии, позволяет датировать некрополь концом IX — рубежом IX-X вв.

В контексте изучения мадьярских захоронений Дмитровского кургана привлекаются находки из разрушенных венгерских погребений устья Ворсклы и низовий Сулы, выявленных в конце XX ст. (с.Твердохлебы Кобелякского и с.Шушваловка Глобинского районов Полтавской области). Наличие таких комплексов погребений мужчин-воинов может свидетельствовать об использовании уграми днепровских переправ в устьях Ворсклы, Псла и Сулы с целью продвижения на Правобережье Днепра в конце IX в.

Аргументируется гипотеза о принадлежности публикуемых погребений представителям одной из групп венгерского населения, а именно той, которая в конце IX в. мигрировала с Левобережных Днепровских предстепей междуречья Самары и Сулы — Левелии — на Правобережье Днепра, а в 898 г. — оказалась у Киева, и позже — переселилась в Восточнопаннонские степи. Вполне возможно, что незначительная часть мадьяр осталась в Среднем Поднепровье, войдя в состав отдельных орд печенегов, а в X в. — могла кочевать на Правобережье Днепра и в Поингулье. Об этом, видимо, могут свидетельствовать и находки из курганов юго-западной части Полтавской области.

Література та джерела

Алешковський М.Х. Курганы русских дружинников XI-XIII вв. // СА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1960. — № 1. — С.70-90.

Артамонов М.И. История хазар. — Ленинград: Изд-во ГЭ, 1962. — 522 с.

Багрянородный Константин. Об управлении империей / Под ред. Литаврина Г.Г., Новосельцева А.П. — Москва: Наука, 1989. — 493, 3 с.

Берестнев С.И. Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс до н.э.). — Харьков: ПФ Амет, 2001. — 264 с.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Середньовічна історія Полтавщини (V — перша половина XVI ст.): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2004. — 200, 4 с.

Бокій Н.М., Плетієва С.А. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула // СА. — Москва: Наука, 1988. — № 2. — С.99-115.

Братченко С.Н., Шапошникова О.Г. Катакомбная культурно-историческая область // Археология Украинской ССР: В 3-х т. — Киев: Наук. думка, 1985. — Т.1. — С.403-419.

Вангородская О.Г., Санжаров С.Н. Погребения донецкой катакомбной культуры Николаевского могильника с украшениями // Катакомбные культуры Северного Причерноморья: Источники. Проблемы. Исследования. — Киев, 1991. — С.214-234.

Генниг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. — Москва: Изд-во АН СССР, 1964. — 286 с.

Давидан О.И. Ткани Старой Ладogi // АС ГЭ. — Ленинград: Аврора, 1981. — Вып. 22. — С.100-113.

Данилевский Н.Я., Грот К.Я. Заметки "О пути мадьяр с Урала в Лебедию" // Изв. Русского географ. об-ва. — Санкт-Петербург, 1883. — Т.19. — С.220-246.

Діденко Надія. Поблизу Комсомольська археологи знайшли унікальний курган... // Вечірня Полтава. — м.Полтава. — 2007. — 7 червня. — №23 (745). — С.1: фотоколлаж.

Ейсмонт Володимир. Археологічні розкопки поблизу Кременчука принесли чергову наукову сенсацію // Автограф. — м.Кременчук. — 2007. — 7 червня. — № 23 (319). — С.5: 5 кол. фото. — Аннонс на С.1.

Ениосова Н.В., Мурашова В.В. Технология произ-

водства гнёздовской ременной гарнитуры // Археологический сборник: Тр. ГИМ. — Москва: изд. ГИМ, 1998. — Вып.98.

Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей / Курский край, сер. в 20-ти т. — Курск: Учитель, 2005. — Т.III. — 352 с.

Иванов В.А. О характере воздействия ранних волжских болгар с уграми Южного Урала и Приуралья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. — Казань, 1990. — С.109-115.

Иванов В.А. Урало-волжская часть пути мадьяр на запад // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. — Самара: изд. СОКМ, 1996. — С.192-198.

Казakov Е.П. О назначении погребальных лицевых покрытий Танкеевского могильника // Уч. зап. Перм. ГУ: Тр. Камской археологической экспедиции. — Казань, 1968. — № 191. — С.230-239.

Каминская Н.М. История костюма. — Москва: Легкая индустрия, 1977. — 356 с.

Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области // Археологический альманах. — Донецк: ДОКМ, 1993. — № 1. — 237 с.

Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1984. — 116 с.

Ковалева И.Ф., Волокбой С.С. Срубные курганные могильники Нижнего Приорелья // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1978. — Вып.2. — С.32-45.

Ковалева И.Ф., Мухомад С.Е., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // Проблемы археологии Поднепровья. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. — С.4-62.

Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Андросов А. Срубные курганные могильники Среднего Присамарья // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1979. — Вып.3. — С.25-44.

Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Чернявская Н.В., Христан А.М. Раскопки курганных могильников бронзового века Среднего Приорелья // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1981. — С.19-44.

Ковалева И.Ф., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов эпохи бронзы в Правобережном Предстепье // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: ДГУ, 1992. — С.4-46.

Ковалева И.Ф., Шалобудов В.Н., Тесленко Д.Л. Исследование курганов в степном Правобережье Днепра // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. — Вип.1. — С.4-18.

Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // Vita antiqua. — Киев: изд. Киев. ун-та им. Т.Шевченко, 1999. — № 2. — С.111-136.

Комар А.В., Сухобоков О.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. — Київ: Корвін Пресс, 2004. — С.159-173.

Константинов Станіслав. При будівництві «Ворскла-Сталі» розкопали унікальний курган // Кременчуцький телеграф. — м.Кременчук. — 2007. — 7 червня. — № 23 (457). — С.7: 6 фото, в т.ч. кол. — Аннонс на С.1.

Кочубей Александр. Венгерский след в истории Украины // Республика. — г.Киев. — 2007. — 30 октября. — № 43 (110). — С.14.

Крук Виктор. Таємниці степових курганів // Кременчуцька панорама. — м.Кременчук Полтавської обл. — 2007. — № 23 (104). — С.7.

Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) // Катакомбные культуры Северного Причерноморья: Источники. Проблемы. Исследования. — Киев, 1991. — С.5-21.

Кукун Г.Н., Соловьев А.Н., Кобляков А.И. Текстильное материаловедение (волокна и нити). — Москва, Легпромбытиздат, 1989. — 349 с.

Кулатова Г.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки околиць Комсомольська // АЛПУ. — Полтава: Археологія, 2004. — № 1-2. — С.5-46.

Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Отчёт о раскопках и разведках в Поворсклье в 1985 г. (Полтавская область) // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1985/102. — №21886. — 44, 18 арк.

Курилов Александр. Курган 4-го тысячелетия до нашей эры // Вісник Кременчука. — м.Кременчук. — 2007. — 7 червня. — № 23 (1349). — С.1, 17: 9 кол. фото. — Аннонс з 2 кол. фото на обкл.

Леоненко Ю.А. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Кайдащине-2 // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ: вид. Сх-Укр. НУ ім. В.Даля, 2005. — № 4. — С.279-289.

Литвиненко Р.А., Полидович Ю.Б. Курган срубной культуры у с.Ивано-Дарьевка // Археологический альманах. — Донецк: изд. ДОКМ, 2001. — № 10. — С.119-144.

Литонис Руський за Іпатським списком / Перекл. Махновець Леонід. — Київ: Дніпро, 1989. — 592 с.

Лугова Л.М. Ранньозрубні поховання басейну Псла // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.3-13.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. — № 74. — 327 с.

Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала VIII-XII вв. — Москва: Наука, 1981. — 164 с.

Марина З.П. О культурных контактах племен Левобережного Предстепья и Северного Кавказа в энеолите-бронзовом веке // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1999. — Вип.2. — С.70-81.

Марина З.П. Периодизация и хронология погребений ямной культуры в междуречье Орели и Самары // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1978. — Вып.2. — С.55-69.

Марина З.П. Погребения ямной культуры Днепропетровского Левобережного предстепья с изделиями из металла // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. — Вип.1. — С.47-57.

Марина З.П. Энеолит-ранний бронзовый век степного Левобережья Днепра: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1982. — 21 с.

Марина З.П., Феценко Е.Л. Новые погребения маньчжского типа в Днепропетровском Левобережье // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДДУ, 1989. — С.50-61.

Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. — Киев: Шлях, 2005. — 380 с.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв. // САИ. — Москва: Наука, 1966. — Вып.Е 1-36. — 182 с.

Мольнар Эрик. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа // Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. — Budapestini, 1955. — С.115-128.

Москаленко А.Н. Раскопки на Архангельском городище в 1952-1953 гг. // КСИИМК. — Москва-Ленинград, 1956. — Вып.62. — С.84-94.

Москаленко А.Н. Городище Титчиха: Из истории древнерусских поселений на Дону. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1965. — 311 с.

Моця А.П. Погребальные памятники Южно-Русских земель IX-XIII вв. — Киев: Наук. думка, 1990. — 156 с.

Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — Москва: Наука, 1965. — С.355-419.

Оленіч Ольга. Угорські скарби у скіфському кургані // Кремень. — м.Кременчук. — 2007. — 7 червня. — № 23 (1682). — С.1, 4: 6 фото.

Орлов Р.С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X-XI ст. // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1984. — Вип.47. — С.24-44.

Орлов Р.С. Культура кочевників IV-VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. — Киев: Наук. думка, 1985. — С.98-105.

Орлов Р.С., Рассамкин Ю.Я. Новые памятники VI-VII вв. из Приазовья // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — Киев: Наук. думка, 1996. — С.102-116.

Орлов Р.С., Смиленко А.Т. Погребения кочевников и клады эпохи раннего средневековья // Археология Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1986. — Т.3. — С.225-231.

Осипчук Игорь. Находка древних украшений... // Факты и комментарии. — г.Киев. — 2007. — 13 июня. — № 103 (2384). — С.5: 2 фото.

Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунюв Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава: изд. ПКМ, 1985. — 56 с.

Плетнёва С.А. Кочевники Южнорусских степей в эпоху средневековья. IV-XIII века. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 2003. — 248 с.

Плетнёва С.А. Ранние болгары на Волге // Степи Евразии в эпоху средневековья. — Москва: Наука, 1981. — С.77-80.

Полидович Ю.Б. О размещении керамических сосудов в срубных погребениях // Археологический альманах. — Донецк: изд. ДОКМ, 1997. — № 6. — С.163-172.

Полескі Яцек. Кочівники у Середній Європі у V-X столітті // Koczoownicy Ukrainy: Katalog wystawy / Red. Chochorowski Jan. — Katowice: Muzeum Slaskie, 1996. — S.139-159.

Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — Київ, 1987. — № 59. — С.17-36.

Привалова О.Я. Раннесрубный могильник Малый Кут в Северном Приазовье // Археологический альманах. — Донецк: изд. ДОКМ, 2001. — № 10. — С.145-154.

Приймак В.В. Кремационные погребения городища Новотроицкого // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). — Самара: изд. СОИКМ, 1997. — С.48-51.

Приймак В.В. Дискусія щодо ямних поховань за обрядом кремації городища Новотроїцького // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2. — С.93-97.

Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцьке // Археологія. — Київ, 1998. — № 2. — С.93-103.

Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). — Київ-Чернівці: Прут, 2001. — 285 с.

Приходнюк О.М., Чурілова Л.М. Коштовності із с.Коробчине на Дніпропетровщині // Археологія. — Київ, 2001. — № 1. — С.96-105.

Пуголовок Ю.О. Деталі поясного набору доби середньовіччя у збірці Кременчуцького краєзнавчого музею // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2. — С.103-104.

Пуголовок Ю.О. Угорські прикраси вузди з околиць с.Шушвалівка на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2006. — № 2. — С.106-107.

Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. — Київ: Шлях, 2005. — 412 с.

Путешествие в Восточные страны Плана Карпини и Рубрука / Ред., вступ. статья, прим. Шастинной Н. — Москва: Госгеографиздат, 1957. — 270 с.

Ратнер І.Д. Довідник з археології України. Херсонська область. — Київ: Наук. думка, 1984. — 107 с., вкл.

Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — Москва: Изд-во АН СССР, 1948. — 792 с.

Седов В.В. Венгры в Восточной Европе // Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Археология СССР. — Москва: Наука, 1987. — С.236-239.

Сидоров А.С. О витье волокнистых веществ // ИГАИМК. — Ленинград, 1930. — Вып. 5. — Отд. оттиск. — 12 с.

Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — 160, 4 с.

Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження ділянки першої черги землевідводу під спорудження металургійного заводу ВАТ «Воркля-сталь» на землях Дмитрівської сільської ради м.Комсомольська Полтавської області, у травні-червні 2005 р. // НАІА НАНУ, НАЦОДПА. — Ф.е. — Спр.419. — 77 арк.

Супруненко О.Б. З історії вивчення катакомбних старожитностей на Полтавщині // Охорона та дослідження пам'яток археології. — Полтава: Вид-во "Техсервіс", 2006. — С.14-20.

Супруненко А.Б. Кургани Нижнього Поворскля. — Москва-Полтава: Криниця, 1994. — 104 с.

Супруненко О.Б. Кургани поблизу сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пелі / Старожитності околиць Комсомольська, ч.IV. — Київ-Полтава: вид. ІА НАНУ, 2006. — 128 с.

Супруненко О.Б. Кургани поблизу с.Солонці на Нижньому Пслі / Старожитності околиць Комсомольська, ч.У. — Київ-Полтава: Вид-во ПП "Друкарня "Гротеск", ВЦ "Археологія", 2007. — 142 с.

Супруненко А.Б. Работы в бассейне Ворсклы // АО 1985 г. — Москва: Наука, 1987. — С.418.

Супруненко А.Б. Сосуды срубной культуры из окрестностей села Орлик // СА. — Москва: Наука, 1986. — № 4. — С.243-244.

Супруненко О.Б., за участі **Маєвської С.В.**, **Артем'єва А.В.**, **Горбенка С.О.** Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного в низі Псла / Старожитності околиць Комсомольська, :ч.ІІІ. — Київ-Полтава: Археологія, 2006. — 140 с.

Супруненко О.Б., за участю **Маєвської С.В.**, **Шерстюка В.В.** Звіт про дослідження кургану на Чирвиному горбі поблизу с.Дмитрівка біля м.Комсомольськ Полтавської області у 2007 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.475. — 232 арк.

Супруненко О.Б., **Кулатова І.М.**, за участі **Артем'єва А.В.**, **Маєвської С.В.**, **Мироненка К.М.** Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат», поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради та с.Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області у 2003-2004 рр. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2004/20. — Частина перша. — № 27876. — 258 арк.; НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2004/21. — Частина друга. — № 27877. — 158 арк.

Супруненко О.Б., **Кулатова І.М.**, **Гавриленко І.М.** Розвідка на території будівництва металургійного комбінату «Ворскла Сталь» у пониззі Псла // АДУ 2004-2005 рр. — Запоріжжя: Дике поле, 2006. — С.346-348.

Супруненко О.Б., **Кулатова І.М.**, **Мироненко К.М.** Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат», на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області, у липні 2002 і квітні 2003 рр. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2003/2. — № 27 558. — 64 арк.

Супруненко О.Б., **Маєвська С.В.** Даньоугорське поховання в кургані в пониззі Псла // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — №1-2. — С.32-45.

Супруненко А.Б., **Приймак В.В.** Венгерское погребение в кургане у с.Твердохлебы Кобелякского района // Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворсклья. — Москва-Полтава: Криница, 1994. —

Приложение: С.81-85.

Супруненко О.Б., **Телегін Д.Я.**, **Титова О.М.** Из работ экспедиции "Славутич" на Среднем Днестре // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1989. — №2. — С.131-136.

Супруненко О.Б., **Шерстюк В.В.** Нові археологічні дослідження на Кременчуччині. — Київ-Полтава: Археологія, 2006. — 140, VI с.

Супруненко О.Б., **Шерстюк В.В.** Пам'ятки археології території Галешинського родовища залізистих кварцитів на Полтавщині. — Київ-Полтава: Археологія, 2007. — 38, 2 с.

Тесленко Д.Л. Ямные погребения Днепровского Надпорожья и Правобережного Предстепья с металлическими изделиями // Проблемы археологии Поднестров'я. — Дніпропетровск: Вид-во ДДУ, 1998. — Вип.1. — С.27-37.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев: Абрис, 1999. — 200 с.

Тоцев Г.Н., **Ельников М.В.**, **Дровосекова О.В.** Древности Запорожского края. — Запорожье: изд. ЗГУ, 2003. — 124 с.

Унікальні поховання / Інтерв'ю Павлик Лариси // Експрес. — м.Львів. — 2007. — 5-6 червня. — № 80 (3413). — С.3.

Фіалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1994. — 54 с.

Фодор И. К вопросу о погребальном обряде древних венгров // Хронология памятников Южного Урала. — Уфа, 1993. — С.168-175.

Фонякова Н.А. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII-IX вв. // СА. — Москва: Наука, 1986. — № 3. — С.36-47.

Халикова Е.А. Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья // СА. — Москва, 1976. — № 3. — С.141-156.

Хвольсон Д.А. Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Ибн Даста. — Санкт-Петербург, 1869. — 199 с.

Чиркова М.Ю. З історії охорони пам'яток археології на Полтавщині в 20-х рр. ХХ ст // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1998. — № 1-2. — С.121-124.

Чурилова Л.Н. Погребение с серебрянной маской у села Манвеловки на Днепропетровщине // СА. — Москва: Наука, 1986. — № 4. — С.261-266.

Шатошникова О.Г. Ингульская культура // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: ТД XVII конф. Института археологии АН УССР (Ужгород, апрель 1978 г.). — Ужгород, 1978. — С.6-8.

Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — Киев: Наук. думка, 1982. — 160 с.

Шинаков Е.А. Классификация и культурная атрибуция лучевых височных колец // СА. — Москва: Наука, 1980. — № 3. — С.110-127.

Ширинский С.С. Указатель материалов курганов, исследованных В.И.Сизовым у д.Гнёздово в 1881-1901 гг. // Тр. ГИМ: Гнёздовский могильник. Исследования и публикации. — Ч.1: Археологические раскопки 1874-1901 гг. (по материалам ГИМ) / Сер. "Памятники культуры". — Москва: изд. ГИМ, 1999. — Вып. XXXVI.

Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — С.132-149.

Шушарин В.П. Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье // История Венгрии. — Москва: Наука, 1971. — С.87-96.

Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров: Проблемы этнического самосознания. — Москва: Изд-во "Росспен", 1997. — 512 с.

Халикова Е.А. Больше-Тиганский могильник // СА. — Москва: Наука, 1976. — № 2. — С.158-178.

Эрдели И. Венгры на Дону // Маяцкое городище: Тр. советско-болгарско-венгерской экспедиции. — Москва: Наука, 1984. — С.20-25.

Эрдели И. Археология Венгрии VI-XI вв. // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н.э. - I тысячелетие н.э. — Москва: Наука, 1986. — С.111-121; 310-346.

Эрдели И.Ф. Новая концепция интерпретации погребальных памятников древних мадьяр — обретателей родины // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма). — Самара: изд. СОКМ, 2000. — С.141-142.

Dienes I. Honfoglalóinek halottas szokásainak egy-kegorkori elemélör. Über ein aus der ugrischen Zeit stammendes Element der Bestattungssitter der landnehmenden Ungarn // Archaeologiai Hungaricae. — Budapest, 1963. — №90. — S.109-111.

Fettich N. Die Metallkunst der Landneahmen — den Ungarn // Archaeologia Hungarica. — Budapest, 1937. — Bd.XXXI.

Hampel J. Alterthumer des Frühen Mittelalters in Ungarn. — Braunschweig, 1905. — Bd.III.

Nepper Ibolya M. Hajdu-Bihar megye 10-11. századi sírletei. — Budapest-Debrecen, 2002. — R.2.

The Ancient Hungarians: Hungarian National Museum. — Budapest, 1996. — 475 p.

Маєвська С.В.

Дослідження зразків текстилю з поховань давньоугорського часу кургану № 1 на Чирвиному горбі в пониззі Псла

Важливе місце під час вивчення археологічних знахідок займає дослідження органіки з поховань. Це дозволяє не лише по-новому подивитись на досягнення технологій стародавніх народів та краще зрозуміти повсякденне життя людей, а й уточнити певні факти історії, що відомі з інших джерел. Серед органіки досліджених поховань значну частину складають залишки костюму — тобто, текстиль, шкіра, неткані матеріали та органічна фурнітура одягу.

У кургані на Чирвиному горбі неподалік с.Дмитрівка під Комсомольськом в двох давньоугорських дитячих похованнях (2 та 14) виявлені найцікавіші зразки органіки, серед яких — текстиль, шкіра, дерево та їх відбитки на металічних речах зі складу супровідного інвентарю.

У дослідженні залучено 15 зразків тканин, котрі знаходилися у різних місцях поховань і мали різний стан збереженості.

Більшість тканин не зберегли решток фарбників, хоча зразки 3, 4, 9 (тканина 2) мали залишки фарбників відповідно синього чи синьо-зеленого, світло-жовтого та рожевого кольорів. В одному випадку (зразок 4) на нитках (основи та піткання), поверх залишків пігменту світло-жовтого кольору, нанесений відтиск золотистого кольору, з металевим блиском, що не профарбовує нитки під плетінням і має досить чіткі межі. В інших місцях на тканині є сліди окислу металу зеленкуватого кольору, що облущується з текстильної структури лусочками. Якщо другий факт можна пояснити як залишки окислення металу браслету на тканині, то перший — може бути пояснений лише як слід нанесення малюнку на тканину (щось на зразок набійки, розпису і

т.п.) при її виготовленні, або ж під час виготовлення костюму.

Чи були тканини костюмів пофарбованими монохромно, чи ні — встановити неможливо через фрагментарність збережених тканин та малі розміри окремих фрагментів текстилю.

Мікроскопічне дослідження тканин показало, що вони є різними за походженням. Тканини 1 і 2 зразка 1, зразки 3 (лише нитка піткання), 4, 6 (тканина 2), 8, 9 (тканина 1 і 2) з поховання 2 та тканина 1 зразка із наконечника ремінь поховання 14 мають характерний для шовкових волокон золотисто-шовковистий блиск, хоча малі розміри фрагментів не дозволяють визначити вид шовкового волокна (шовк-сирець чи шовк-тусор). Тканини зразків 2, 3, 7 (тканина 1, нитка основи) з поховання 2, тканини 2 та 3 з наконечника ремінь поховання 14 мають всі ознаки шерстяного волокна — восковистий блиск, при спалюванні відчувається запах паленого пера, а вміщений у дим від спалювання лакмусовий папірець вказує на лужну реакцію.

Всі інші тканини є рослинними, за походженням волокна. В окремих випадках на це вказують такі маркери: при спалюванні відчувається запах паленого паперу, а вміщений у дим лакмусовий папірець вказує на кислотну реакцію. Саме це і дозволяє припустити рослинне походження волокон ниток.

Більшість дослідженого текстилю складається з ниток першого порядку. Але цікавим є зразок 1 (тканина 1) з поховання 2, де нитка основи є ниткою другого порядку: вона є шовковою ниткою другого порядку, Z-кручення, складається з двох ниток першого порядку, S-кручення (Сидоров, 1930, 12 с.), з

Таблиця 1. *Прядильні характеристики ниток.*

Зразок	Крок кручення	Порядок кручення
Пох.2, зр. 1, тканина 1	5 об/см	1 – S. 2 – Z.
Пох.2, зр. 1, тканина 2	-	1 – I
Пох.2, зр. 2	24-25 об/см	1 – Z
Пох.2, зр. 3	17 об/см	1 – S
Пох.2, зр. 4	4-5 об/см	1 – Z
Пох.2, зр. 5	2 об/см	1 – S
Пох.2, зр. 6, тканина 1	0,3 об/см	1 – Z
Пох.2, зр. 6, тканина 2	2 об/см	1 – S
Пох.2, зр. 7, тканина 1	3 об/см	1 – Z
Пох.2, зр. 7, тканина 2	2 об/см	1 – S
Пох.2, зр. 8	-	1 – I
Пох.2, зр. 9, тканина 1	-	1 – I
Пох.2, зр. 9, тканина 2	-	1 – I
Пох.14, зр. з уламка стріли, тканина 1	не визначається	1 – S
Пох.14, зр. з уламка стріли, тканина 2	4 об/см	1 – Z
Пох.14, зр. з наконечника ременя, тканина 1	7 об/см	1 – Z
Пох.14, зр. з наконечника ременя, тканина 2	7-8 об/см	1 – Z
Пох.14, зр. з наконечника ременя, тканина 3	7-8 об/см	1 – Z
Пох.14, зр. із взуття	10-12 об/см	1 – Z

кроком кручення приблизно 5 обертів на 1 см, аналогічних нитці піткання. Тонина нитки першого порядку складає лише 0,3 мм, нитка прядена з 50 одиничних шовкових волокон.

Щодо кручення нитки, то воно було найрізноманітнішим (таблиця 1).

Більшість текстильних зразків виконані у техніці простого полотняного переплетення 1 х 1. Але є певні особливості в переплетеннях у тканинах зі зразків 1 (тканина 2) – переплетення складне, "вісімкою" (рис.50), що передбачає використання ткацького верстаку з двома човниками, 6 (тканина 1) – переплетення сатинове 1:3 (ліве) (рис.51), 7 (тканина 2) – рогожка 3х2, 8 – переплетення сатинове 1:5 (ліве) (рис.52), з поховання 2.

За підрахунком ниток основи і піткання у квадратному сантиметрі тканини серед шовкових тканин до першого сорту відносяться 8 зразків з 9 (Давидан, 1981, с.100-113).

Серед особливостей текстилю з поховань, які можуть зацікавити дослідників, – варіант різного фарбування ниток основи і піткання у тканині зразка 3, що повинно було давати ефект "переливу" кольору тканини, особливо помітний при використанні в костюмі ве-

ликої кількості драпіровок та м'яких складок. Подібний ефект відзначається у відомих ліонських шовках XV-XVI ст. (Каминская, 1977, с.44-45), накладена нитка (можливо, шерстяна), тониною 0,7 мм, S-кручення, з кроком кручення – 7 оборотів на 1 см нитки, що переходить через отвір між нитками основи і піткання з одного боку тканини на інший, де зруйнована. Можливо, це є свідченням наявності вишивки та вже відмічених вище особливостей кручення ниток, переплетення основи і піткання, можливого нанесення золотної вибійки чи розпису.

Майже всі тканини у похованнях мають високі гігроскопічні та гігієнічні властивості, середню або низьку усадку, що дозволяло виготовляти з них одяг, який був зручним, відповідним кліматичним особливостям зони Євразійського степу, мало деформувався внаслідок носіння та догляду за ним. Висока здатність окремих тканин до драпірування відноситься, скоріше, до декоративних властивостей одягу з них, як і низька здатність тканин до деформування структури полотна при викроюванні "по косій". Перша властивість дозволяє створювати об'єм в костюмі, а друга

— використовувати кривий крій, краще підганяючи одяг до фігури людини.

Місця виявлення текстилю у похованні 2 дозволяють зробити попереднє припущення про використання цих тканин в різних елементах костюму похованої мадярської дитини.

Зразок 1 (обидві тканини) є залишками сорочки/сорочок (тканини 1 і 2), вдягнених безпосередньо на дитину. Зразок 2, ймовірно, є рештками покривала, яким вкривали дитину безпосередньо в могилі. Зразок 3 може бути рештками тканини, що прикрашала пояс. Зразок 4: є припущення, що це залишки рукава чи манжети рукава сорочки. Рукави повинні були виглядати з-під одягу, тому певним чином декорувалися. Зразок 5: тканина, що вкривала колодочку ножа. Зразок 6: Тканина 1 — залишки текстильної обшивки піхов. Тканина 2 — рештки підкладки піхов

ножа. Зразок 7: Тканина 1 — залишки текстильного шнура, що прикрашав ремінь чи використовувався для підвішування до ременя ножа або ін. деталей поясного набору. Тканина 2 — рештки текстильної прикраси шнура. Зразок 8: залишки покривала — основи посмертної маски, накладеної на обличчя похованої. Зразок 9: можливо, одна й та сама тканина, що може відноситися як до складу костюму дитини, так і до покривала, яким її було вкрито.

Література

Давидан О.И. Ткани Старой Ладого // АСГЭ. — Ленинград: Аврора, 1981. — Вып. 22. — С.100-113.

Каминская Н.М. История костюма. — Москва: Легкая индустрия, 1977. — 358 с.

Сидоров А.С. О витье волокнистых веществ // ИГАИМК. — Ленинград, 1930. — Вып. 5. — Отд. оттиск. — 12 с.

Журавльов О.П.

Визначення кісток тварин, виявлених під час розкопок кургану

1. *Поховання 2.* Угорське, IX-X ст.

Кінь свійський — 1 стегнова кістка — від 1-ї молоді особи.

2. *Поховання 11.* Енеолітичний час.

Не визначено: 1 фрагмент кістки *ссавця*.

3. *Поховання 14.* Угорське, IX-X ст.

Бик свійський — 1 кістка — від 1-ї дорослої особи (стегнова кістка лівої ноги).

4. *Поховання 20* (яма 4). Катакомбний час.

Бик свійський — 1 кістка — від 1-ї дорослої особи, а також розвали хребців бика.

Артем'єв А.В.

Аналіз антропологічних матеріалів, виявлених під час досліджень кургану № 1 на Чирвиному горбі

Загальна характеристика матеріалів, методи дослідження.

Більшість наданих для вивчення антропо-одонтологічних матеріалів зруйнована згубними чинниками природного середовища. Скелети часто анатомічно неповні, дуже фрагментовані. Збереження матеріалів можна класифікувати як погане і дуже погане. Одонтологічні препарати представлені фрагментами, емаль відшарована на більшості органів, коренева система і коронки зубів репрезентовані окремими частинами. Не рідко випадки руйнування анатомічних препаратів пов'язані з молодістю об'єктів дослідження.

Визначення належності окремих частин кістяка тому або іншому відділу скелету традиційними методами було неможливим. Окремі індивіди представлені в аналізі тільки органами жування. Нумерація зубів подається за міжнародною класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я.

У деяких випадках, внаслідок наведених обставин (руйнування кісток), стать, вік похованих не піддається визначенню.

Вимірювання зросту, за отриманими матеріалами, провести не вдалося. Проводилася ідентифікація осіб за ознаками приналежності кісток одному або кільком індивідам, ідентифікація і реставрація зубів.

Детально проаналізовані питання встановлення статі (застосовані описові схеми морфологічних статевих ознак в посткраніальному скелеті, краніумі, зубах (*Дмитренко, Краюшкин, Сапін, 2000, 193 с.*)), віку (використовувалися ознаки зарощення черепних швів, структури внутрішнього і зовнішнього шарів кісток, у деяких випадках застосовувалася шкала стерості зубів (*Пащикова, 1963, 154 с.*)). Принагідно

визначалися патологічні відхилення й особливості розвитку кісткових тканин.

У більшості випадків встановленню статеві, вікової категорії, особливостей фізичного стану об'єктів дослідження допомагав одонтологічний і медичний аналіз зубощелепної системи.

У роботі застосовувався комплекс медичних, антропологічних, власне одонтологічних, судово-криміналістичних методів та методик. Використовувалися маркери ознак кісткового віку. Статеві ознаки читалися в різних відділах скелету й окремих кістках людей (будь-то фаланги пальців або голівки стегнових кісток, ключиці чи зуби) (*Найніс, Лукошевичуте, Гасіте, 1947, с.43-49; Рубежанский, 1978, 93 с.*). Здійснена спроба встановлення етнічної спорідненості за одонтологічним малюнком зубів (*Зубов, 1968, 200 с.; 1973, 204 с.; 1974, 198 с.; Гасюк, Скрипніков, 2001, 88 с.*) людей із кургану №1. Це дозволило дещо розширити коло уявлень про представників стародавнього населення, що вивчалось.

Отримані результати.

Поховання 1 (передскіфський час). Цікавим моментом є той факт, що для аналізу надані тільки зуби дитини, що збереглися. Одонтологічний матеріал складається з фрагментів, емаль відшарувалася на більшості органів.

Після реставрації й ідентифікації органів жування вдалося, за термінами прорізування зубів і формування їхніх коренів, встановити відносно точно вік. За станом зубної системи дитині було 9-10 років.

Поховання 1 належить *дитині*, у віці 9-10 років.

Особливості розвитку, виявлені відхилення від фізіологічної норми. Проведена спроба виділення статевої належності дитини за наяв-

ністю постійних зубів. Такий експеримент потрібно вважати поки що суто умовним, із тієї причини, що одонтологічні органи не закінчили своє повне формування, знаходилися у досить фрагментованому стані (їхня реставрація не дає право сподіватися на точні визначення у цьому зв'язку). Адекватних методів встановлення статі за щільними тканинами зубів, наскільки нам відомо, не існує (*Паши-нян, Тучик, Чернявская, 2002, с.54-60*). Подібний експеримент ще повинен пройти випробування часом.

Опускаючи подробиці порівняльних характеристик, відзначимо, що комплекс описових морфологічних ознак підходить для особи чоловічої статі. Таким чином, у похованні 1 міг бути похований *хлопчик*.

Проведена спроба встановлення одонтологічного блоку — визначення етнічних расових маркерів за зубами постійної зміни індивіда з поховання 1.

Форма вестибулярної поверхні фронтальних зубів — чотирикутної форми. На цю обставину треба звернути особливу увагу. В більшості вивчених нами одонтологічних серій переважала трикутна форма. Винятки склали лише кілька індивідів. Це були чоловіки. Один з них — представник населення періоду пізнього українського середньовіччя, з цвинтаря Свято-Успенського собору в Полтаві (*Артем'єв, 2001, с.150-154*), другий — також чоловік, зі складу контингенту золотоординського населення, що залишило некрополь поблизу с.Волошине під Комсомольськом на Полтавщині (*Супруненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.80*).

Серед ознак, що фіксуються, визначені: лопатоподібність центральних верхніх різців — форма 4. Міжкореневий затік емалі досягає значення 1 бал. Число горбиків нижніх молярів — чотири. Відзначений "У"-подібний малянок нижніх перших молярів.

Не відзначені фени: дистальний гребінь тригоніду і колінчаста складка метаконіду; трикореневі моляри на нижній щелепі, горбик Корабеллі; редукція гіпоконусу.

Окремі ознаки не визначені через відсутність одонтологічних матеріалів: скупченість

зубів (крилоподібна ротація, краудинг), діастеми і тремі, торуси верхньої щелепи і горіхоподібні здуття нижньої щелепи, гіподонтія, загальні розміри молярів.

Інтерпретація виявлених ознак відносна, так як у зіставленнях бере участь лише один індивід передскіфського часу. Особливо відзначимо ознаки, взяті з постійних зубів дитини, що не закінчили свій розвиток.

При спробі вивчення одонтологічної складової вдалося встановити, що таке поєднання ознак характерне для південних європеїдів (показово, відсутність горбика Корабеллі, чотирибугоркові моляри, слабка виразність дистального гребеня тригоніду і колінчастої складки метаконіду) та населення Західної Європи (показова фактична відсутність міжкореневого набряку емалі).

Важливою може виявитися констатація факту відсутності маркерів, що відносяться до "східного" одонтологічного ландшафту.

Патологія та зубне каміння не виявлені.

Поховання 2 (угорське). В антропологічному аналізі знаходився повний фрагментований скелет дитини. У наявності зубощелепний апарат. Руйнування кісткової тканини викликане молодістю об'єкта з поховання.

Оскільки, є молочні і постійні зуби, віковий період життя дитини добре фіксується за термінами формування органів жування і відповідає 8-9 рокам.

Поховання 2 належить *дитині*, у віці 8-9 років.

Особливості розвитку, виявлені відхилення від фізіологічної норми. За морфологічними описовими характеристиками, в принципі, можливо встановити статеву належність індивіда. Проте, такий аналіз вважаємо приблизним, так як постійна дефініція зубів (за якими робляться висновки) не повністю сформувалася (приклад: відсутність сформованого коріння окремих зубів). Проте, вловимі ознаки, не дивлячись на матеріали зі складу супутнього інвентарю (поясний набір), свідчать на користь приналежності кістяка персоні з домінуванням рис жіночої статі.

До особливостей зубощелепної системи потрібно віднести виявлені назубні мінералізовані накладення (зубне каміння) на всіх одонтологічних органах, у вигляді "тонкої смуги" (Артемов, 2002, с.59-65). Карієс не виявлений, проте наявність зубного каміння в такому ранньому віці змушує звернути увагу на цей факт. У цілому, це може свідчити про порушення процесів обміну речовин в організмі дитини.

Суттєвим є визначення одонтологічних етнічних маркерів у цієї дитини. Деякі з фенів цілком встановлюються.

Відзначимо трикутну форму вестибулярної поверхні фронтальної групи одонтологічних органів, а також фени: ступінь лопатоподібності центральних верхніх різців — форма 4. Міжкореневий затік емалі досягає значення — 6 балів. Число горбиків нижніх молярів — чотири. Встановлений "+" ряд нижніх перших молярів.

Із зазначених маркерів, перш за все, різко впадає в очі повний збіг описаних фенів із ознаками, виявленими в одонтологічному блоці іншого поховання 14 (див. нижче), що належить представникам також давньоугорського населення. Потрібно вказати, що маркери, які не зафіксовані одонтологічними зіставленнями, так само абсолютно ідентичні у похованнях 2 і 14 цього ж кургану.

Таким чином, треба констатувати факт одного етнічного походження захоронених у похованнях 2 і 14. Обидва індивіди відносяться до одного одонтологічного ряду. Таке поєднання ознак одонтологічного блоку, за висновком з позицій стоматології, може цілком відповідати обставині *близької спорідненості* похованих.

Деякі ознаки в аналізі неможливо виокремити: скупченість зубів фронтального ряду (різців), діастеми центральних різців верхньої щелепи, тремі, торуси верхньої і горіхоподібні здуття нижньої щелепи, гіподонтія, загальні розміри верхніх і нижніх молярів.

Крім того, враховуючи нечисленність даної групи населення IX-X ст., а також певну неповноцінність расових одонтологічних ознак (діти), треба висловитися на користь то-

го, що встановлені риси морфологічного блоку могли відноситися, фактично, будь-якій етнічній гілці. Швидше за все, подібний аналіз важливий у діагностиці родинних зв'язків похованих. При диференціації етносів він може носити лише умовний характер.

У той же час, таке поєднання ознак (особливо редуковані чотирибугоркові перші та і другі моляри) найбільш типове для європеїдної великої раси. Воно асоціюється більше з північним, або, можливо, південним грацильними одонтологічними типами, у тому числі не виключене і для угро-фінських народів (Чикишева, 2002, с.149-159), до одного з яких, очевидно, і відносяться обидва похованих.

Відзначимо деякі неспівпадіння комплексу ознак одонтології в обстежених дітей IX-X ст. з такими ж у сучасних обських угрів.

Поховання 5 (зрубне). Наданий анатомічно повний скелет дорослої людини, у дрібних фрагментах. І в даному випадку можна вирішувати питання статевої належності і вікової категорії лише з урахуванням наявності зубощелепної системи. Коріння зубів, які легко поєднуються і зіставляються з коронками однойменних зубів, відповідає їх лункам.

Після реставрації і відновлення зубів встановлено, що поховання 5 належало, можливо, *чоловіку*, у віці *50-55 років*.

Деяка міра сумніву відносно приналежності поховання 5 чоловікові викликана тим, що в такому віці дуже високі інволютивні (зворотні) процеси розвитку і процеси старіння. Ознаки належності тій або іншій статі стираються. Традиційно інтерпретація статевої приналежності носить умовний характер і нерідко буває помилковою. Інволютивність можна віднести до морфологічних ознак в зубах, що належать тій чи іншій статі.

Ступінь абразії зубів високий внаслідок природних процесів старіння організму. На жаль, цей факт не дозволяє провести якісні етнічні одонтологічні спостереження.

Поховання 6 (зрубне). В наявності тільки зуби людини. Цей матеріал фрагментований.

Коріння відокремлене від коронок зубів, емаль відшарувалася.

Проте, вдалося визначити відносно точно вік індивіда. За термінами формування кореневої системи, кількості зубів, що прорізалися, абразії, встановлено, що людині, вміщеній до поховання 6, було від 11 до 14 років. В цьому віці трактування статевої належності, за кістками людини, може призвести до неправильних висновків, оскільки ознаки статі, як правило, знівельовані.

Дуже сильна фрагментарність одонтологічних матеріалів, за морфологічними ознаками постійної зміни, не дозволяє зробити, у цьому випадку, висновок про статевий диморфізм.

Таким чином, поховання 6 належить *дитині, у віці 11-14 років*.

Патології в зубах не виявлено.

Поховання 7 (зрубне). Збереження поданих для аналізу матеріалів дуже погане, що не дозволяє встановити приналежність кісток окремому відділу скелету дорослої людини. Вікові параметри та статевий диморфізм не визначався.

Поховання 8 (ямне). Для аналізу наданий зруйнований скелет дитини поганого стану збереження. З придатних для медико-антропологічного аналізу матеріалів проаналізовані тільки зуби.

Вдалося встановити вік, відповідно, — 5-6 років.

Поховання 8 належить *дитині, у віці 5-6 років*.

Особливості розвитку, виявлені відхилення від фізіологічної норми. Патології не виявлені, зубного каменю немає.

Оскільки в аналізі присутні органи жування, що відносяться до постійної зміни (центральні різці верхньої щелепи — 11, 21 зуби і перші постійні моляри верхньої і нижньої щелеп — 16, 26, 36, 46 зуби), проведена в якості експерименту спроба визначення статевої належності. Ознаки співпали з описовими статевими морфологічними маркерами осіб жіночої статі (*дівчинка-?*).

Проведена спроба визначення морфоло-

гічної расової одонтологічної належності дитини з поховання 8, з тими ж умовностями, що зазначалися раніше (недоступність ряду фенів, котрі дають інформацію про блок, деяка відносність збору параметрів — молодість предмету дослідження, відшаровування зубної емалі).

Форма вестибулярної поверхні зубів фронтального ряду — трикутна. Так само прочитані ознаки: лопатоподібність 11, 21 — форма 4. Міжкореневий затік емалі не розвинутий, досягає значення в 1 бал. Число горбиків нижніх молярів — чотири. Відзначений "+" малюнок нижніх перших молярів.

Не виразні і не спостерігалися фени: дистальний гребінь тригоніду і колінчаста складка метаконіду; трикореневі моляри на нижній щелепі, горбик Корабеллі; редукція гіпоконусу.

Інтерпретація виявлених ознак є обмеженою, зважаючи на те, що у зіставленнях бере участь лише один представник спільноти.

За попередньою оцінкою, таке поєднання ознак характерне для одонтологічного комплексу груп європеїдного населення, зокрема, середньоєвропейського або північноєвропейського реліктових матуризованих одонтологічних типів.

Поховання 9 (енеолітичне). В аналізі — кілька дрібних фрагментів черепа дорослої людини. За станом внутрішнього шару плоских кісток надати висновок про вік не представляється можливим. Статеві ознаки на дрібних фрагментах краніуму не читаються.

Отже, поховання 9 належало *дорослому індивіду*. Патології не відзначено.

Поховання 11 (енеолітичне). Для аналізу збереглися чотири фрагменти довгих трубчастих кісток дорослої людини. Стан тканин не дозволяє зробити висновок щодо статі людини.

За будовою внутрішньої складової кістки визначити точно вік індивіда неможливо.

У похованні 11 містився *дорослий індивід*.

Поховання 12 (ямне). Для аналізу надано кілька фрагментів довгих трубчастих кісток дитини. Збереження матеріалів дуже погане.

Єдиний критерій, за яким можна судити про вік людини з поховання 12, є форма і вікові розміри довгих трубчастих кісток. Шари фрагментів кісток скелету, кістково-мозкова речовина зруйновані і не є придатними для встановлення вікових характеристик.

За розмірами фрагментів кісток, поховання 12 належить *дитині, що не досягла 6 років життя* (скоріше за все, 3-4 років).

Відхилення від фізіологічної норми не встановлені.

Поховання 14 (угорське). Для аналізу наданий неповний кістяк дитини. Череп складається з кількох дрібних фрагментів. Збереглася зубощелепна система. Скелет зруйнований, фрагментований, що пов'язане зі впливом чинників природного середовища, умовами перебування кісткового матеріалу та з молодістю об'єкта з поховання 14.

Відмінною особливістю довгих і коротких трубчастих кісток, що збереглися, є відсутність з'єднання діафізних і епіфізних частин. Ця особливість вказує на вік приблизно в 11 років. Ступінь формування зубів вказує на той же віковий інтервал — 11-12 років.

Є можливість здійснити спробу визначення статевих ознак (з наявністю зубів постійною дентиції).

За морфологічними описовими ознаками в зубах (*Дмитренко, Краюшкин, Сапін, 2000*), можна констатувати належність похованого до числа осіб жіночої статі.

Поховання 14 належало *дитині* (можливо, дівчинці), віком *11-12 років*.

Особливості розвитку, виявлені відхилення від фізіологічної норми. Є мінералізовані на шарування на всіх зубах, у вигляді "тонкої смуги". В такому віці потрібно звернути увагу на цю обставину.

За важливе, вважаємо, визначення одонтологічних етнічних рис у індивіда з поховання 14. Передусім відзначимо трикутну форму вестибулярної поверхні фронтальної групи одонтологічних органів.

Ступінь лопатоподібності центральних верхніх різців (зуби 11, 21) — форма 4 (форма совкової лопати). Крім того, міжкореневий

набряк емалі досягає значення — 6 балів. Число горбиків нижніх молярів — чотири. Відзначений "+" ряд нижніх перших молярів контакту протоконіду і ентоконіду. На жаль, неможливо визначити розміри молярів, адже треті моляри (зуби мудрості) ще не прорізувалися й існували у вигляді фолікулів.

Відсутні маркери: показники зсуву зубів з лінії альвеолярної дуги; діастеми; тремі; торуси верхньої і нижньої щелеп; гіподонтія; не фіксуються дистальний гребінь тригоніду і колінчаста складка метаконіду; трикореневі моляри нижньої щелепи, горбик Корабеллі; редукція гіпоконусу.

Оскільки в дослідженні одонтологічних параметрів беруть участь лише два індивіди IX-X ст., в яких виявлені схожі риси морфологічного расового порядку, висновок про належність цього населення основним одонтологічним стовбурам поданий вище (поховання 2).

Аномалії розвитку, сліди патологій у кістках і зубах не виявлені.

Поховання 15 (угорське). До аналізу потрапила невелика кількість дрібних фрагментів довгих трубчастих кісток маленької дитини.

Визначити вік можна тільки за віковими параметрами (зріст і форма) кісток, які, в даному випадку, вказують, що дитина могла не досягти першого року життя.

У похованні 15 знаходиться *дитина, до одного року життя*.

Патологічні відхилення в кістках не виявлені.

Поховання 16 (катакомбне). Наданий для аналізу анатомічно повний скелет дорослої людини. Кісткові матеріали дуже поганого стану збереження. Цілих трубчастих кісток немає.

Інформативною виявилася тільки збережена зубощелепна система, яка, в свою чергу, фрагментована. Коренева система зубів повністю зруйнована.

За показниками морфологічних описових статевих ознак в зубах, людина належить до кола осіб чоловічої статі. Вік індивіда з поховання №16 — 16-20 років.

Поховання 16 належало *чоловікові, 16-20 років*.

Особливості розвитку, виявлені відхилення від фізіологічної норми. Відзначене зубне каміння на всіх зубах, у вигляді "тонкої смуги". Карієсу, причину появи якого абсолютна більшість фахівців вбачає саме в наявності зубних напшарувань, не знайдено.

Вимірювання і зняття етнічних одонтологічних маркерів, через практичну відсутність кореневої частини більшості зубів, перш за все, молярів і різців, провести не вдалося.

Поховання 17 (катакомбне). Надано кілька десятків фрагментів довгих трубчастих кісток і черепа дорослої людини. За матеріалом, що зберігся, дати висновок про статеву належність індивіда неможливо.

Вік вкладається у межі 20-30 років (за будовою зовнішнього і внутрішнього шару кісток).

Поховання 17 належить *дорослому індивіду, у віці 20-30 років*.

Відхилення від фізіологічної норми розвитку не відзначені.

Яма 2 (катакомбна). У заповненні виявлені три фрагменти довгих трубчастих кісток дорослої людини. Ці матеріали в антропологічному значенні малоінформативні. Будова внутрішнього компактного шару кісток, через його руйнування (фактичної відсутності), не може слугувати засобом визначення вікової категорії.

Доводиться констатувати, що до ями 2, вірогідно, потрапили з перекопу останки *дорослого індивіда* ямного або енеолітичного часу.

Поховання 18 (енеолітичне). Ситуація з останками індивіда з поховання 18 схожа на знахідки з більшості захоронень мідного віку в кургані: для аналізу подані дрібні фрагменти довгих трубчастих кісток людини. Статеву складову встановити не вдалося.

За структурою будови шарів кісткової тканини реєструється вікова категорія. Внутрішній шар відповідає віковій межі — до 14 років.

Таким чином, поховання 18 належало *молодому індивіду, віком до 14 років*.

Патології не відзначено.

Поховання 19 (енеолітичне). В аналізі — дрібні фрагменти довгих трубчастих кісток дорослої людини.

Матеріали малоінформативні. Статеву приналежність встановити не вдалося. Віковий інтервал життя не визначений (шари кісткової тканини порушені).

Отже, поховання 19 належало *дорослій людині*.

Як і в більшості випадків, має місце відсутність патологічних змін.

Поховання 22 (постмаріупольське, енеолітичне). Для аналізу збережений тільки зубний матеріал. Є зуби як молочної, так і постійної зміни, що належали дитині. Органи збереглися у фрагментах, складаються з кількох частин (коренева система зруйнована), емаль у вигляді сколів. Відзначена наявність фолікулів постійних зубів.

Не дивлячись на виявлення зубів постійної зміни, стать визначити не вдалося. Неможливо встановити й одонтологічні расові ознаки.

Відносно точно піддається визначенню вікова категорія.

Опускаючи докладний опис ступеню сформованості зубів, відзначимо, що період розвитку зубної системи відповідає віку 6-8 років.

Поховання 22 належало *дитині, у віці 6-8 років*.

Поховання 23 (катакомбне). Для аналізу подані дрібні частини довгих трубчастих кісток дорослої людини.

Визначити статеву належність, вікову категорію, за наявними матеріалами, неможливо. Статеві ознаки стерті, структура внутрішнього і зовнішнього шарів кістки порушена.

Поховання 23 належало *дорослому індивіду*.

Поховання 24 (катакомбне). Для аналізу представлений зруйнований неповний кістяк дорослої людини та частково фрагменто-

ваний череп, зі слідами фарбування чорною речовиною (фарбою) на лицьовому і мозковому відділах. Збереження кісток дуже погане. Зубощелепна система збережена для вивчення.

Череп належить чоловікові. На це вказують всі відомі описові морфологічні статеві ознаки осіб чоловічої статі, відзначені на черепі і добре виражені.

Вік індивіда, за строками формування кісток черепа, складав 40–45 років.

Скелет масивний, ступінь виразності м'язового рельєфу дуже високий. Це показники посиленних фізичних навантажень, що виконувалися індивідом за життя. Побічно такі спостереження можуть служити доказом належності кістяка чоловікові. Маркери приналежності до чоловічої статі фіксуються і у зубощелепній системі.

Будова і структура внутрішніх кісткових осередків указує на віковий інтервал життя — 40–45 років.

Поховання 24 містило останки *чоловіка*, у віці *40–45 років*.

Особливості розвитку, виявлені відхилення від фізіологічної норми. Відзначене зубне каміння у вигляді "тонкої смуги". Виявів карієсу немає. Форма вестибулярної поверхні фронтальної групи зубів трикутна.

Інтерпретація одонтологічного блоку. З відзначених фенів: ступінь лопатоподібності — 1; міжкореневий затік емалі — 1; число горбиків нижніх молярів — чотири; взаємне розташування горбиків нижніх молярів — малюнок "+"; розміри верхніх молярів — 28,8 мм, нижніх молярів — 32,2 мм. Не згадані маркери не виявлені.

Заздалегідь (з урахуванням "втрачених" прикмет одонтологічного комплексу) можна відзначити, що таке поєднання маркерів властиве населенню, що володіло комплексом рис одонтології європеїдного походження (можливо, народам західних районів Євразії, Південного Сходу Європи).

Поховання 25 (культура багатоваликівської кераміки). Для аналізу збереглися дрібні фрагменти довгих трубчастих кісток і черепа дорослої людини.

Терміни зарощення черепних швів вказують на вік у 20–25 років. За наявними статевими ознаками на краніумі, можна впевнено стверджувати, що це чоловік.

Поховання 25 належало *чоловікові*, у віці *20–25 років*.

Визначення етнічної складової похованого неможливе у зв'язку з фрагментарністю кісток черепа і відсутністю зубощелепної системи.

Деякі висновки.

Внаслідок антрополого-одонтологічних досліджень вивчено кісткові рештки дев'ятнадцяти осіб. При цьому дорослих індивідів — 10, дітей — 9. Чоловіків — четверо. Стать інших об'єктів вибірки не встановлена.

Представників епохи енеоліту — четверо. Троє дорослих індивідів і підліток (який, за уявленнями сучасної медицини, може цілком вважатися дитиною). Статеві характеристики підгрупи, що відноситься до енеолітичного часу, залишилися поза межами аналізу.

До ямного часу належали два кістяки, які диференційовані як скелети дітей.

Представників катакомбних культур — п'ятеро. Четверо дорослих індивідів, серед яких ідентифіковано два чоловіки. Стать ще двох осіб не піддавалася визначенню. Один кістяк належав дитині.

Культура багатоваликівської кераміки представлена єдиним індивідом — чоловіком 20–25 років.

Зрубному періоду доби пізнього бронзового віку належать три індивіди. Один з них — чоловік старечого віку, другий — доросла людина, третій — підліток (11–14 років).

До передскіфського часу віднесений лише один кістяк, що належав дитині.

Початок епохи розвинутого середньовіччя репрезентований трьома скелетами дітей.

Число осіб, зуби яких збереглися для аналізу, невелике. Відзначимо відсутність патології за життя практично у всіх представників вивчених груп стародавнього населення. Причину цього потрібно шукати, крім усього іншого, в умовах життя у не забрудненому природньому середовищі. Саме, за наявності зу-

бів, частіше встановлювалася статева приналежність, вікова категорія, певні етнічні ознаки.

Незважаючи на помітні недоліки одонтологічного аналізу "молодих" морфологічних форм органів жувального апарату (збір фенів із несформованих зубів постійного прикусу; виведення морфометричних показників із урахуванням морфологічних прикмет сучасної людини; обмежені можливості підходу до всього комплексу одонтологічних ознак, що в умовах фрагментарності і відсутності усіх складових частин зубної системи, наприклад, обох щелеп, їхніх дуг, зубних лунок, реконструюються з великою часткою ймовірності), результати досліджень можна вважати, скоріше, позитивними. Не фіксувати параметри зубної етнічної характеристики окремих представників стародавнього населення означає втрачати інформацію у кількісному відношенні. Молодість об'єктів аналізу не є особливою перешкодою, оскільки органи жування, що відносяться до постійної зміни, з віком практично не змінюють розміру і форми.

Перевагою такого аналізу є відмінна, іноді чудова виразність ріжучих країв і жувальної поверхні. Чого немає не тільки у осіб зрілого і старечого віку, а й у молодих людей (від 16 років, коли наявні перші ознаки абразії — зношеності зубів). Фактично деякі елементи робочої поверхні можуть зникати відразу ж після повного прорізування зуба. До встановлення в оклюзію частіше виявляються всі три горбики ріжучих країв різців (це є і додатковою ознакою латералізації, служить справі ідентифікації зубів), краще оцінюється ступінь розвитку язичного горбика на різцях, що вважається показником загального рівня диференціації зубів. Але додатковою проблемою може бути стан збереженості зубних тканин.

Отже, проведені спроби ідентифікації статі, за описовими морфологічними ознаками в зубах людей, потрібно вважати перспективними, хоча їх результати і дещо не співпадають з висновками, отриманими за археологічними даними.

Література

- Артемьев А.В.* Морфометрические показатели позднесредневекового населения Полтавы (по археологическим материалам раскопок кладбища XVII — начала XIX вв. у Свято-Успенского собора) // АЛЛУ. — Полтава: Археология, 2001. — № 2 (10). — С. 150-154.
- Артемьев А.В.* Застывшие моменты жизни // ДентАрт — Полтава, 2002. — № 2. — С.59-65.
- Гасюк А.П., Скрипников П.М.* Атлас одонтоглифики людини. — Полтава, 2001. — 88 с.
- Дмитренко С.В., Краюшкин А.И., Сапин М.Р.* Анатомия зубов человека. — Москва-Нижегород, 2000. — 193 с.
- Зубов А.А.* Одонтология: Методика антропологических исследований. — Москва: Наука, 1968. — 200 с.
- Зубов А.А.* Этническая одонтология. — Москва: Наука, 1973. — 204 с.
- Зубов А.А.* Одонтоглифика // Расогенетические процессы в этнической истории. — Москва, 1974. — 198 с.
- Найнис И.И., Лукошевичуте Я.И., Госите Г.А.* Исследования верхней части бедренной кости человека в судебно-медицинском отношении // Тр. Каунасского медицинского института. — Каунас, 1947. — № 2. — С.43-49.
- Пашимян Г.А, Тучик Е.С., Чернявская З.П.* Судебно-стоматологическая экспертиза зубо-челюстного аппарата останков 9 человек Екатеринбургского захоронения: Результаты и обсуждение // Стоматология для всех. — Москва, 2002. — № 1. — С.54-60.
- Паикова В.И.* Очерки судебно-медицинской остеологии // Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. — Москва: Медгиз, 1963. — 154 с.
- Рубежанский А.Ф.* Определение по костным останкам давности захоронения трупа. — Москва: Медицина, 1978. — 93 с.
- Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Масвська С.В.* Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного / Старожитності околиць Комсомольська, ч. II. — Київ-Полтава: Вид-во "Фірма "Техсервіс", ВЦ "Археологія", 2005. — 80, 2 с.
- Чикишева Т.А.* Особенности зубной системы ранних кочевников горного Алтая // Археология этнография и антропология Евразии. — Новосибирск, 2002. — № 1 (9). — С.149-159.

Список скорочень

- АВУ** — Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ — Археологічні дослідження на Україні, Київ
АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АО — Археологические открытия, Москва
АС ГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград
ВАТ — Відкрите акціонерне товариство
ВГУ — Воронежский государственный университет, Воронеж
ГЗК — Гірничо-збагачувальний комбінат
ГИМ — Государственный исторический музей Российской Федерации, Москва
ГУ — Государственный университет
ГЭ — Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург
ДГУ — Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ДДУ — Дніпропетровський державний університет, Дніпропетровськ
ДНУ — Дніпропетровський Національний університет, Дніпропетровськ
ДОКМ — Донецкий областной краеведческий музей, Донецк
ДП НДЦ “ОАСУ” — Державне підприємство “Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України, Київ
ЗГУ — Запорожский государственный университет, Запорожье
ЗДУ — Запорізький державний університет, Запоріжжя
ИАРАН — Институт археологии Российской Академии наук, Москва
ИА АН УССР — Институт археологии Академии наук Украинской ССР, Киев
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры, Ленинград
ИА НАНУ — Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры, Ленинград
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
МГУ — Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва
НА — Науковий архів
НУ — Національний університет
ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
РА — Российская археология, Москва
СА — Советская археология, Москва
САИ — Свод археологических источников, Москва
СОКМ — Самарский областной краеведческий музей, Самара
ТД — Тези доповідей, тези доповідей докладов
ТДС — Тезисы докладов и сообщений
Тр. — Труды
УТОПК — Українське Товариство охорони пам’яток історії та культури, Київ
ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам’яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ і УТОПК — Центр пам’ятокознавства НАН України і Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, Київ
Ф.е. — Фонд експедицій

Наукове видання

Супруненко Олександр Борисович

за участю:

**Кулатова Ірина Миколаївна
Маєвська Світлана Василівна
Шерстюк В'ячеслав Вікторович**

Додатки

**Артем'єв Андрій Владиславович
Журавльов Олег Петрович
Маєвська Світлана Василівна**

Курган з угорським некрополем у пониззі Псла

Українська мова, резюме — російська мова.

Оригінал-макет підготовлений Видавничим центром „Археологія”
Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, тел./факс (053-22) 2-26-12

На обкладинці: початок будівництва металургійного комбінату “Ворскла Сталь”. Червень, 2007 р.
Фото О.Б.Супруненка.

Відп. та наук. редактор — **Моця О.П.**
Відповідальна за випуск — **Максименко Г.М.**
Технічний редактор — **Тітков О.В.**
Коректор — **Кулатова І.М.**
Комп'ютерний набір — **Супруненко О.Б., Тітков О.В.**
Комп'ютерна верстка — **Тітков О.В.**

Здано в набір 07.08.2007. Підписано до друку 24.12.2007. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Ньютон, Прагматіка, Опіум. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 16,5. Ум.-фарб. відб. 15,5. Обл.-вид. арк. 15,0.
Тираж 320 прим. (1-й з-д — 250 прим.)
Вид. № 119. Зам. № 5/2007.

Віддруковано: Видавництво ПП “Друкарня “Гротеск”,
м.Полтава, тел. 66-16-85
Свідоцтво про реєстрацію ДР№255 від 22.11.2000 р.

"Виріб з керамічної маси" з давньоугорського поховання 14

Після завершення підготовки до друку видання, що побачило світ ще до фондового опрацювання колекції знахідок у Полтавському краєзнавчому музеї, зав. відділом археології цього музейного закладу Л.М.Луговою висловлене припущення щодо належності "вирібу з крихкої керамічної маси", просоченого, з метою консервації, розчином поліетиленгліколю у польових умовах, до числа утворень природного походження. Від доторку добре просохла, вкрита кіркою річкового глею, маса почала відшаровуватися і відпадати, оголивши поверхню оболонки плоду рослини, забитої всередині сумішшю глею та піску. Частини плоду оглянули фахівці — голова Полтавського відділення Українського ботанічного товариства, доцент кафедри екології та біології Полтавської державної аграрної академії В.М.Самородов і завідувача відділом природи Полтавського краєзнавчого музею С.Л.Кигим.

Внаслідок вивчення решток знахідки було встановлено, що це, скоріше за все, вкритий тонким шаром оглеєння плід рослини — гіркокаштану звичайного (*Aesculus hippocastanum* L.). При порівнянні зазначених залишків з

розколотою пересохлою насінниною сучасної рослини відзначене співпадіння їх будови, подібність відтінків кольорів оболонки і серцевини плодів.

Отже, внаслідок збігу обставин і щільності заповнення поховання, частина плоду каштану збереглася під шаром спеціально нанесеної глини або ж природного оглеєння. Вміщення плоду до могили може вказувати як на використання округлої форми насінини в якості примітивної іграшки чи деталі виготовленої за допомогою каштану текстильної ляльки, так і з іншою метою. Не виключено, що це — привізана "диковинка", екзотична чи в цілому вживана на той час страва, а, можливо, лікарський засіб, зважаючи на досить юний вік похованого.

Враховуючи висновок експертів, та те, що каштани з'явилися на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя України лише 200 років тому, можемо вважати подібну знахідку завезеною з Нижнього Подунав'я або ж Балкан — батьківщини рослини. Не виключено, що плід каштану міг потрапити до середньодніпровських передstepів з Криму чи Нижнього Подніпров'я, де рослина набула поширення рані-

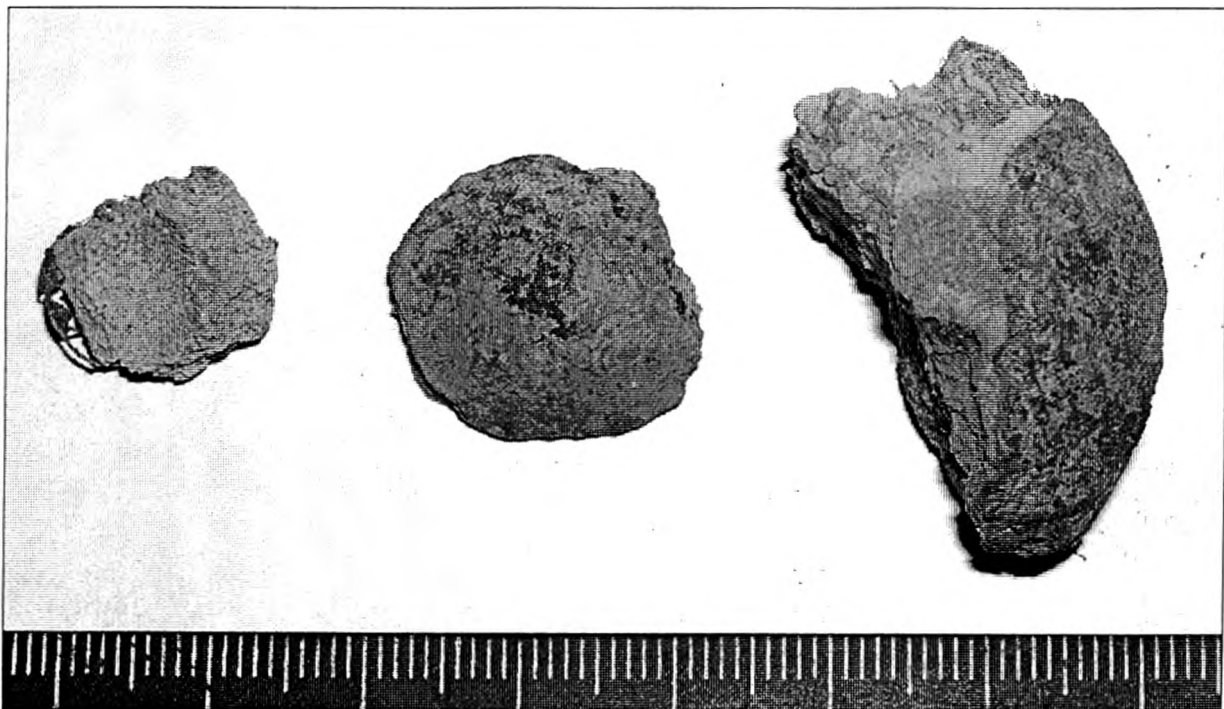

Рис. Рештки плоду рослини з поховання 14. Загальний вигляд розвалу.

ше відомого природознавчим часу. Можливо, з виявленням інших подібних знахідок, варто переглянути й час поширення гіркокаштану звичайного в Україні.

Але такий збіг обставин може бути і свідченням певних переміщень окремих контин-

гентів угрів з Нижньодунайських степів Ателькузу до Середньодніпровських теренів в останній чверті IX ст., налагоджених торгових зв'язків між двома групами мадярського населення тощо.

О.С., В.Ш.

Самородов В.М., Кизим С.Л.

Результати візуального дослідження знахідки з поховання 14 кургану поблизу с. Дмитрівка

У результаті детального візуального огляду знахідки з давньоугорського поховання кінця IX ст., виявленої в кургані поблизу с. Дмитрівка Комсомольської міської ради Полтавської обл., з використанням збільшення в 10-12 разів, встановлено наступне.

За розмірами та морфологією виявленого предмету, можна зробити припущення про його приналежність до числа плодів або насінин однієї з квіткових рослин. Якщо взяти до уваги розміри знахідки, наявність добре вираженої оболонки, можна вважати її окремою насіниною. На нашу думку, за зовнішньою будовою, вона більше за все подібна до насінини (плоду) гіркокаштану, або каштану кінського звичайного (*Aesculus hippocastanum L.*).

Для остаточного підтвердження такого визначення варто провести додаткове вивчен-

ня гістологічних, анатомічних або фітохімічних параметрів знахідки, бо саме в насінній оболонці кінського каштану звичайно знаходиться досить специфічна хімічна речовина — аескулін. Якби можна було б її виділити (а такі можливості в Україні є), то висловлене припущення мало б абсолютну вірогідність.

Сумніви ж полягають в тім, що за офіційною, загальноприйнятою версією, рослина, про яку йдеться, була інтродукована на територію сучасної України з її батьківщини — Балкан — у першій чверті XIX ст.

У такому разі наступне поглиблене вивчення знахідки може змінити явлення про поширення та час появи цього виду на території Подніпров'я.

**Barrow with Hungarian Necropolis
in the Psel Low Flow**

The Antiquities of the Komsonolsk's Environs

ISBN 978-966-8999-14-7

